

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

2 (60) • 2025

ЗМІСТ

Демографічні процеси

- ЛЮДМИЛА СЛЮСАР Резильентність сім'ї в умовах довготривалої війни в Україні 3
- НАТАЛІЯ ГУНЬКО, НАТАЛІЯ КОРОТКОВА, ОЛЬГА ДУБОВА Чисельність та структура учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (1986—2020 рр.) 20

Соціальні проблеми

- ЕЛЛА ЛІБАНОВА, ІГОР БИСТРЯКОВ Україна повоєнного періоду: інноваційна організація просторового розвитку. 32
- ВАЛЕРІЙ НОВІКОВ Соціальна спадщина М. І. Туган-Барановського і сучасність 52

Людський розвиток

- ТЕТЯНА КАЛАШНИКОВА Регіональний людський розвиток в Україні у довоєнний період: оцінка, особливості, тенденції. 71

Міграційні процеси

- БОГДАН МАРТИЩЕНКО Приватні грошові перекази з-за кордону: тенденції та вплив на валовий внутрішній продукт України 90

Праця та зайнятість

- ОЛЕНА МАКАРОВА, ІРИНА ДЕМЧЕНКО, НАТАЛІЯ БУЛИГА Економічна активність українських жінок: сучасні проблеми та можливості реалізації. 110

Економіка природокористування

- ROMAN CHORNYI, NELIA CHORNA Ecological Entrepreneurship as a Factor of Social and Economic Development of Regions 129

Наукове життя

- Пам'яті Омеляна Павловича Рудницького 149
- ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ 155
- GUIDELINES FOR AUTHORS 158

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

2 (60) • 2025

CONTENTS

Demographic processes

- LIUDMYLA SLYUSAR Family Resilience in the Conditions of a Long War in Ukraine 3
- NATALIIA GUNKO, NATALIYA KOROTKOVA, OLHA DUBOVA Number and Structure of Participants in the Liquidation of the Consequences of the Chornobyl Nuclear Power Plant Accident (1986—2020). 20

Social problems

- ELLA LIBANOVA, IHOR BYSTRIAKOV Post-War Ukraine: Innovative Spatial Development Organization 32
- VALERII NOVIKOV Social Legacy of M. I. Tugan-Baranovsky and the Present Day . . . 52

Human development

- TETIANA KALASHNIKOVA Regional Human Development in Ukraine in the Pre-War Period: Evaluation, Features, Trends 71

Migration processes

- BOHDAN MARTYSHCHENKO Remittances: Trends and Impact on Ukraine's Gross Domestic Product 90

Work and employment

- OLENA MAKAROVA, IRYNA DEMCHENKO, NATALIYA BULYHA Economic Activity of Ukrainian Women: Current Problems and Possibilities of Implementation 110

Natural resource economics

- ROMAN CHORNYI, NELIA CHORNA Ecological Entrepreneurship as a Factor of Social and Economic Development of Regions 129

Scientific life

- In memory of Omelyan Pavlovich Rudnytsky 149
- GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 155
- GUIDELINES FOR AUTHORS 158

Cite: Slyusar, Liudmyla (2025). Rezyliientnist sim'i v umovakh dovyhotryvaloi viiny v Ukraini [Family Resilience in the Conditions of a Long War in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* — *Demography and Social Economy*, 2 (60), 3—19.

УДК 314.146 — 316.36
JEL Classification: J12

ЛЮДМИЛА СЛЮСАР, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1679-1674

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ СІМ'Ї В УМОВАХ ДОВГОТРИВАЛОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Метою даного дослідження є визначення значення резильєнтності сім'ї для забезпечення життєдіяльності українського суспільства в умовах російсько-української війни, та викликів / ризиків її подальшому розвитку у разі довготривалої війни та у післявоєнний період. Дослідження ґрунтується на інформації з відкритих джерел, даних Державної служби статистики України, Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України, експертних оцінок, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу. Резильєнтність сім'ї — це її природна здатність до адаптації, самоорганізації у кризових умовах, здатність зберігати сутність сімейних зв'язків / відносин при зміні їх форми, зміні економічних, соціальних, безпекових умов існування. У періоди важких екстремальних випробувань (епідемії, війна, гострі економічні кризи) сім'я як базова інституція, що поєднує сталість і гнучкість, відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою подальшого відтворення населення країни.

За три роки повномасштабної російсько-української війни сім'я продемонструвала стійкість, адаптивність, гнучкість, тобто високий рівень резильєнтності: це доводять поширені практики сімейної солідарності й взаємодопомоги, активне всиновлення і взяття під опіку / піклування дітей, які залишились без батьків через військову агресію, досить високий рівень шлюбності населення. Шлюбно-сімейні зв'язки є вкрай важливими для стійкості, що демонструють громадяни країни у цей складний період.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Водночас в умовах затяжної війни численні ризики і проблеми (насамперед зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу, загострення гендерних проблем, збільшення кількості розлучень, поширення сімейного насильства, непоодинокі випадки передачі в інтернатні заклади дітей із соціально неспроможних сімей) є суттєвим викликом для резильєнтності української сім'ї та для всього суспільства. Отже, вкрай важливою є комплексна, науково обгрунтована державна сімейна політика, спрямована на вирішення проблем у цій сфері та створення умов для повної реалізації демографічних і соціальних функцій сім'ї.

Ключові слова: сім'я, суспільство, резильєнтність, населення, війна.

Постановка проблеми, актуальність. Життєдіяльність суспільства і його збалансований соціально-економічний та соціально-демографічний розвиток забезпечується /зумовлюється взаємодією основних соціальних інституцій: держава, сім'я, ринок, власність, фінанси, релігія тощо. Резильєнтність цих інституцій є запорукою збереження життєздатності суспільства в умовах економічних, безпекових, екологічних потрясінь і успішного протистояння зовнішнім й внутрішнім дестабілізаційним викликам. Резильєнтність сім'ї як базової, багатфункціональної соціальної інституції є неодмінною умовою стійкості суспільства у складних, кризових умовах. У періоди важких екстремальних випробувань (епідемії, війна, гострі економічні кризи) сім'я як найбільш традиційний інститут суспільства, що поєднує сталість і гнучкість, відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою подальшого відтворення населення країни.

На довгому і складному історичному шляху існування української нації сімейний спосіб життя був основою організації її життєдіяльності. В умовах репресивного сталінського режиму, в період масових репресій і спроби уніфікації людського розвитку сім'я як найбільш стала, традиційна і водночас гнучка, здатна до адаптації інституція суспільства була найважливішим осередком самозбереження українського населення — як фізичного, так і його національної ідентичності. В умовах трансформаційної економічної кризи 1990-х рр., коли рівень життя населення різко знизився і ринкова трансформація економічних інституцій тільки починалась, сім'я завдяки швидким адаптивним механізмам певною мірою забезпечувала зняття напруги у відтворенні населення й в економічному розвитку держави: сімейне виробництво стало важливим джерелом формування доходів, ресурсів, важливою сферою зайнятості населення, посилювалось значення міжпоколінної кооперації.

Попри природну стійкість сім'ї вона потребує певних умов для повної реалізації своїх соціальних функцій, збалансованої взаємодії з іншими інституціями суспільства, насамперед із державою, яка упорядковує суспільні відносини, виконуючи функцію головного управлінського органу [1, с. 172—173].

Вкрай важливо розуміти «сильні» якості / сторони сім'ї, що забезпечують її резильєнтність, водночас й ризики, проблеми, що з'являються на певних етапах суспільного розвитку і можуть ослабити її здатність зберігати свої найсильніші якості. Визначення сучасних деструктивних проявів у розвитку сім'ї та ризиків щодо її життєдіяльності та виконання її основних функцій у післявоєнний період дає можливість на цій основі розробити механізми мінімізації цих ризиків і вирішення проблем — це важливий напрямок забезпечення збереження і розвитку українського суспільства як у період війни, так і у післявоєнний період.

Метою даної публікації є визначення значення резильєнтності сім'ї для забезпечення життєдіяльності українського суспільства в умовах російсько-української війни, та викликів / ризиків її подальшому розвитку у разі довготривалої війни та у післявоєнний період. Вона є продовженням і розвитком ідей, викладених у публікації «Українська сім'я в умовах війни» у журналі «Демографія та соціальна економіка» № 2 (52) за 2023 р.

Новизна дослідження полягає у визначенні резильєнтності сім'ї як соціальної інституції, її основних характеристик / проявів в Україні, та виявленні її ролі у підтримці життєдіяльності населення в умовах війни.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження здійснено на основі інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України, на матеріалах вибіркового обстежень. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, історичний, опитування, системного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я є багатоаспектним соціальним феноменом, що об'єднує в собі якості соціальної інституції, соціальної організації та малої соціальної групи. У більшості наукових публікацій розглядається резильєнтність сім'ї як малої соціальної групи (на мікрорівні), тобто визначаються психологічні, економічні, педагогічні механізми і практики забезпечення стійкості внутрішньосімейних стосунків у різних кризових ситуаціях. Так, у роботі David MacPhee, Erika Lunkenheimer, Nathaniel Riggs (Девід Макфі, Еріка Лункенхаймер, Натаніель Ріггс) резильєнтність сім'ї визначають як адаптивну самостабілізацію та самоорганізацію після збурень, спричинених значними труднощами [2]. На думку цих дослідників, сім'я протистоїть кризі завдяки адаптивності, організованості й стратегії подолання, які використовуються для управління вимогами ситуації.

Одним із прикладів адаптивності сім'ї вважають рольову гнучкість або здатність розгортати стратегії відповідно до вимог конкретної ситуації, які можуть виходити за рамки того, що зазвичай «має робитися» — S. Folkman, & J. T. Moskowitz (С. Фолкман та Дж. Т. Московіц) [3]. На думку D. H. Olson (Д. Г. Олсон), згуртованість, комунікативність і гнучкість проти

жорсткості робить сімейну систему більш функціональною і стійкою [4]. Багато дослідників наголошують саме на особливій важливості згуртованості сім'ї як важливого фактора її стійкості [5; 6]. Отже, адаптивність, згуртованість, комунікативність і гнучкість забезпечують стійкість окремої сім'ї у складних умовах, однак ці риси є і основою резильєнтності сім'ї як соціальної інституції.

Виклад основного матеріалу. Резильєнтність сім'ї як соціальної інституції — це її здатність адаптуватись до кризових умов, зберігати сутність сімейних зв'язків / відносин у процесі зміни їх форми, зміни економічних, соціальних, безпекових умов існування. Якщо резильєнтність — це здатність оговтуватись від потрясінь й адаптуватись до змін переважно у короткостроковій перспективі, а сталість — довготривала здатність витримувати навантаження [7, с. 6], то історичний досвід України свідчить, що сім'я поєднує ці якості / можливості — резильєнтність (здатність до адаптації) і сталість (здатність зберігати сутність основних функцій) у періоди потрясінь і зміні моделі соціально-економічної і політичної організації. Сім'я має природну властивість до самоорганізації та саморегуляції, гнучкості, адаптації до нового соціально-економічного середовища. Можна стверджувати, що резильєнтність є природною властивістю сім'ї, однак питання щодо ступеня (сили, рівня) її резильєнтності у різних політичних і соціально-економічних умовах є складним та дискусійним.

У періоди складних випробувань, одним із найтяжчих з яких є війна, сім'я продовжує виконувати свої функції, хоча і у трансформованому вигляді: демографічні функції (репродуктивну, виховну, соціалізації й утримання дітей), господарсько-економічну, емоційно-психологічну, захисну тощо. У ці складні періоди багаторазово посилюється захисна функція сім'ї, особливо коли інші інституції ще не змогли пристосуватися до зміни зовнішніх умов, як, наприклад, інституція соціальних послуг у період карантину першої хвилі *Covid-19* або у перші місяці війни — у ці періоди захист і піклування про дітей, родичів похилого віку або/та з інвалідністю здійснюються повністю сім'єю. Набуває захисного характеру емоційно-психологічна функція сім'ї, значення якої зростає.

Перевагами української сім'ї, її сильними властивостями є насамперед сімейна солідарність, взаємодопомога, обмін послугами і матеріальними ресурсами між членами родини. Це забезпечує оперативну допомогу родичам у кризових і екстремальних ситуаціях; економічну, психологічну, емоційну підтримку членів сім'ї у подібних випадках. А ще дає змогу сім'ї, окрім її основних демографічних функцій — народження, утримання і виховання дітей, виконувати важливі для суспільства функції щодо догляду за хворими, інвалідами, немічними людьми найстаршого віку, що особливо важливо в сучасних умовах недофінансування і «перенапруги» відповідних соціальних інституцій. В умовах України обмін матеріальними ресурсами і

послугами між членами родини знижує ризик поширення бідності як серед сімей з дітьми, так і осіб найстаршого віку; традиційно літні особи підтримують молоді сім'ї своїх дітей, а у більш старшому віці за потреби одержують від них матеріальну й інструментальну допомогу [8, с. 125—140]. Догляд за малолітніми дітьми родичів, особливо в умовах недостатньої кількості місць у дитячих дошкільних закладах і неналежної якості їх послуг, підвищує можливість професійної зайнятості їх батьків (насамперед матері) і, відповідно, покращує матеріальний стан. У випадках загрози безпеці (передусім військової небезпеки) допомога родичам — вимушеним переселенцям чи тим, житло яких зруйновано внаслідок повітряних атак, особливо надання їм тимчасового житла, вкрай важливо в умовах обмеженості ресурсів держави. Проживання у сім'ї родичів під їх опікою / піклуванням дітей, які з різних причин позбавлені піклування батьків (у передвоєнні роки під опікою перебували 70 % дітей цієї категорії), вкрай важливо для розвитку дітей у природному сімейному середовищі.

Разом з тим треба визнати «слабкі сторони» (проблеми) української сім'ї: нестабільність шлюбних відносин і як наслідок — високий рівень розлучуваності; поширення у значній кількості сімей архаїчних практик щодо гендерного розподілу внутрішньосімейних обов'язків; низька культура стосунків між колишнім подружжям, що негативно впливає на дітей (відсутність традицій участі батька у вихованні дітей після розлучення).

У сучасній Україні сім'я зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, які війна продукує. Однак сім'я й адаптується до цих умов: змінюється ієрархія її функцій, передусім за рахунок посилення захисної функції, посилюється сімейна солідарність і взаємодопомога.

Сімейні механізми взаємодопомоги і взаємозахисту в умовах військової небезпеки набувають різних форм. Необхідність захистити членів сім'ї, найперше дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей у перші місяці повномасштабного вторгнення у безпечніші регіони країни й за її межі. І це спрацювали необхідні в умовах гострої небезпеки механізми захисту юного покоління. Водночас чимало протилежних випадків: люди не виїздили з окупованих територій, із населених пунктів, близьких до зони воєнних дій через необхідність догляду за немічними членами родини — інвалідами, тяжко хворими, найбільш похилого віку. Це також прояв сімейної солідарності й турботи, хоча і в ризикованих формах.

Значна частина переселенців, змушених залишити свої домівки через окупацію, бойові дії, загрозу обстрілів отримали допомогу, а часто й переїздили до родичів у безпечні регіони. Це підтверджують і результати опитування вимушених переселенців — жінок з дітьми, проведеного у квітні 2022 р. співробітниками відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України [9]. Можна

стверджувати, що сімейні механізми солідарності, підтримки, взаємодопомоги є найважливішим елементом у механізмах підтримки життєдіяльності населення у воєнний час, що необхідно для збереження життєдіяльності держави.

Господарські функції сім'ї адаптуються до викликів військового часу. Економічна, господарська діяльність сім'ї (сімейних домогосподарств) пристосовується до нових умов з метою збереження на певному рівні якості життя — це перехід на альтернативні джерела електроенергії, опалювання житла, водопостачання, підтримки зв'язку [7, с. 13]. У ході соціологічного опитування, проведеного у травні 2024 р. і спрямованого на дослідження оцінок та планів українців у контексті енергоспоживання, 54 % респондентів зазначили, що у разі погіршення енергозабезпечення планують використовувати індивідуальні накопичувачі енергії, 43 % — альтернативні джерела енергії. Містяни, молодші та заможніші опитані частіше за інші групи зазначали про такі плани [10]. Ці механізми адаптації й підтримки якості життя населення у воєнний час сприяють резильєнтності суспільства, однак не менш важливі вони у післявоєнний період, в умовах подолання спричиненого війною руйнування економічної і соціальної інфраструктури.

Сім'я є своєрідним полем взаємодії всіх демографічних процесів, отже всі втрати: загибель великої кількості людей (військовослужбовців і цивільного населення), окупація частини території, вимушена міграція — «проходять» через сім'ю, негативно впливають на шлюбно-сімейні процеси. Разом з тим адаптивні спроможності сім'ї, її резильєнтність є неодмінною умовою демографічної резильєнтності суспільства, яку українські демографи визначають як «здатність забезпечувати зміну поколінь, утримувати бажаний демографічний баланс, підтримувати основні функції та соціальні структури, мінімізуючи негативні наслідки потрясінь та сприяючи відновленню» [11, с. 57—58]. Рішення щодо народження дитини, умов її виховання, щодо міграції, мобілізації приймається на рівні сім'ї, сім'я значною мірою впливає на репродуктивну, міграційну та життєзбережувальну, безпекову поведінку особистості. Сімейні механізми солідарності й взаємодопомоги, економічної і безпекової гнучкості й адаптації, що дають змогу населенню пристосовуватись до умов воєнного часу, підтримати якість життя на прийнятному рівні, створюють передумови для безперервності процесів відтворення населення.

В умовах війни для витривалості суспільства, подальшого функціонування держави надважливими є соціальні зв'язки, соціальні мережі, потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, спільні цінності, тобто соціальний капітал. Довіра є основою міцного та розвиненого соціального капіталу, і хоча вона є лише одним із його компонентів, стає вкрай важливою для суспільних відносин. За даними багаторічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України, сім'я та рідні

мають найвищий рівень довіри українців серед усіх соціальних інституцій [12, с. 639—649]. За результатами досліджень соціологічної групи «Рейтинг» восени 2023 р., українці в роки війни загалом демонструють позитивний радіус довіри, однак найбільше довіряють найближчим членам сім'ї (висока довіра сформована у 96 %); на другому місці — родичі (висока довіра сформована у 68 % респондентів), на 3 та 4 місці — друзі та колеги (відповідно 60 % і 48 %). Отже, родинне коло разом із найближчими членами сім'ї — основна частина соціального капіталу громадян України. Моделі поведінки у родинному колі часто проєктуються на інші спільноти, тому досить поширені кумівство, намагання просувати по кар'єрним сходінкам родичів, замовчування злочинів у родині. Автори цього дослідження доходять висновку, що Україна належить до країн із сильним архетипом родини, міцними сімейними зв'язками, які є визначальними у стійкості під час війни; однак зі слабкими державними інститутами та меншою толерантністю до інакшості (чужинці: люди з іншими поглядами, іншої національності тощо) [13].

Українське суспільство продемонструвало надзвичайно високий рівень згуртованості й стійкості у протистоянні ворогу. Дослідження формули стійкості [14] підтверджує значимість близького, передусім сімейного, кола для українців під час війни, бо воно є визначальним для стійкості, яку потребують громадяни у цей складний період. За результатами опитування, проведеного соціологічною групою Рейтинг у червні 2023 р., віра в Збройні сили України (86 %) та сім'ю і близьких (61 %) — основні фактори, що допомагають опитаним українцям зберігати стійкість під час війни з РФ. Важливим фактором також є щоденна праця (31 %), віра у державу, релігія / віра у Бога (22—23), участь у волонтерстві, зборах коштів, та міжнародна допомога (по 12 %).

Війна продукує численні виклики і проблеми, які з часом можуть знизити резильєнтність сім'ї, знизити ефективність виконання її функцій. Це насамперед:

- зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу країни внаслідок деформації статеві-вікової структури населення, що зумовлено великими людськими втратами чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій та масовою зовнішньою міграцією з гендерним перекосом;
- деформація сімейної структури населення: зростає кількість удів, одинок батьківських сімей та сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки (внаслідок їхньої загибелі, участі у бойових діях, тяжкого поранення, депортації), а родичі: бабуся, дідусь, інші родичі. Це погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми. Також можливе зростання чисельності самотніх літніх людей найстаршого віку;
- збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за рахунок дітей, які постраждали від війни: їхні батьки

загинули, чи зникли безвісти, чи були примусово депортовані тощо. Це найбільш незахищена категорія дітей, що потребує особливої уваги;

- ризик зростання рівня розлучуваності населення через тривалу розлуку подружжя в умовах масової мобілізації та інтенсивної вимушеної міграції. Насамперед у зоні ризику знаходяться сім'ї, в яких жінки живуть за кордоном, оскільки в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям, яких недостатньо для підтримки стосунків, коли розлука триватиме довго;

- зростання масштабів бідності серед українських сімей, насамперед сімей з дітьми. Особливо вразливими є сім'ї з дітьми, що втратили житло, майно, були вимушені переселитися в інший регіон. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, створити їй належні умови для життєдіяльності, навчання і розвитку. Відповідно є потенційний ризик у майбутньому «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати).

Оцінити резильєнтність сім'ї складно, оскільки на кожному етапі суспільного життя у шлюбно-сімейній сфері відбуваються різні процеси, що свідчать і про стійкість цього інституту, і про його проблеми. На нашу думку, для характеристики резильєнтності української сім'ї та ризиків її подальшому розвитку у випадку довготривалої війни доцільно використати такі показники:

1. Шлюбність населення.
2. Розлучуваність населення.
3. Поширення сімейного насильства.
4. Поширення практики взяття під опіку дітей родичами та всиновлених дітей, батьки яких загинули / зникли / примусово депортовані тощо.
5. Кількість дітей, які потрапили до інституціональних (інтернатних) закладів.

Шлюбність. В умовах повномасштабної війни рівень шлюбності українців залишався високим. У 2022 р. спостерігався «сплеск» шлюбності: за даними органів державної реєстрації актів цивільного стану у 2022 р. в Україні було зареєстровано 222,9 тис. шлюбів, що на 8,9 тис. більше ніж у 2021 р. (рис. 1). За нашими оцінками (точні розрахунки зараз неможливі), загальний коефіцієнт шлюбності зріс приблизно до 7 ‰. Це високий показник, особливо враховуючи, що частина території була окупована. У 2023 р. було 186,1 тис. шлюбів, і це на 36,8 тис. менше ніж у попередньому році (ми припускаємо, що загальний коефіцієнт шлюбності дорівнював приблизно 5,8 ‰); у 2024 р. зареєстровано ще менше шлюбів — 150,2 тис. Можна стверджувати, що «сплеск» шлюбності перших років війни закінчився, хоча на показники 2024 р. могла вплинути і упередженість українців щодо взяття шлюбу у високосному році.

Прогнозуємо, що у наступні роки, особливо у випадку довготривалої війни, кількість шлюбів буде зменшуватись унаслідок скорочення чисель-

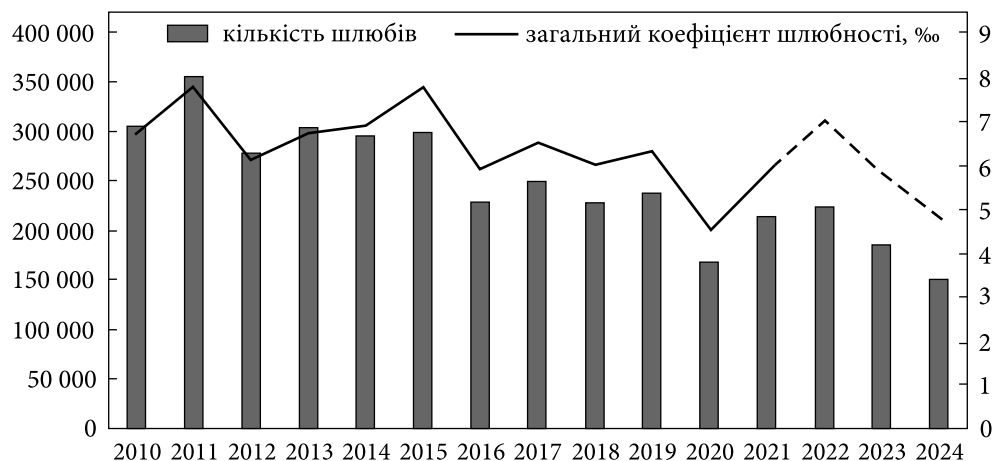

Рис. 1. Кількість шлюбів і загальний коефіцієнт шлюбності в Україні, 2010—2024 рр.
Джерело: дані Державної служби статистики України, з 2022 р. — дані Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України і розрахунки за цими даними

ності населення шлюбоактивного віку через військові втрати, значну вимушену імміграцію, мобілізацію; хоча шлюбні орієнтації населення залишаються стабільними (щоб це підтвердити, потрібні додаткові дослідження).

Розлучуваність. У перший рік повномасштабної війни, у 2022 р., кількість розлучень різко зменшилась, оскільки в умовах війни переважній більшості населення було «не до розлучень» — на перший план виходять питання безпеки і виживання. Однак кількісно оцінити масштаби цього зменшення ми не могли, оскільки починаючи з 2022 р., через військовий стан у країні, Державна служба статистики України не надає відповідної інформації. Є статистичні дані лише щодо розлучень, зареєстрованих у органах державної реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС; відповідну інформацію надає Міністерство юстиції України), але це лише частина їх кількості, більшість розлучень (біля 70 %) у нашій країні відбувається за рішенням суду. Стосовно розлучень, зареєстрованих у ОРАЦС, ми маємо суттєве зменшення у 2022 р. — на 40 % менше ніж у попередньому році. У 2023 р. кількість таких розлучень зросла на 35 % відносно 2022 р., у 2024 р. — збільшилась ще на 42 %. У лютому 2025 р. журналісти все ж отримали інформацію щодо кількості розлучень, які відбулись за рішенням суду [15]. Відповідно до цих даних, загальна кількість розлучень в Україні у 2022 р. у порівнянні з попереднім роком зменшилась на 25 %, у 2023 р. — зросла на 40 % і навіть дещо перевищила їх кількість у передвоєнному 2021 р., у 2024 р. — зросла ще на 11 %. Це зростання може бути частково пов'язано з реєстрацією відкладених у перший рік війни розлучень, однак основна причина — проблеми і ризики воєнного часу: перманентний стрес,

психоемоціональне виснаження, вимушена розлука є випробуванням для подружніх стосунків.

У наступні роки можна очікувати значне збільшення кількості розлучень, що зумовлено довготривалим перебуванням за кордоном вимушених емігрантів, насамперед жінок з дітьми, що призводить до зміни форми шлюбних стосунків, сценаріїв взаємодії між подружжям. За твердженням психологів, відстань для подружжя є надзвичайно стресогенним фактором, а коли вона підкріплена невизначеністю, відмінністю життєвих обставин, в яких перебувають партнери, неможливістю будувати спільні плани та реалізовувати задумане, врешті-решт виникає відчуження, яке з часом стає все важче долати, і це веде до руйнації шлюбу [16]. Наростання цього ризику відбудеться у випадку довготривалої війни, що зменшує ймовірність повернення мігрантів на Батьківщину.

Однак і у післявоєнний період, коли мобілізовані чоловіки повернуться додому, можуть з'явитись труднощі у багатьох подружніх пар. Війна змінює людину, її поведінку і оцінку багатьох сторін життя, зокрема сімейного. Можливі сімейні конфлікти, багатьом доведеться шукати нового консенсусу щодо сімейних проблем, що потребуватиме терпіння і витримки. Міжнародний досвід свідчить про проблеми, пов'язані зі пристосуванням до мирного життя військових, несприятливий вплив посттравматичного стресового розладу на сімейне життя, високий ризик розірвання шлюбу для ветеранів в усіх країнах [17]. Уже зараз українці вважають високим ризик психоемоційної нестабільності й конфліктів у сім'ях ветеранів російсько-української війни після повернення зі служби. Частка тих, хто вважає конфлікти у сім'ї, родині ветеранів «дуже ймовірними» і «скоріше ймовірними» за 2022—2024 рр. зросла з 44 % до 74 %. Найгостріше наявність згаданих проблем відчують близькі ветеранів, які воювали з 2014 року та воюють зараз [18].

Сімейне насильство. Проблема сімейного (домашнього) насильства, яка була актуальною для України у довоєнний період, в умовах довготривалого військового конфлікту загострюється. За даними Національної поліції України, у 2023 р. було на 47 тис. більше звернень про випадки вчинення домашнього насильства, ніж у 2022 році, а за інформацією Офісу генерального прокурора, у жовтні 2024 р. кількість таких випадків в Україні зросла майже на 80 % проти минулого року [19]. Це свідчення конфліктності сімейного середовища через перманентний стрес, психоемоціональну напругу воєнного часу, невирішеності низки проблем (алкоголізму, наркоманії, розподілу обов'язків у родині тощо). Правоохоронці вважають, що існує пряма кореляція між зростанням домашнього насильства та посттравматичним стресовим розладом у військових ветеранів, які повернулися з війни [20], що повертає нас до проблеми пристосування до мирного життя колишніх військових.

Слід враховувати, що це лише інформація щодо звернень, однак значна кількість випадків сімейного насилля залишаються невідомими. Тому збільшення цих цифр може свідчити не тільки про загострення цієї проблеми, але і про поступове формування у населення нетерпимості до цього явища, розуміння необхідності не замовчувати проблему, а звертатись до відповідних структур.

Діти, взяті під опіку / піклування, та всиновлені діти. Одним із найтяжчих наслідків війни є зростання кількості дітей, що осиротіли чи позбавлені батьківського піклування, — їхні батьки загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо. За даними Міністерства соціальної політики, від дня повномасштабного вторгнення щороку близько 4 тис. дітей залишаються без батьківського піклування [21], і на кінець 2024 р. у країні зареєстровано 64 550 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них 8756 дітей набули відповідного статусу протягом останнього року [22]. Для комфортного, гармонійного розвитку цих дітей потрібно забезпечити їх виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Найкраще для дітей — перебувати під опікою у сім'ї родичів, які були їм знайомі раніше, або бути всиновленими.

У складних умовах війни процеси усиновлення та взяття під опіку таких дітей тривають. У 2022 р. в Україні 752 дитини було усиновлено, у 2023 р. — 927, у 2024 р. — 1270 дітей [23]. За даними Національної соціальної сервісної служби України, на середину 2024 р. на обліку перебували 1996 сімей та громадян, які хотіли усиновити дитину. Однак більшість дітей, котрі стали сиротами за ці роки війни, не потрапляють до системи усиновлення, а відразу йдуть під опіку та піклування найближчих родичів — бабусь, дідусів, тіток, братів, сестер тощо. Кількість дітей, які перебувають під опікою і піклуванням, за даними Державної служби України у справах дітей, у 2022 р. сягнула 42,6 тис., у 2023 р. — 45,9, у 2024 р. — 44,3 тис. дітей [24].

Отже, процеси усиновлення та взяття під опіку дітей, які залишились без батьків, відбуваються досить активно. Це є свідченням міцності сімейних зв'язків (більшість дітей «розбирають» їх родичі), гуманності й уваги до дітей населення. Сприяють цьому і зміни у процедурах влаштування цих дітей, які зробила держава: спрощена процедура подачі документів на всиновлення та отримання первинної консультації, документи можна подати через портал додатку «Дія»; водночас спрощено й процедуру оформлення опіки над дитиною, яка втратила батьків, родичами дитини, також за спрощеною процедурою це можуть зробити хрещені батьки дитини.

Діти у інституціональних (інтернатних) закладах.

У передвоєнні роки Україна проводила активну політику підтримки сімейних форм утримання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У серпні 2017 р. Кабінет Міністрів України ухвалив

Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 рр., основна мета якої — поступове зменшення кількості дітей, що виховуються в закладах інституційного догляду, за рахунок подальшого розвитку сімейних форм їх утримання, підтримки національного всиновлення, підтримки і соціального супроводу сімей, що опинились у кризовій ситуації. Однак швидких успіхів досягнути не вдалось, і на початок 2022 р. в Україні було 722 заклади інституційного догляду і виховання дітей комунальної та приватної форми власності, де виховувались 104 729 дітей, із них 15 334 дитини з інвалідністю, 7169 мали статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування [25].

Військова небезпека стала причиною вимушеної евакуації закладів інституційного догляду і виховання дітей; із зони активних бойових дій намагались вивезти майже всіх дітей, позбавлених батьківського піклування. За даними ЮНІСЕФ, у 2022 р. були евакуйовані на більш безпечні території України і за кордон 14 218 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; і станом на березень 2024 р. в евакуації перебувало 94 заклади в межах України, і за кордоном — 196. Найбільше дітей з України, позбавлених батьківського піклування, перебувають у Польщі, Німеччині та Туреччині [26].

На кінець 2024 рр. в Україні функціонувало близько 700 інтернатних закладів, де на цілодобовому перебуванні знаходилось 27 554 дитини, лише частина цих дітей не мала батьків. Наприклад, за даними Міністерства соціальної політики України, на кінець 2023 р. серед вихованців дитячих будинків-інтернатів 50 % мали одного чи обох батьків [27, с. 84]. Отже, процес деінституалізації системи утримання і виховання дітей, з різних причин позбавлених піклування батьків, відбувається досить повільно. У листопаді 2024 р. Кабінет Міністрів затвердив «Стратегію забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024—2028 роки» метою якої є «розвиток сімейного оточення шляхом створення системи підтримки дітей та сімей з дітьми, реінтеграції дітей в їх сім'ї та розвитку сімейних форм виховання»¹. Планується, що до 2028 р. 95 % дітей, з різних причин позбавлених піклування батьків, будуть виховуватися в сімейних формах виховання, і на 30 % зменшиться кількість дітей, котрі отримують інституційний догляд та виховання.

Отже, попри сучасні позитивні тенденції щодо взяття під опіку / піклування та всиновлення дітей, які лишились без батьків унаслідок збройної агресії РФ, певна кількість дітей перебуває в інституційних закладах вихо-

¹ Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 26.11.2024 р. № 1201-р «Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024—2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024—2026 роки з її реалізації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.02.2025).

вання, хоча частина з них має батьків. Слід враховувати, що якщо економічна і соціальна ситуація в країні погіршиться, є ризик збільшення кількості таких дітей у цих закладах за заявою батьків із соціально неспроможних сімей, котрі не зможуть забезпечити утримання та виховання дітей. Україна вже стикалась із цією проблемою: наслідком збільшення кількості кризових сімей через збройну агресію РФ у 2014—2015 рр. стало зростання кількості дітей, які перебували у державних інституційних закладах у Донецькій, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях, саме за рахунок дітей, що перебували там за заявою батьків.

Висновки. Резильєнтність сім'ї є важливою для збалансованого соціально-економічного і соціально-демографічного розвитку суспільства, її значення зростає в умовах гострих соціально-економічних криз та війн. За три роки повномасштабної війни українська сім'я продемонструвала стійкість, адаптивність, гнучкість, тобто високий рівень резильєнтності. Про це свідчить досить високий рівень шлюбності населення, поширені практики сімейної солідарності й взаємодопомоги, сімейні форми утримання дітей, які залишились без піклування батьків через військову агресію РФ (збільшення випадки взяття під опіку / піклування таких дітей та продовження національного всиновлення). Шлюбно-сімейні зв'язки є вкрай важливими для стійкості, яку демонструють громадяни країни у цей складний період. Адаптивні спроможності сім'ї дають змогу населенню пристосуватись до умов воєнного часу, підтримати якість життя на прийнятному рівні. Ці механізми пристосування не менш важливі після війни для вирішення завдань повоєнного відновлення.

Водночас в умовах затяжної війни численні ризики і проблеми: деформація статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур населення, зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу, загострення гендерних проблем, зростання психоемоційного напруження й конфліктів у сім'ях, поширення сімейного насильства, зростання бідності сімей з дітьми і неодинокі випадки передачі в інтернатні заклади дітей, — є суттєвим викликом для резильєнтності української сім'ї та для всього суспільства. У подальшому слід очікувати зростання рівня розлучуваності й збільшення кількості соціально неспроможних сімей, яким буде потрібна підтримка держави, що значно ускладнить соціально-демографічну ситуацію в Україні, особливо в післявоєнний період.

Повоєнна розбудова України неможлива без створення сприятливих умов для життєдіяльності й розвитку сім'ї як базової інституції суспільства, що має значний вплив на всі соціально-економічні й демографічні процеси. Вкрай важливою є комплексна, науково обґрунтована державна сімейна політика, спрямована на вирішення проблем сім'ї на основі впровадження сучасних принципів гендерної рівності й свободи вибору. Функціонування сім'ї відбувається у соціально-економічному просторі, є взаємозалежним

зі всіма сферами життєдіяльності соціуму і органічною складовою інституційного середовища, тому необхідне узгодження з потребами сім'ї державної політики у всіх сферах — політики зайнятості, доходів населення, охорони дитинства, охорони здоров'я, молодіжної, гендерної, освітньої та культурної політики. Необхідно дотримуватись принципів пріоритетності потреб сім'ї, забезпечення рівних можливостей, гармонізації сфер праці та сім'ї.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Hrytsenko, A. A. (Eds.). (2008). Institutional architecture and dynamics of economic transformations. Kharkiv: Fort.
[Гриценко, А. А. (Ред.). Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. Харків: Форт].
2. MacPhee, D., Lunkenheimer, E., & Riggs, N. (2015). Resilience as Regulation of *Developmental and Family Processes*. *Fam Relat*, 64, 153—175. <https://doi.org/10.1111/fare.12100>
3. Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and Promise. *The Annual Review of Psychology*, 55, 745—774. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141456>
4. Olson, D. H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 144—167. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00144>
5. McCubbin, H. I., Thompson, E. A., Thompson, A. I., & Fromer, J. E. (Eds.). (1998). Stress, coping, and health in families: Sense of coherence and resiliency. Sage Publications, Inc. <https://psycnet.apa.org/record/1998-06875-000>
6. Olsson, M. B., & Hwang, C. P. (2002). Sense of coherence in parents of children with different developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 46, 548—559. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2002.00414.x>
7. Libanova, E. (2024). Resilience of the socio-economic system of Ukraine before the shocks caused by the war: specifics of formation and response. *Demography and social economy*, 4 (58), 3—23. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
[Лібанова, Е. (2024). Резильєнтність соціоекономічної системи України до шоків, спричинених війною: специфіка формування і реагування. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (58), 3—23].
8. Population of Ukraine. The imperatives of demographic antiquity (2014). Kyiv: PH «ADEF Ukraine».
[Населення України. Імперативи демографічного старіння (2014). Київ: ВД «АДЕФ Україна»].
9. Slyusar, L. I. (2023). Ukrainian family in the minds of war. *Demography and social economy*, 2 (52), 3—20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>
[Слюсар, Л. І. (2023). Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (52), 3—20].
10. The activity of the energy complex of Ukraine in the minds of the Russian invasion (2024). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_energy_052024_press
[Діяльність енергетичного комплексу України в умовах російського вторгнення (2024). Соціологічна група «Рейтинг»].
11. Hladun, O., Kurylo, I., Shushpanov, D., Aksonova, S., & Pozniak, O. (2024). Conceptual principles for researching the demographic resilience of Ukrainian society. *Demography and Social Economy*, 58 (4), 45—64. <https://doi.org/10.15407/dse2024.04.045>

- [Гладун, О., Курило, І., Шушпанов, Д., Аксьонова, С., & Позняк, О. (2024). Концептуальні засади дослідження демографічної резильєнтності українського суспільства. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (58), 45—64].
12. Ukrainian marriage: monitoring social changes. 30 years of independence (2021), 8 (22). Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. Kyiv.
[Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. (2021). Вип. 8 (22). Інститут соціології НАН України. Київ].
 13. Invisible Glue: A Study of Social Capital in Ukraine (November 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukrain
[Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні (листопад 2023). Соціологічна група «Рейтинг»].
 14. Ukraine's Resilience Formula: Main Components During the War and in the Post-War Period (June 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html
[Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період (червень 2023). Соціологічна група «Рейтинг»].
 15. Dorosh, S., & Chervonenko, V. (2025). Why the number of divorces in Ukraine is catching up with marriages. *BBC Ukraine*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c15zx1d4v2ko>
[Дорош, С., & Червоненко, В. (2025). Чому в Україні кількість розлучень наздоганяє одруження. *BBC Україна*].
 16. Volianska, L. (2024). If the meeting is not happening soon. How to maintain a long-distance relationship. *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/blogs/yak-zberegti-stosunki-na-vidstani-praktichni-poradi-50386775.html>
[Волянська, Л. (2024). Якщо зустріч відбудеться нескоро. Як зберегти стосунки на відстані. *NV*].
 17. Schwab, John J., Ice, John F., Stephenson, Judith J., Raymer, Kathy, Houser, Kris, Graziano, Lisa et al. (1995). War and the family. *Stress Health*, 11 (1), 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
 18. Twenty-seventh nationwide survey «Image of veterans in Ukrainian society» (March 2024). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_some_zagalnonacionalne_opituvanny_obraz_veteraniv_v_ukrainskomu_suspilstvi2-5_berezhnya_2024.html
[Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (березень 2024 р.). Соціологічна група «Рейтинг»].
 19. Shurhno, I. (2024). Domestic violence should not be silenced. Office of the Attorney General. <https://www.facebook.com/watch/?v=1299759484342971>
[Шурхно, І. (2024). Домашнє насильство не має замовчуватись. Офіс Генерального прокурора].
 20. Pyrih, V. (2024). The number of cases of domestic violence in Ukraine has increased significantly over the year. *Public Radio*. <https://hromadske.radio/news/2024/10/03/v-ukraini-za-rik-suttievo-zroslo-kilkist-vypadkiv-domashnoho-nasylstva>
[Пірір, В. (2024). В Україні за рік суттєво зросла кількість випадків домашнього насильства. *Громадське радіо*].
 21. Ministry of Social Policy of Ukraine (2025). <https://www.msp.gov.ua/>
[Міністерство соціальної політики України (2025).]
 22. Kinsha, D., & Galka, N. (2024). During the year, the Ombudsman's Office inspected over 600 institutions with children in Ukraine and abroad. *Public Speaking*. <https://suspilne>.

- media/895171-protagom-roku-ofis-ombudsmana-pereviriv-ponad-600-zakladiv-z-ditmi-v-ukraini-ta-za-kordonom/ [Кінша, Д., & Галка, Н. (2024). Протягом року Офіс омбудсмана перевірів понад 600 закладів з дітьми в Україні та за кордоном. *Суспільне мовлення*].
23. In 2024, Ukrainians adopted the most children in the last five years (2025). Ministry of Social Policy of Ukraine. <https://www.msp.gov.ua/news/24516.html?PrintVersion> [У 2024-му українці усиновили найбільше дітей за останні п'ять років (2025). Міністерство соціальної політики України].
 24. Dobromilsky, P. (2025). Public report for 2024. State Service for Children. <https://www.youtube.com/live/067CWDeriLE> [Добромільський, П. (2025). Публічний звіт за 2024 рік. Державна служба у справах дітей].
 25. Reform of orphanages: why it is especially important during war (2022). *Radio Liberty*. <https://www.radiosvoboda.org/a/dytyna-syrota-internat-viyna/32152429.html> [Реформа дитячих інтернатів: чому це особливо важливо під час війни (2022). *Радіо Свобода*].
 26. 196 Ukrainian orphanages moved abroad due to full-scale war (2024). *Espresso*. <https://espresso.tv/suspilstvo-cherez-povnomasshtabnu-viynu-za-kordon-peremistili-196-ukrainskikh-dityachikh-budinkiv> [Через повномасштабну війну за кордон перемістили 196 українських дитячих будинків (2024). *Еспресо*].
 27. Social Protection of the Population of Ukraine 2023 (2024). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2025/zb/02/zb_szn_2023.pdf [Соціальний захист населення України 2023 (2024). Державна служба статистики України. Київ].

Стаття надійшла до редакції 30.12.2024

Lyudmyla Slyusar, PhD (Economics), Leading scientific worker
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1679-1674

FAMILY RESILIENCE IN THE CONDITIONS OF A LONG WAR IN UKRAINE

The purpose of this study is to determine the importance of family resilience for ensuring the vital activity of Ukrainian society in the conditions of the Russian-Ukrainian war, and the challenges / risks to its further development in the event of a protracted war and in the post-war period. The study is based on information from open sources, data from the State Statistics Service of Ukraine, the Department of State Registration of the Ministry of Justice of Ukraine, expert assessments, and materials from sample surveys. The methods of comparative analysis, generalization and induction, survey, and systematic approach were used. Family resilience is its natural ability to adapt, self-organize in crisis conditions, and the ability to preserve the essence of family ties/relationships when changing their form, changing economic, social, and security conditions of existence. In periods of severe extreme trials (epidemics, war, acute economic crises), the family, as a basic institution that combines stability and flexibility, plays an important role in the mechanism of self-preservation of the population: solidarity between generations, mutual assistance, and the exchange of financial and material resources are the key to the further reproduction of the country's population.

During the three years of the full-scale Russian-Ukrainian war, the family demonstrated stability, adaptability, flexibility, that is, a high level of resilience: this is evidenced by widespread practices of family solidarity and mutual assistance, active adoption and taking into custody/guardianship of children who were left without parents due to military aggression, and a fairly high level of marriageability of the population. Marital and family ties are extremely important for the stability demonstrated by the country's citizens during this difficult period. At the same time, in conditions of a protracted war, numerous risks and problems (primarily a decrease in marriage and reproductive potential, aggravation of gender problems, an increase in the number of divorces, the spread of domestic violence, and frequent cases of children from socially disadvantaged families being transferred to boarding schools) are a significant challenge for the resilience of the Ukrainian family and for the entire society. Therefore, a comprehensive, scientifically based state family policy aimed at solving problems in this area and creating conditions for the full implementation of the demographic and social functions of the family is extremely important.

Keywords: family, society, resilience, population, war.

Cite: Gunko, Nataliia, Korotkova, Nataliia, & Dubova, Olha (2025). Chyselnist ta struktura uchasykyv likvidatsii naslidkiv avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii (1986—2020 roky) [Number and Structure of Participants in the Liquidation of the Consequences of the Chornobyl Nuclear Power Plant Accident (1986—2020)]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 20—31.

УДК 314.82+316.346.2:616-001.28 JEL
Classification: J11, I18

НАТАЛІЯ ГУНЬКО, кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач лабораторії медичної демографії
Державна установа «Національний науковий центр радіаційної медицини,
гематології та онкології Національної академії медичних наук України»
040050, Україна, Київ, вул. Юрія Ілленка, 53
E-mail: labmeddem@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0112-1376

НАТАЛІЯ КОРОТКОВА, молодший науковий співробітник
Державна установа «Національний науковий центр радіаційної медицини,
гематології та онкології Національної академії медичних наук України»
040050, Україна, Київ, вул. Юрія Ілленка, 53
E-mail: labmeddem@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7380-151X

ОЛЬГА ДУБОВА, лаборант
Державна установа «Національний науковий центр радіаційної медицини,
гематології та онкології Національної академії медичних наук України»
040050, Україна, Київ, вул. Юрія Ілленка, 53
E-mail: labmeddem@ukr.net
ORCID: 0009-0005-6287-7267

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА СТРУКТУРА УЧАСНИКІВ ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АТОМНІЙ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ (1986—2020 рр.)

Враховуючи виняткову актуальність інформації щодо чисельності та складу населення, які є науковим підґрунтям для оцінки медичних наслідків Чорнобильської катастрофи вітчизняною і закордонною спільнотою, метою дослідження обрано аналіз

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

джерел інформації Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України за 1986—2020 рр. щодо чисельності та складу учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (УЛНА). Для дослідження застосовано такі методи: демографічні, математико-статистичні, графічні, порівняння та узагальнення. Уперше зібрано, систематизовано та проаналізовано статистичні дані МОЗ України щодо чисельності і структури УЛНА за 1986—2020 рр., які засвідчили щорічне скорочення їх чисельності до 161,2 тис. осіб. Максимальна кількість УЛНА була під спостереженням у 1994—1996 рр. (понад 250 тис. осіб). Головною причиною скорочення чисельності є природний убуток. Визначено, що когорта формувалася впродовж 1986—1990 рр., коли до ліквідації наслідків аварії залучали представників усіх регіонів країни. Її особливістю є гендерна асиметрія на користь чоловіків і певна диспропорція у віковій структурі як наслідок обмеженого залучення до робіт осіб віком до 25 років і старших за 60 років. Показано, що вікова структура УЛНА відрізняється від населення країни відповідного віку надзвичайно високою часткою чоловіків; непропорційно високою часткою чоловіків у віці 35—39 років (25,2 %) і жінок у віці 60—64 роки (20,5 %) у перші роки по аварії; значною часткою осіб, що знаходиться поза межами працездатного віку, в останні роки. Значний рівень старіння когорти (34,0 % чоловіків та 51,5 % жінок досягли віку понад 65 років) потребує підтримання обсягів надання медичної допомоги і збільшення в майбутньому потреби в медичних і соціальних послугах. Дослідження засвідчило обмежену можливість використання у наукових дослідженнях статистичних джерел інформації МОЗ України щодо чисельності і структури постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у періоди до 1993 та після 2019 років. З'ясовано, що на сьогодні достовірно оцінити структуру УЛНА не є можливим через відсутність відповідної інформаційної бази.

Ключові слова: учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, чисельність, структура.

Постановка проблеми, актуальність. В історії України було багато подій, які складно сприймати з плином часу — щось замовчували чи подавали у спрощеному або викривленому вигляді. Але завжди шанували своїх полеглих і живих героїв: про них складали легенди, співали пісні, писали романи й знімали фільми, а також надавали привілеї.

У ніч на 26 квітня 1986 р. героями стали не тільки пожежники, які першими стали гасити пожежу на четвертому блоці Чорнобильської АЕС, а й усі громадяни, котрі тривалий час були залучені до робіт з ліквідації наслідків аварії. Участь брали військові (кадрові військові, солдати строкової служби, особи, тимчасово викликані до лав армії з запасу) [1] і цивільні (шахтарі, водії, лікарі, науковці і т. д.) [2, 3].

Працівники підприємств та установ досить часто добровільно зголошувалися на залучення до ліквідації наслідків аварії, що стало важливою компонентою формування когорти. Соціально-мотиваційна компонента характеризувалася рівнем суспільної свідомості та відповідальності населення, його соціальною зрілістю й мотивацією до термінової мінімізації наслідків катастрофи, а пізніше — певними пільгами¹ та компенсаціями [4].

¹ Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text> (дата звернення 10.07.2024).

Кількісні та якісні параметри когорти УЛНА України сформувались за умов командно-адміністративної економіки Радянського Союзу, коли уряд замовчував інформацію про аварію й приховував її наслідки під грифами секретності², зокрема і про кількість залучених.

Через майже 40 років після аварії питання чисельності та структури когорти УЛНА є актуальним, бо спочатку їх облік здійснювали окремі міністерства (Міністерство енергетики, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи й інші), а тепер — МОЗ України та Міністерство соціальної політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження після аварії на Чорнобильській АЕС присвячені різним аспектам її наслідків: технічним, екологічним, медичним, демографічним, економічним, соціальним та іншим.

Пріоритетним напрямом у науковій і практичній діяльності лікарської спільноти України стали питання надання медичної допомоги постраждалим унаслідок аварії особам. Концептуальні підходи щодо вивчення медичних наслідків катастрофи, використовувані для епідеміологічного аналізу захворюваності та смертності, розробляли фахівці Державної установи «Національний науковий центр радіаційної медицини, гематології та онкології Національної академії медичних наук України» В. Г. Бебешко (V. G. Bebeshko), В. О. Бузунов (V. O. Buzunov), Є. І. Степанова (Ye. I. Stepanova), В. О. Сушко (V. O. Sushko) та інші. У роботах Д. А. Базики (D. A. Bazyka), А. Є. Присяжнюка (A. Ye. Prysyzhnyuk), Н. А. Гудзенко (N. A. Gudzenko) та інших представлено докладний аналіз реалізованих раків у осіб, що постраждали внаслідок аварії, зокрема і УЛНА. Соціально-психологічний стан УЛНА у післяаварійний період висвітлено у працях К. М. Логановського (K. M. Logonovsky), А. І. Нягу (A. I. Nyagu), В. М. Пострелка (V. M. Postrelko) та інших. Соціальному, медичному і протирадіаційному захисту постраждалих унаслідок аварії приділяли значну увагу М. І. Омелянець (M. I. Omelyanets), В. П. Ференц (V. P. Ferenz), В. А. Прилипко (V. A. Prilipko), О. О. Петриченко (O. O. Petrychenko) та інші.

У ході аналізу наукової літератури автори пропонованої статті виявили, що більшість проспективних і ретроспективних досліджень є результатом вивчення певних когорт постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Наприклад, відомі дослідження Ю. М. Скалецького (Yu. M. Skaletsky), що стосуються тільки УЛНА, які були військовими на час аварії [5, 6].

² Розпорядження Третього головного управління Міністерства охорони здоров'я СРСР «Про посилення режиму секретності під час виконання робіт із ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/ptreports.ptable?ptid=612> (дата звернення 17.09.2024).

В. О. Бузунов (V. O. Buzunov) і співавтори аналізували стан соматичної захворюваності УЛНА 1986—1988 рр. [7, 8].

Загальновизнано, що розрахунки характеристик здоров'я населення будь-якої країни базуються на статистичній інформації щодо чисельності та складу населення. Однак досліджень щодо змін у чисельності та структурі УЛНА в останні роки не виявлено. Враховуючи виняткову актуальність даних, які є науковим підґрунтям для оцінки медичних наслідків Чорнобильської катастрофи вітчизняною і закордонною спільнотою, це дослідження було здійснено.

Постановка мети і завдань. Метою дослідження обрано аналіз джерел інформації МОЗ України за 1986—2020 рр. щодо чисельності та складу учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Відповідно до означеної мети виконано завдання: аналіз статистичної інформації МОЗ України за 1986—2020 р. щодо постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; визначення змін у чисельності та структурі УЛНА; порівняння їх структури із загальнонаціональними даними.

Автори вперше зібрали, систематизували та проаналізували статистичні дані МОЗ України щодо чисельності і структури УЛНА за 1986—2020 рр.

Матеріали та методи дослідження. Інформаційною основою дослідження стали звітні форми електронної бази даних МОЗ України [9], а саме: «Звіт про медичне обслуговування населення, що підлягає включенню у Державний реєстр України осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за ____ рік», «Звіт про захворювання та причини інвалідності й смерті населення, що підлягає включенню у Державний реєстр України осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за ____ рік» та «Звіт про статеву-вікову чисельність контингентів, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за ____ рік», статистичні довідники [10, 11] і наукові публікації.

Для кількісної та якісної характеристики когорти УЛНА використано систему абсолютних і відносних показників: загальна чисельність, чисельність чоловіків та жінок, чисельність жінок і чоловіків у певному віці (вікові групи від 20—24 до 80 років і старші; 60 років і старші), частки чоловіків та жінок у когорті, частки жінок і чоловіків у певному віці, коефіцієнт демографічного постаріння.

Коефіцієнт демографічного постаріння (К) розраховано за формулою:

$$K = \frac{S_{60}}{S} \cdot 100, \quad (1)$$

де S_{60} — чисельність УЛНА у віці 60 р. і старші, S — загальна чисельність УЛНА.

Для порівняння структури УЛНА із загальнонаціональними даними використано дані Державної служби статистики України [12] щодо стате-

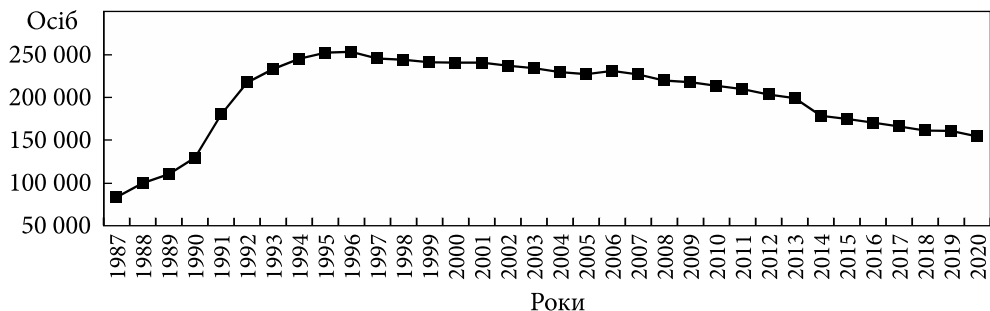

Рис. 1. Динаміка чисельності УЛНА, 1988—2020 рр.

Джерело: дані МОЗ України.

во-вікового розподілу населення країни відповідного віку (станом на початок 1995 р. — 25 років і старші, а на 2018 р. — 45 роки і старші).

Автори застосовували такі методи: демографічні, математико-статистичні, графічні, порівняння та узагальнення.

Основні результати дослідження. Визначено, що електронні бази даних МОЗ не містять інформації щодо обліку постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС до 1992 р. включно. Але є статистичні видання, які свідчать, що на початок 1988 р. у закладах МОЗ України на обліку було майже 44,9 тис. УЛНА [11]. Ще 36 тис. осіб перебувало на обліку у Військово-медичному реєстрі Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України [5]. Максимальну кількість УЛНА (рис. 1) зафіксовано у 1994—1996 рр. (понад 250 тисяч осіб), а помітне зменшення у 1997—1998 рр. є наслідком державних заходів щодо перевірки правильності видачі посвідчень і підтвердження періоду роботи з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС³. Зокрема, відомо [13], що впродовж 1997—2003 рр. було не підтверджено статус УЛНА та вилучено 15 221 посвідчення, а 9 142 особи — не перереєстровано з різних причин.

З кожним роком чисельність УЛНА скорочується і станом на кінець 2020 р. під спостереженням їх перебувало 161,2 тис. [9]. Головною причиною скорочення чисельності є природний убуток: щороку обліковується від 1,5 (1993 р.) до 4,5 тис. смертей (2020 р.) [9] (рис. 2).

Різке зменшення чисельності УЛНА у 2014 р. порівняно з 2013 (рис. 1) пояснює аналіз змін на рівні регіонів (рис. 3), де найбільші відхилення значень спостерігаємо в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим і м. Севастополь. Ці зміни потрібно розглядати як особливий випадок, пов'язаний з тимчасовою втратою частини територій Ук-

³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про перевірку правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/135-97-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.10.2024).

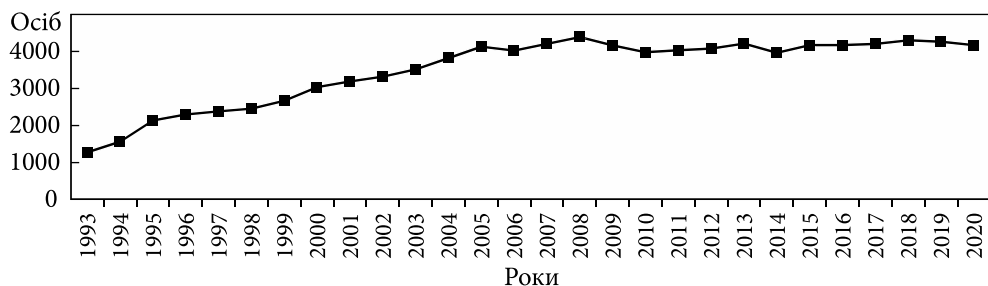

Рис. 2. Кількість померлих УЛНА у 1993—2020 рр.

Джерело: дані МОЗ України.

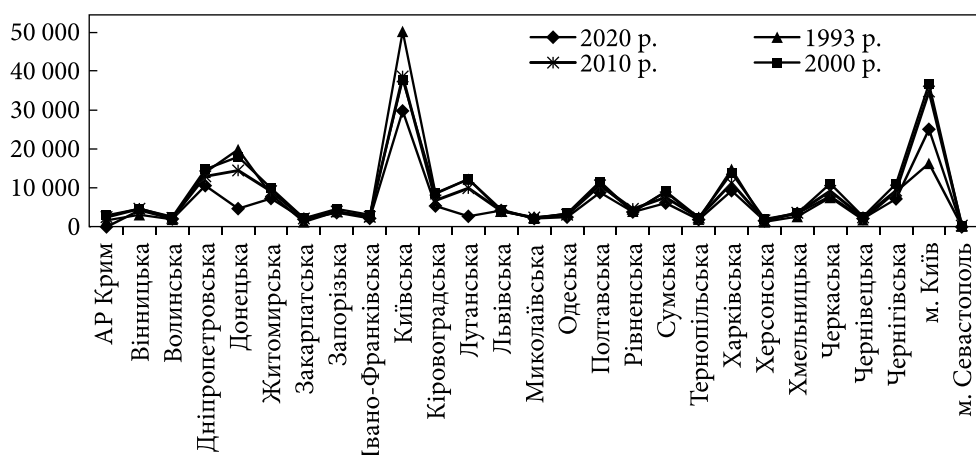

Рис. 3. Територіальна варіація чисельності УЛНА, 1993—2020 рр.

Джерело: дані МОЗ України.

раїни внаслідок воєнної агресії РФ, й, відповідно, відсутністю статистичної інформації про демографічні події.

Подані на рис. 3 дані щодо регіональних чисел УЛНА свідчать, що до ліквідації наслідків аварії залучали представників усіх регіонів України з максимумом представників із Київської, Донецької, Дніпропетровської та Харківської областей, м. Києва (найбільших за населенням регіонів).

Зрозуміло, що на кількісні параметри когорти впливав міграційний рух, але цілеспрямованих досліджень щодо міграції / перерозподілу УЛНА під час роботи в зоні радіаційного ураження й після завершення робіт не виявлено.

Відображені у табл. 1 дані свідчать, що у 1986—1987 рр. до ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС залучали переважно чоловіків у віці 20—39 років; жінок було майже 7 % [7, 10]. Причинами такого явища були особливості структури робочих місць, що визначали попит на чоловічі або жіночі трудові ресурси. Наприклад, чоловіків залучали до робіт,

пов'язаних із важкою фізичною роботою, шкідливістю умов праці (шахтарі, водії, військовослужбовці, дозиметристи, будівельники тощо). У закладах охорони здоров'я, підприємствах харчової промисловості й торгівлі працювали переважно жінки (лікарі, медсестри, кухарі, прибиральниці і т. д.).

У 1986—1988 рр. переважну кількість серед УЛНА становили особи до 50 років (95,6 %), з них 80,2 % віком 20—39 роки. У 2018 р. тільки 1,2 % УЛНА мали вік 40—49 років (табл. 1).

Гендерна асиметрія у складі УЛНА є однією з особливостей когорти, але із постарінням когорти поступово частка жінок збільшувалася (з 7 % у 1988 р. до 11,1 % у 2018 р.).

Згідно із авторськими розрахунками, у 2018 р. співвідношення чоловіків до жінок становило 8:1, але воно мало вікові відмінності: до 65 років — 12:1, 65—69 — 8:1, 70—74 — 5:1, 75—79 — 3:1, 80 років і старші 2:1.

У процесі порівняння структури УЛНА із даними щодо статеві-вікового розподілу населення країни відповідного віку, автори взяли до уваги те, що тривалий час система медичної статистичної звітності не передбачала обліку й звітування, тому для наочності взято початковий і останній роки звітності (рис. 4). Як показано на рис. 4, вікова структура населення країни у 1995 р. відрізнялася від когорти УЛНА, що сформувалася впродовж 1986—1990 рр. Зокрема, основа піраміди (вік УЛНА від 25 років і старші) та її верхівка свідчать про обмежене залучення до робіт осіб віком до 25 років (чоловіки та жінки) та старших за 60 (чоловіки) і 65 (жінки) років. Більшість чоловіків мали вік 35—49 років (максимум — 25,2 % від чисельності чоловіків-ліквідаторів). У жінок віковий розподіл був більш пропорційний від 30—34 до 55—59 років, а максимум — у віці 60—64 роки (20,5 %). Статевий баланс був на користь жінок у вікових групах 25—29, 50—54, 60—64, 65—69 років.

Таблиця 1. Питома вага окремих вікових груп серед УЛНА у 1986—2018 рр.

Рік спостереження	Вікова група, %				
	до 20	20—29	30—39	40—49	50+
1986—1987	1,6	40,0	40,2	13,8	4,4
1988	0,2	40,3	39,7	14,7	5,1
1995	0,0	3,8	41,7	35,2	19,3
2000	0,0	0,2	21,9	44,0	33,9
2005	0,0	0,0	6,2	41,0	52,8
2010	0,0	0,0	0,6	26,4	73,0
2015	0,0	0,0	0,0	7,4	92,6
2018	0,0	0,0	0,0	1,2	98,8

Джерело: 1986—1987 рр. [7], 1988 р. [9], 1995—2018 рр. [10].

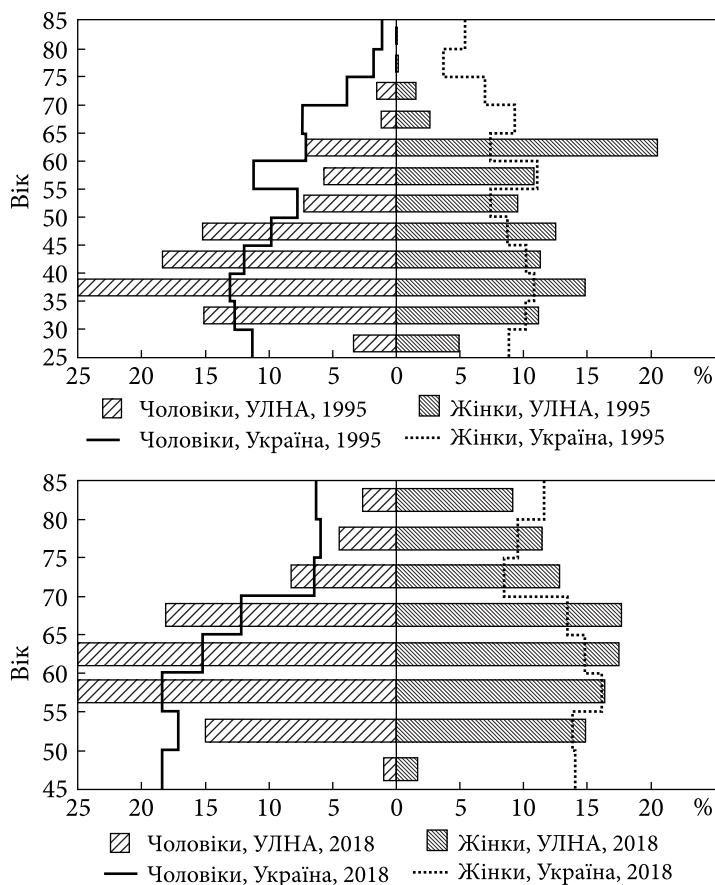

Рис. 4. Розподіл за статтю та віком УЛНА й населення України у 1995 і 2018 рр.
Джерело: дані МОЗ України та Державної служби статистики України.

Аналіз складу населення України відповідного віку у 1995 р. показав чисельну перевагу жінок у 45—49, 60 років і старші з поступовим збільшенням переваги. Найчисельнішими були вікові групи 35—39 років у чоловіків (13,0 %) та 55—59 у жінок (11,1 %).

У 2018 р. (вік когорти від 55 і старші) статевий баланс на користь жінок у населенні країни починається від віку 65 і старші, а у УЛНА — 70 і старші. Найчисельнішими в УЛНА стали вікові групи 60—64 роки у чоловіків і 65—69 у жінок (17,7 %), а у контролі — 55—59 років у чоловіків (22,5 %) і жінок (18,4 %).

Порівняння змін у віковому складі населення за допомогою показника постаріння засвідчило, що в 1995 р. у УЛНА він становив 2,8 % у чоловіків і 4,3 % у жінок; а у 2018 р. 34,0 % і 51,5 %. Натомість у населенні країни відповідного віку — 15,2 % у чоловіків і 25,5 % у жінок й, відповідно, 38,1 % і 49,0 %.

Визначено, що з кожним роком чисельність УЛНА скорочується, а їх старіння зумовлює поглиблення проблем зі здоров'ям (34,0 % чоловіків та 51,5 % жінок досягли віку понад 65 років). Відповідно, найближчим часом слід очікувати збільшення їх потреби в медичних і соціальних послугах, особливо якщо врахувати сучасні й очікувані негативні впливи війни, а саме: міграційний рух територіально роз'єднав членів сімей (виїжджають переважно жінки та діти, залишаються — особи старших вікових груп); найбільших втрат на війні зазнають особи працездатного віку (батьки у похилому віці залишаються без підтримки рідних); зростає чисельність людей з інвалідністю (постійні обстріли росіянами всіх регіонів країни); руйнація закладів соціальної інфраструктури (лікарень, поліклінік, аптек, інтернатів).

Тому питання підвищення доступності якісних медичних послуг для осіб, котрі постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, і розвитку медичної інфраструктури варто розглядати як нові виклики для системи громадського здоров'я країни. Зважаючи на те, що Державна установа «Національний науковий центр радіаційної медицини, гематології та онкології Національної академії медичних наук України» в нашій країні відіграє роль основного центру надання високоспеціалізованої медичної допомоги (амбулаторної і стаціонарної) усім групам постраждалих, забезпечуючи відповідні їх потреби, доречно пристосування його структур до потреб літнього населення, а саме: забезпечення належного охоплення програмами протидії захворюванням найбільш вразливих груп осіб похилого віку (людей з інвалідністю, маломобільних, одинаків), поліпшення стану відповідної інфраструктури та умов роботи тих, хто надає послуги людям похилого віку.

Висновки та напрями подальших досліджень. Визначено, що когорта УЛНА сформувалася впродовж 1986—1990 рр., коли до ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС залучали представників усіх регіонів країни. Її особливістю є гендерна асиметрія на користь чоловіків і певна диспропорція у віковій структурі (обмежене залучення до робіт осіб віком до 25 років і старших за 60 років). З кожним роком чисельність УЛНА скорочується і у 2020 р. під спостереженням МОЗ України їх перебувало 161,2 тис. осіб. Максимальна кількість зафіксована у 1994—1996 рр. (понад 250 тис. осіб). Головною причиною скорочення чисельності є природний убуток.

Проведене дослідження показало, що вікова структура УЛНА відрізняється від населення країни відповідного віку надзвичайно високою часткою чоловіків; непропорційно високою часткою чоловіків у віці 35—39 років (25,2 %) і жінок у віці 60—64 роки (20,5 %) у перші роки по аварії; значною часткою осіб, що знаходиться поза межами працездатного віку, в останні роки. Значний рівень старіння когорти (34,0 % чоловіків та 51,5 % жінок досягли віку понад 65 років) потребує підтримання обсягів надання ме-

дичної допомоги і збільшення в майбутньому потреби в медичних і соціальних послугах.

Дослідження засвідчило обмежену можливість використання у наукових дослідженнях статистичних джерел інформації МОЗ України щодо чисельності та структури постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у періоді до 1993 та після 2019 рр. З'ясовано, що на сьогодні достовірно оцінити структуру УЛНА не є можливим через відсутність відповідної інформаційної бази.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Baryakhtar, V. G. (Ed.). (1995). Activities of the USSR Armed Forces to Localize the Scale of the Disaster. *Chernobyl disaster*, 33—34. Kyiv: Naukova dumka.
[Барьяхтар, В. Г. (Ред.). (1995). Деятельность Вооруженных сил СССР по локализации масштабов катастрофы. *Чернобыльская катастрофа*, 33—34. Киев: Наукова думка].
2. Baryakhtar, V. G. (Ed.). (1995). Activities of the Academy of Sciences of Ukraine on Cleaning up of the Accident Consequences. *Chernobyl disaster*, 36—39. Kyiv: Naukova dumka.
[Барьяхтар, В. Г. (Ред.). (1995). Работа Академии наук Украины по ЛПА. *Чернобыльская катастрофа*, 36—39. Киев: Наукова думка].
3. Baranovska, N. P. (Compiler). (1995). Information from the Ministry of Internal Affairs of the USSR to the Council of Ministers of the Republic on the Protection of Public Order in the City of Pripjat and the Radiation Zone. *Chornobyl tragedy. Documents and materials*. Kyiv: Naukova dumka.
[Барановська Н. П. (Упор.). (1995). Інформація МВС УРСР до Ради Міністрів республіки про охорону громадського порядку в м. Прип'яті та зоні радіаційного ураження. *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали*, 91. Київ: Наукова думка].
4. Baryakhtar, V. G. (Ed.). (1995). Compensation to the Victims (Accident Consequences Clean-up Workers and the Population). *Chernobyl disaster*, 94—99. Kyiv: Naukova dumka.
[Барьяхтар, В. Г. (Ред.). (1995). Компенсация пострадавшим (участникам ЛПА и населению). *Чернобыльская катастрофа*, 94—99. Киев: Наукова думка].
5. Skaletskyi, Yu. M. (2007). Reconstruction and Verification of Radiation Doses of Military Clean-up Workers. Kyiv: Lohos.
[Скалецький, Ю. М. (2007). Реконструкція і верифікація доз опромінення військових ліквідаторів. Київ: Логос].
6. Skaletskyi, Yu. M. (2011). Experience of Anti-Radiation Protection of Military Personnel during the Cleaning-up of the Consequences of the Chornobyl Nuclear Power Plant Accident. *Environment and health*, 1, 11—16.
[Скалецький, Ю. М. (2011). Досвід протирадіаційного захисту військовослужбовців під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. *Довкілля та здоров'я*, 1, 11—16].
7. Buzunov, V. A., Strapko, N. P., & Krasnikova, L. I. (1999). Dynamics of Health of the ChNPP Accident Consequences Clean-up Workers. *Medical consequences of the Chernobyl nuclear accident*, 65—85. Kyiv: «MEDEKOL» MNITs BIO-EKOS.
[Бузунов, В. А., Страпко, Н. П., & Красникова, Л. И. (1999). Динамика здоровья участников ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. *Медицинские последствия*

- аварии на Чернобыльской атомной станции, 65—85. Киев: «МЕДЭКОЛ» МНИЦ БИО-ЭКОС].
8. Pirogova, O., Buzunov, V., Tsuprikov V., & Domashevska, T. (2011). Epidemiology of Non-Tumor Diseases in the Remote Post-Radiation Period. *Health Effects of the Chornobyl Accident — a Quarter of Century Aftermath*, 321—370. Kyiv: DIA.
 9. Ukrainian Database of Medical and Statistical Information «Health for All». (2024). Center for Public Health of the Ministry of Health of Ukraine. <http://medstat.gov.ua/ukr/news>.
[Українська База медико-статистичної інформації «Здоров'я для всіх» (2024). Центр громадського здоров'я МОЗ України].
 10. Omelyanets, N. I. et al. (1992). Medical and Demographic Characteristics of Mortality of Persons Included in the National Register of Ukraine in connection with the Accident at the Chornobyl Nuclear Power Plant in 1987—1988: Information-Statistical Reference Book. Vol. 1. Kyiv.
[Омельянец, Н. И. и др. (1992). Медико-демографическая характеристика смертности лиц, состоящих в Национальном регистре Украины в связи с аварией на Чернобыльской АЭС в 1987—1988 гг.: информ.-статистический справочник. Вып. 1. Киев].
 11. Mischenko, A. N. (Ed.). (1996). Health Indicators of Persons Affected as a Result of the Chornobyl Nuclear Power Plant Accident (1987—1995). Kyiv: Vydavnytstvo inform.-analit. tsentru nauk.-vyrobnychoi firmy «Tekhnika, medytyna, ekolohiia».
[Мищенко, А. Н. (Ред.). (1996). Показники здоров'я потерпілих внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції (1987—1995 рр.). Київ: Вид-во інформ.-аналіт. центру наук.-виробничої фірми «Техніка, медицина, екологія»].
 12. Data Bank. Population of Ukraine (2025). State Statistics Service of Ukraine. <https://www.ukrstat.gov.ua>.
[Банк даних. Населення України (2025). Державна служба статистики України].
 13. Information and Reference Materials of the Cabinet of Ministers of Ukraine on Overcoming the Consequences of the Chornobyl Disaster. (2004). *18th anniversary of the Chernobyl disaster. A look into the future: materials of parliamentary hearings*, 23. Kyiv: Parliamentary Publishing House.
[Інформаційно-довідкові матеріали Кабінету Міністрів України з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи: матеріали парламентських слухань. 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє, 23. Київ: Парламентське видавництво, 2004. С. 23].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.02.2025 р.

Natalia Gunko, PhD (Geography), Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Medical Demography
State Institution «National Research Center for Radiation Medicine, Hematology
and Oncology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»
040050, Ukraine, Kyiv, Yurii Illienko St., 53
E-mail: labmeddem@ukr.net.
ORCID: 0000-0003-0112-1376
Nataliia Korotkova, Junior Research Fellow, Laboratory of Medical Demography
State Institution «National Research Center for Radiation Medicine, Hematology
and Oncology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»
040050, Ukraine, Kyiv, Yurii Illienko St., 53
E-mail: labmeddem@ukr.net.
ORCID 0000-0001-7380-151X

Dubova Olha, Research Assistant, Laboratory of Medical Demography
State Institution «National Research Center for Radiation Medicine,
Hematology and Oncology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»
040050, Ukraine, Kyiv, Yurii Illienko St., 53
E-mail: labmeddem@ukr.net.
ORCID: 0009-0005-6287-7267

NUMBER AND STRUCTURE OF PARTICIPANTS
IN THE LIQUIDATION OF THE CONSEQUENCES
OF THE CHORNOBYL NUCLEAR POWER PLANT
ACCIDENT (1986—2020)

Given the exceptional relevance of information on the number and structure of the population, which are the scientific basis for assessing the medical consequences of the Chornobyl disaster by the national and foreign community, the purpose of the study was to analyse the sources of information of the Ministry of Health of Ukraine for 1986—2020 regarding the number and structure of participants in the liquidation of the consequences of the Chornobyl NPP accident (PACL). Demographic, mathematical and statistical, graphical, comparison and generalisation methods were applied. For the first time, statistical data of the Ministry of Health of Ukraine on the number and structure of the PACL for 1986—2020 were collected, systematized and analysed, which showed an annual reduction in their number to 161.2 thousand people. The maximum number of the PACL was under monitoring in 1994—1996 (over 250 thousand people). The natural loss is the main reason for the reduction in the number. It was found that the cohort was formed during 1986—1990, when representatives of all regions of the country were involved in the liquidation of the consequences of the accident. It is characterised by gender asymmetry in favour of men and a certain disproportion in the age structure as a result of limited involvement in the activities of people under 25 years of age and over 60 years of age. It is shown that the age structure of the PACL differs from the country's population of the corresponding age in the extremely high proportion of men; a disproportionately high proportion of men aged 35—39 (25.2%) and women aged 60—64 (20.5%) in the first years after the accident; a significant proportion of people outside the working age range in recent years. The significant level of aging of the cohort (34.0% of men and 51.5% of women have reached 65 years) requires maintaining the volume of medical care and increasing the need for medical and social services in the future.

The study showed the limited possibility of using statistical sources of information from the Ministry of Health of Ukraine in scientific research on the number and structure of persons affected by the Chornobyl accident in the periods before 1993 and after 2019. It was found that as of today it is not possible to reliably assess the structure of the PACL due to the absence of an appropriate information base.

Keywords: participants in the Chornobyl NPP accident consequences liquidation, number, structure.

Cite: Libanova, Ella, & Bystriakov, Ihor (2025). Ukraina povoiennoho periodu: innovatsiina orhaniza tsiaia prostorovoho rozvytku [Post-War Ukraine: Innovative Spatial Development Organization]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 32 —51.

УДК: 332.14: 334.025

JEL Classification: B41, O15, R12, R58

ЕЛЛА ЛІБАНОВА, д-р екон. наук, проф.,
академік НАН України, директорка
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7170-7159
Scopus ID: 36091519900
Researcher ID: AAZ-5395-2020

ІГОР БИСТРЯКОВ, д-р екон. наук, проф., зав. відділу
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: bystryakoveco@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6482-7099
Scopus ID: 7204843417

УКРАЇНА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ІННОВАЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку інноваційних підходів щодо просторового розвитку України, пов'язаних із обґрунтуванням цільових реконструктивних дій у повоєнний період. Метою статті є розробка базової інноваційної візії просторового розвитку України, спрямованої на створення ефективної моделі реконструктивної організації соціально-економічної діяльності. Новизною роботи є визначення концептуального підходу, який передбачає структурування просторових утворень для ефективного використання наявних територіальних ресурсів, з орієнтацією на подолання нестабільності функціонування господарських систем. Методи дослідження охоплюють сферу системного управління, притаманного європейським по-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

глядам щодо регіонального розвитку, зокрема, це регіонально-економічний підхід; традиційний урбанізм; управління землекористуванням, ландшафтний підхід тощо.

У фокусі статті три ключові питання: перше розглядає фактори, що впливають на економічні тренди та структурування господарських систем; друге акцентує увагу на оновленні трактувань економічних та соціальних категорій, які уможливають відслідковування просторових та інформаційних потоків, що впливають на загальний розвиток територіальних утворень; третє — інтерпретація реконструктивної моделі просторового розвитку України з регіональною диференціацією. Модельні уявлення просторової організації господарських систем передбачають врахування специфіки створення ефективних територіальних утворень з довгостроковими позитивними наслідками. Для забезпечення територіальної єдності та господарської інтеграції запропоновано укрупнене об'єднання регіонів, які вважаються ключовими в економічному відродженні та становленні соціальної держави. Актуалізується значущість міжрегіональних зв'язків через комунікаційні коридори, що сприяють об'єднанню центрів господарської активності. Така структура сприяє адаптації до сучасних викликів, передусім пов'язаних із внутрішньою міграцією, територіальною мобільністю бізнесу та новими підходами до фінансових операцій з територіальними активами. Авторська концепція обґрунтовує доцільність диференціації України на спеціалізовані просторові утворення з різним режимом функціонування, зокрема «зони», «лакуни» та «анклави», що відображають регіональні особливості розвитку. Важливим є застосування принципу комплементарності для інтеграції господарських процесів, що сприяє формуванню єдиної системи (платформи) управління інтересами стейкхолдерів з відповідною інституційною підтримкою. Результатом роботи є систематизована візія диференціації просторових утворень, орієнтована на проведення повоєнної реорганізації регіональної політики в умовах інтеграції у європейське співтовариство.

Ключові слова: просторовий розвиток, реконструкція, повоєнний період, господарські системи, соціальна орієнтація, територіальні утворення, євроінтеграція, комунікаційні коридори, просторова диференціація, стейкхолдери, компліментарність, якість життя.

Постановка проблеми, актуальність. У зв'язку з тим, що зараз постає питання обговорення напрямів повоєнної реконструкції України, актуалізується необхідність перегляду базових методологічних поглядів її забезпечення. Традиційні шляхи проведення масштабних трансформацій, які виправдовували себе в минулому, стають сьогодні малоефективними. Отож украй необхідним є пошук засобів досягнення результатів на засадах аналізу світового і зокрема європейського досвіду подолання економічних криз. Доцільно зосередитися на питаннях більш ефективного використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів. Звісно, що на сьогодні масштаб наслідків війни є не повною мірою визначеним, але очевидно, що вона призведе до значного гальмування ділової активності не тільки в Україні, але вплине і на характеристики тенденцій розвитку у глобальному вимірі. Програми виходу зі складної ситуації, спричиненою війною, потребують прийняття оновлених морально-етичних цінностей та принципів відповідального споживання, що передбачає мінімізацію нераціонального використання природних і будь-яких інших ресурсів, включаючи наявні

просторові ресурси — як передумови забезпечення поступового зростання якості життя населення України.

Підвищення рівня складності реальних економічних взаємодій у повоєнний період в Україні передусім зумовлює врахування фактора гетерогенності економічних агентів. Одним із найскладніших, з погляду реалізації варіантів визначення відмінностей спільнот економічних агентів, є питання детермінації процесів просторового розподілу господарської діяльності. За своєю суттю просторова локалізація стейкхолдерів схожа з процедурою параметризації неявних функцій, оскільки маємо досліджувати закономірності, що явно не спостерігаються. Все це потребує пошуку оновлених підходів щодо формування синергетичних характеристик оцінки економічної поведінки. Це можливо досягнути лише за умови врахування багатомірності соціально-економічного простору і, отже, взаємозумовленості поведінкових реакцій стейкхолдерів різних рівнів. Для цього маємо проводити відповідну декомпозицію великого простору.

Підкреслимо, що виконання цієї умови є найбільш проблемною частиною експериментальних досліджень взаємодій суб'єктів господарювання. У цьому контексті маємо також розглядати процес зміни основних соціальних інституцій у бік більш м'яких, але рухливих форм організації. Трансформація основних складових соціальної структури у повоєнний період, з появою нових верств і страт, потребують посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців, а також оновлення каналів підвищення статусів.

Ці позиції, по-перше, створюють відповідний фон для формування на теренах України просторових утворень з достатнім рівнем якості життя населення. По-друге, задають режим щодо вибору детермінант у формування системи управління процесом резильєнтного розвитку просторових утворень, а також акцентування уваги на диференціації соціальних пріоритетів просторового розвитку за соціальними угрупованнями різного походження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам воєнного та повоєнного періоду присвячено достатньо багато робіт вітчизняних та зарубіжних авторів [1—8], які висловлюють свою точку зору з різних позицій. Втім, у даній статті аналіз зосереджено насамперед на питаннях дослідження європейського досвіду просторового планування, з акцентом на методологічні аспекти.

У рамках означеної позиції для умов України важливим стає простеження історії становлення просторового планування в Європі. Як відомо, воно з'явилося в ЄС у ході трансформації уявлень про планування територій та розробку стратегій територіального розвитку наприкінці минулого століття у зв'язку з обговоренням проекту ухвалення спільних рішень щодо забезпечення раціонального землекористування [9]. Однак у 1980-х рр. Європейська комісія вперше привернула особливу увагу на необхідності регулювання розвитку міст і розпочала розробку документів «Європа — 2000»

та «Європа — 2000+», що започаткувало дослідницькі ініціативи з проблем урбанізації [10]. У 1999 р. з ініціативи Німеччини, Нідерландів та Франції почалося просування до консенсусу документа під назвою «Європейська перспектива просторового розвитку» [11], який сприяв забезпеченню національних, галузевих та регіональних політик чіткими стратегічними цілями для країн, що входять до ЄС. Крім того, було розроблено інший документ — «Основні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту» (2000), в якому обґрунтовувалися заходи щодо забезпечення збалансованого соціального та економічного розвитку території за умови раціонального використання природних ресурсів та ефективної природоохоронної діяльності [12]. Однак у ході робіт з просторового планування дедалі чіткіше став виявлятися дефіцит необхідної інформації. Вихід було знайдено у створенні у 2002 р. «Європейської мережі спостережень за просторовим плануванням». Цільова функція цієї мережі полягала у формуванні комплексної порівняльної бази даних за певними параметрами для країн, що входять до ЄС, що сприяє розробці нових науково обґрунтованих рішень. Необхідна для систематичного аналізу розвитку територій інформація розподілялася за європейським та регіональним рівнями. Передбачався також збір інформації з низки актуальних питань, як-от формування поліцентричної міської структури, зміцнення взаємин міста та села, забезпечення територіальної доступності, впровадження інновацій, вирішення демографічних та екологічних проблем [13].

Наступна ініціатива в галузі просторового планування — «Територіальний порядок денний Європейського союзу до 2020 року». Цей документ був розроблений на основі стратегії «Європа — 2020», головною метою якої є розумне, стійке та інклюзивне зростання. Ця ініціатива спрямована на забезпечення територіальної згуртованості, що є набором принципів гармонійного, збалансованого, ефективного територіального розвитку, за якими створюються можливості для стейкхолдерів максимально використовувати свій територіальний потенціал. Провідним визначено принцип солідарності з метою сприяння конвергенції між економіками більш забезпечених та відстаючих територій. Більш того, в обіг запропоновано ввести термін «територіальна згуртованість», який почали використовувати поряд з поняттями економічної та соціальної згуртованості у Лісабонському договорі (2009) з метою сприяння європейській інтеграції.

Доцільно також згадати, що у прийнятому в 2008 р. під егідою ООН звіті зазначалося, що територіально-просторове планування покликане забезпечити раціональну територіальну організацію суспільства, а також збалансувати потреби, задоволення яких необхідне для розвитку суспільства та досягнення соціальних й економічних цілей, із завданнями охорони навколишнього середовища [14]. При цьому координація просторового планування має відбуватися не тільки по вертикалі, але й по горизонталі, із за-

безпеченням узгодження дій між урядовими, неурядовими організаціями та громадянами на різних рівнях управління та взаємодії [15]. Слід відмітити, що країни, які входять до ЄС, повинні транспонувати у своє законодавство ухвалені Європарламентом рішення та використовувати вироблені спільними зусиллями концепції та ідеї на своєму просторі.

Надважливим питанням для умов повоєнного розвитку України є дотримання європейських принципів просторового планування. Головний з них — це принцип територіальної згоди за допомогою збалансованого соціального та економічного розвитку регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності. Другий — заохочення розвитку впорядкування взаємин міста та села, що генеруються міськими функціями. Третій принцип стосується питання створення транспортного доступу до всіх місць проживання людей. Суть четвертого принципу полягає у розвитку доступу до інформації та знань. Наступні п'ять принципів спрямовані на скорочення шкоди, що завдається навколишньому середовищу; примноження та захист природних ресурсів та природної спадщини; збереження культурної спадщини як фактора розвитку; розвиток безпечного видобутку енергоресурсів; заохочення сталого розвитку туризму.

Хоча міждержавні органи управління в ЄС не мають прямих повноважень у сфері просторового планування, вони все ж таки впливають на процедуру та практику просторового планування через три типи інструментів: стратегічні політичні документи, просування ідей та концепцій; регламенти та директиви; розподіл фондів та субсидій, наприклад, що підтримують регіональний розвиток та сільське господарство [16; 17], водночас передбачено збереження специфіки кожної з країн.

Отже, під системою просторового планування у країнах ЄС розуміють специфічну соціальну конструкцію, що характеризує застосування в інституційних контекстах, у часі та просторі певних методів суспільної співпраці, орієнтованих на управління спільними діями щодо використання простору [15].

Слід також мати на увазі, що у контексті міжнародних порівняльних досліджень, у галузі просторового планування, типологія країн відбувається за підходами оцінки ступеня конвергенції в контексті європеїзації, що детально представлено в Компендіумі з європейського просторового планування [18; 19; 20].

Метою статті є розробка базової візії інноваційного проєктивного бачення просторового розвитку України в повоєнний період, спрямованого на створення ефективної моделі реконструктивної організації соціально-економічної діяльності, з використанням осучаснених підходів щодо диференціації простору України з визначенням комунікаційних коридорів, що мають сприяти активізації процесів переміщення інформації, інновацій, фінансів, ресурсів тощо, націлених, з урахуванням змін, на підвищен-

ня якості життя населення та забезпечення сталого зростання і підтримки єдності України.

Новизна дослідження полягає у формуванні наукового бачення імплементації в Україні повоєнного періоду європейських уявлень просторового розвитку. Зокрема це стосується інтерпретації європейських підходів до визначення контурів реконструктивного розвитку просторових утворень із зосередженням уваги на «проективному мисленні». На відміну від інших, акцент робиться на соціальну складову через врахування сукупності факторів забезпечення якості життя населення. Також новизною вирізняються актуальні питання щодо формування інноваційної схеми просторової диференціації України, що передбачає створення комунікаційних коридорів для підвищення ефективності господарської діяльності у повоєнний період.

Матеріали й методи. За комплексним підходом використано методи дослідження у сфері системного управління, передусім притаманні європейським поглядам стосовно регіонального розвитку. Зокрема, це регіонально-економічний підхід; традиційний урбанізм; управління землекористуванням, ландшафтний підхід тощо. До методів дослідження віднесено й постановку методологічних орієнтирів у процесі визначення оновленої моделі угруповань просторових утворень. За наявності множини класифікаційних ознак важливим стає формування їх комбінаторики, яка залежить від конкретних завдань, що стоять перед замовниками, відповідальними за вибір напрямів розвитку просторового утворення.

Найзначущим матеріалом для дослідження стали документи регулювання просторового розвитку в країнах ЄС, орієнтовані на аналіз різноманітних процесів, які відбуваються в соціальній, економічній, екологічній та технологічній сферах. Зосереджено увагу на ідеях широкого залучення представників різних сфер діяльності та верств суспільства у розробку та експертизу документів просторового планування, що працює на підвищення ймовірності ефективної реалізації проектів [18]. У рамках такого підходу мешканцям надається можливість реалізувати свій творчий потенціал та змінювати на краще середовище свого буття [19]. Загалом європейська позиція, ґрунтована на реляційному підході до трактування сутності простору, дає можливість проводити поглиблений його аналіз як простору соціального. Для умов України трансформація у цьому напрямі вимагатиме зміни вектора цілепокладання і сукупності характеристик, які раніше ґрунтувалися здебільш на економічному аналізі.

Виклад основного матеріалу

Ключові тренди та фактори

Для визначення оновленої моделі організації просторових утворень в умовах воєнного та повоєнного періоду України, маємо, по-перше, означити декілька загальних уявлень про найбільш важливі фактори, що зумовлюють тренди розвитку господарських систем. По-друге, в рамках їх опису

надати оновлене трактування основним сучасним категоріям, використовуючи які маємо можливість відслідковувати інформаційні, економічні, соціальні та інші процеси і потоки, що, по суті, формують проєктивну візію моделі розвитку просторового утворення. По-третє, представити схематичну інтерпретацію проєктивної візії просторової організації території України.

У сучасних умовах актуалізується питання визначення нової інтерпретації просторового розвитку як простору відносин, сукупності дій, процесів, що мають властивості безперервності, взаємозумовленості та субординації. Оскільки простір характеризується протяжністю та обсягом, то його доцільно розглядати у послідовній зміні станів. Тобто процеси будь-якого простору визначаються сукупністю послідовних дій або змін, спрямованих на досягнення результату. У новому ракурсі з'являється можливість вивчати та аналізувати «простір процесів» у рамках відповідних територіальних утворень, включаючи територію України загалом. Таким чином єдиний простір процесів соціального, екологічного та економічного розвитку або, наприклад, простір процесів формування та відтворення природного, виробничого та людського капіталу у конкретному просторовому утворенні природно визначає відповідні інституції та методи управління.

Такий підхід до опису господарських систем неминуче спричиняє реінтерпретацію багатьох базових категорій і понятійного арсеналу, включаючи регіональну економіку. Також стає очевидною неспроможність моделі «економічної людини», що спирається на концепт «раціонального вибору», який базується на постулатах егоїстичності та апіорної поінформованості, відповісти на виклики сучасної реальності. Тому на перший план і виходить модус соціального домінування у вирішенні проблем розвитку суспільства. Відштовхуючись від цього твердження, висувається базова теза про необхідність пріоритетного (домінантного) означення просторового утворення як соціуму, за яким головними стають питання відтворення людського потенціалу, оптимізація просторового розміщення населення та пов'язаних з цим інших питань, включаючи оцінку й управління розвитком культурних, соціально-психологічних та інших аспектів життя. Розгляд просторових утворень, зокрема регіональних, у різних модусах їх існування, через розстановку акцентів на сукупності тих чи інших властивостей, є кроком у бік осучасненого уявлення про міждисциплінарний підхід. У той же час розуміючи сутність простору як простору відносин стейкхолдерів, відкривається широкий багатоплановий контекст пошуків напрямів досягнення цільових орієнтирів. Зауважимо, що соціальний фактор означення простору є важливим ще і тому, що він не тільки упорядковує відносини стейкхолдерів, але й охоплює сферу дії соціальних інституцій, які регламентують життєдіяльність спільнот. У такому разі маємо можливість через інфраструктуру інституційних об'єктів, нормативні та

інші механізми впливати на господарські системи у напрямі підвищення якості життя населення.

У процес визначення моделі угруповань (організації) просторових утворень в умовах повоєнної реконструкції України доцільно, на рівні міждисциплінарного підходу, використовувати поняття «феноменологічних полів». Нагадаємо, що «феномен» означає явище, що дається у досвіді, чуттєвому пізнанні, яке принципово відрізняється від нібито непізнаної сутності предметів, але яке визначається при перехресному вивченні за своїми якостями, властивостями та силою прояву. У такому разі у визначених просторових утвореннях маємо виділяти, умовно кажучи, окремі сфери чи «феноменологічні поля», де провідну регулятивну роль відіграють ті чи інші ключові процеси, механізми, зокрема види політики. Найважливішими полями сформованих процесів є «фінансове поле», «технологічне поле», «кадрове поле» і т. ін. Звісно, що використання концепції «полів» у теорії просторового розвитку відбувається з врахуванням необхідності обліку різних типів зв'язків економічних агентів, що діють у цьому просторі, їх мотивації та поведінкових установок, а ще потребуватиме зміни підходів до всієї системи просторового планування з удосконаленням методології розробки та реалізації соціально-економічної політики. Таким чином, за міждисциплінарним підходом у домінуючу позицію «мета — кошти» мають бути інтегровані механізми соціальної рефлексії, оцінки та самооцінки суб'єктів управління, коли формальна раціональність у питанні досягнення цілей має поступитися місцем суб'єктивній («субстантивній» за М. Вебером) раціональності, що враховує не тільки економічні вигоди, а й прийняті в територіальному соціумі соціальні норми неформальних інституцій (уявлення, цінності, традиції тощо).

Категоріальні детермінанти

Розглядаючи категоріальні особливості методологічного підходу, треба зосередитися, перш за все, на трактуванні поняття «проективний». Коротко, мова йде про проективне мислення, що дає можливість вийти за рамки шаблонів та творчо підходити до створення нового концептуального бачення. Більш того, воно відображає мистецтво створення нових понять та концептів, що базується на пошуку шляхів оновлення термінологічної лексики, розвитку та розширення моделей наукового пізнання у різних сферах людської діяльності, зокрема в площині обґрунтування майбутнього бачення реконструктивної діяльності просторової організації господарських систем України повоєнного періоду.

Другим методологічним аспектом є переміщення акцентів управління просторовим розвитком у бік соціальної спрямованості. Тут маємо підкреслити, що елементами соціального простору є активні соціальні агенти, соціальні системи різного роду та рівня, соціальні інституції, які забезпечують їхнє функціонування. До цього також належить фактор соціальних

взаємодій у рамках відповідних просторових структур, співвіднесених із конкретним періодом розвитку. Саме цим зумовлена значущість змін у бік використання категорій «зв'язки», «взаємодії», «поток» тощо, які актуалізують простір як відповідний «організм». Це означає, що просторовий розвиток має розглядатись у сукупності упорядкування матеріальних та інших джерел зростання, насамперед у динаміці гармонізації інтересів стейкхолдерів. Тоді критерії оптимальності просторового розвитку, як і інструменти його забезпечення, зазнають суттєвої еволюції.

Доцільно також згадати трактовку категорій «простір», «економічний простір», «просторова економіка» Padmini Panі (Падміні Пані) у проєкції подальшого розвитку концепції мережевої економіки [20]. Суттєвим є її висновок про необхідність зміщення акцентів у бік просторового аспекту забезпечення розвитку економіки, оскільки так маємо можливість побачити оновлений реальний каркас розвитку країни, включаючи точки передування зростання та зв'язки між ними.

Контури реконструктивного розвитку в Україні

Контури реконструктивного просторового розвитку України мають, з одного боку, відповідати європейським підходам, з метою забезпечення умов інтеграції у європейську спільноту, а з другого — враховувати національний досвід, що відображає специфіку та ментальність стейкхолдерів та управлінських структур, зацікавлених у забезпеченні розвитку просторових утворень на умовах гармонізації багатьох різноспрямованих інтересів.

Просторовий розвиток, виходячи з духу європейських принципів організації, повинен обов'язково мати соціальну направленість. Але тут виникає питання щодо формування цілісної моделі організації потоків управлінських дій у досягнення цільових реконструктивних орієнтирів. Цільовим орієнтиром реконструктивних дій має бути підвищення якості життя населення відповідного просторового утворення. Звісно, що уявлення про якість життя у різних просторових утвореннях у різні часові періоди мають свої прояви. Утім, їх загальні ознаки можна ідентифікувати за традиційними рівнями проведення досліджень — на національному, регіональному та локальному. Головними складовими, задіяними у процесі забезпечення якості життя населення, з одного боку, є господарські системи, що включають складні системні відносини їх упорядкування. Вони орієнтовані на реальний сектор економічної діяльності, що забезпечує матеріальну основу існування людини (населення) того чи іншого просторового утворення. З другого боку, це довкілля, або середовище проживання людини (населення), що включає соціальну, екологічну, інфраструктурну та інші складові, й у підсумку забезпечує відповідні комфортні умови життєдіяльності. Принципова схема упорядкування реконструктивних дій у просторових утвореннях може бути активізована різними процесами та факторами, які є для нього пріоритетними, або домінуючими, тобто виступають тригерами.

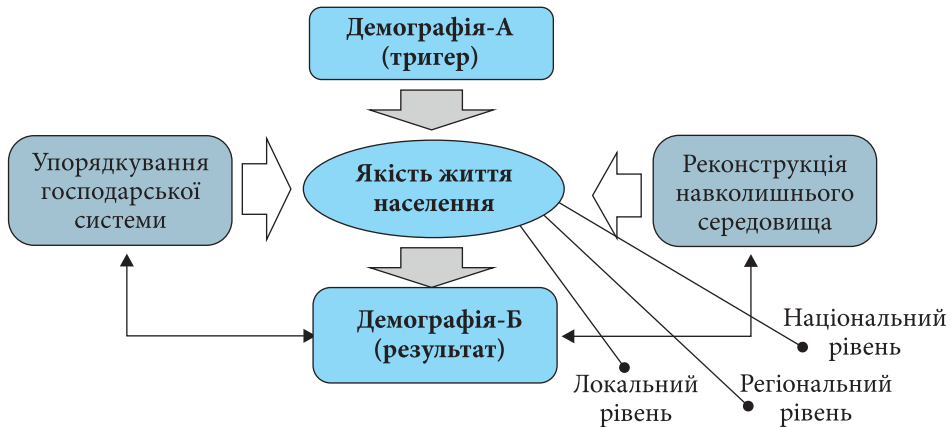

Рис. 1. Принципова схема упорядкування реконструктивних дій в Україні повоєнного періоду.

Джерело: авторська розробка.

На рис. 1 тригером визначено «демографію» як найбільш сприятливий до свідомості населення фактор, що відображає на даний воєнний час трансформаційні процеси в Україні. Спираючись на ознаки деформації демографічної картини на просторі України, можемо визначити напрями реконструктивних дій у господарській системі та у рамках навколишнього середовища. Таким чином висувається гіпотеза, відповідно до якої, покращуючи ознаки якості життя населення, створюємо умови щодо процесу автомодельного покращення демографічної ситуації.

Зазначимо, що процес упорядкування реконструктивних дій має динамічний характер і базується на врахуванні зворотних зв'язків за ітеративним типом функціонування.

У даному разі бажаний розвиток просторового утворення визначає системне уявлення про якість життя територіальної спільноти, і таким чином, як прямо, так і опосередковано, конкретизує управлінські дії щодо упорядкування визначених процесів у рамках концепту просторового розвитку. Сам концепт просторового розвитку реалізується у процесі розробки фурсайту за використанням методу сценарного прогнозування, із закріпленням основних його положень у проєкті майстер-планування.

Проективна візія просторової організації

Проективна візія реконструктивної моделі розвитку України повоєнного періоду має базуватися на деяких загальних позиціях, що впливають на трансформацію поглядів стейкхолдерами свого майбутнього в європейській спільноті. Так, наші західні вчені партнери значну увагу приділяють питанню використання інтегрованого підходу до розгляду просторової економіки та перспектив її розвитку. Це дає можливість визначення просторового розвитку як особливого процесу структурно-параметричного

та просторово-часового упорядкування суб'єктів господарювання, що дає змогу забезпечити системне узгодження елементів і зв'язків задля ефективного використання потенціалу просторового утворення [21]. Слід також брати до уваги, що у найближчій перспективі національні економіки будуть організовані як сукупність мережевих проєктів різного рівня та профілю, а їхньою ключовою структурною ланкою стануть територіальні інноваційно-промислові кластери, які є локалізованими мережевими вузлами глобальних ланцюжків створення вартості [22].

Звісно, що у процесі формування моделі реконструктивного просторового розвитку України необхідно окрему увагу приділити питанню визначення цільових орієнтирів. Зокрема, це торкається питань вивчення реакції соціуму просторових утворень на мотиви дій людей, — як основи для вибору тієї чи іншої траєкторії соціально-економічної поведінки.

Серйозній трансформації підлягають стратегії досягнення цілей соціально-економічного просторового розвитку територіальних утворень, що виходять із загальної концепції управління процесами господарської діяльності та вибору механізмів досягнення мети розвитку. Також концепт повоєнного просторового устрою території України має спиратися на деякі ключові позиції теорії просторової економіки. По-перше, це теорія полюсів та центрів зростання. Тут важливим є дослідження проактивного потенціалу просторових утворень у сфері економічного розвитку. До цих поглядів дуже близькою є теорія полюсів конкурентоспроможності, що зосереджує увагу на формуванні точок зростання через ефективне використання територіальних компетенцій. Далі, важливою для урахування є концепція вісей розвитку, що акцентує увагу на важливості транспортних каналів, які поєднують між собою центри розвитку. Безумовно, суттєвою є й теорія інноваційних середовищ, у рамках якої увагу акцентовано на концептуальних особливостях синтезування складових потенціалу територіальних утворень. Також суттєвою є й концепція територіально локалізованих економічних систем. Як відомо, вона передбачає проведення типологізації локалізованих економічних систем (агломерацій, кластерів, мережевих організацій тощо) з оцінкою їх значення для загального розвитку. Тут важливим є те, що передбачається виявлення первинних та вторинних ефектів розвитку територіально локалізованих господарських систем.

Крім того, цікавими є результати досліджень групи західних науковців під керівництвом Emil Malizia (Емілія Малиця) [23]. Вивчаючи вплив економічного простору на територіальну організацію суспільства, вони дійшли висновку, що територія як економічний простір є динамічною категорією, яка демонструє закономірності розвитку господарства та певну непередбачуваність цього розвитку. Тому й необхідно проводити постійний моніторинг, спираючись на відповідний методологічний інструментарій

щодо покращення функціонування системи економічних територіальних одиниць та обґрунтовувати конкретні заходи з метою їх удосконалення.

Інтерпретація проєктивної візії

Позиція авторів статті полягає у розвитку тези про формування особливих типів регіонів повоєнного періоду. Відмінною їх рисою є те, що вони мають бути орієнтовані на використання сучасних інноваційних форм і методів господарської діяльності, в результаті чого відбувається процес керованої самоорганізації диференційованих просторових утворень. На відміну від періоду до повномасштабного вторгнення РФ в Україну, коли типізація регіонів відбувалась на основі оцінки взаємодії природно-географічних, економічних, соціальних, етнічних, демографічних та інших факторів, у реаліях сьогодення акцент робиться на врахуванні динамічних процесів переміщення населення у державних кордонах, просторової диференціації активності бізнесу, ринкових операцій із земельними ділянками, специфіки організації інвестиційних потоків, та загалом розподілу активності господарської діяльності населення¹.

Підсумком наукового пошуку стала спеціальна системна картина диференціації територіального простору України, що орієнтує на розробку пропозицій та програм дій для вирішення актуальних соціально-економічних проблем держави. Обґрунтування тези про те, що регіони повоєнного періоду України є особливим типом просторових утворень за змістом, авторами вкладається у поняття «зони, лакуни, анклав», що передують етапу проєктного розкриття регіональних проблем у рамках використання об'єктно-предметного просторово-часового підходу.

Оскільки проблеми, що розгортаються у сучасному соціально-економічному просторі України, мають яскраво виражений міждисциплінарний характер, що зумовлює дослідження траєкторій регіональної динаміки на основі використання принципу компліментарності, то автори пропонують у межах визначених зон виділяти відповідні комунікаційні коридори, які поєднують центри концентрації господарської діяльності (на кшталт полюсів зростання) з центрами другого рангу, що орієнтовані на упорядкування, як правило, урбо-руральних територій. Більше того, мова йде про те, щоб на основі синтезу теорій та поглядів, розглянутих вище, забезпечити такий просторово-часовий підхід, який дозволить розширити можливості ідентифікації, аналізу та вирішення сукупних проблем у рамках об'єктно-предметних уявлень просторової організації.

¹ У даному дослідженні використано аналітичні матеріали Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, матеріали Світового банку, Уряду України, Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй (зокрема *Ukraine rapid damage and needs assessment: february 2022 — february 2023*), матеріали дослідження стану бізнесу в Україні (січень 2023), Звіт МОМ про внутрішнє переміщення населення в Україні — раунд 14: жовтень 2023 року, та ін.

Тут важливим стає забезпечення переходу від етапу посилення інфраструктури до стадії інтенсивного розвитку специфічних головних виробництв у галузі енергетики, машинобудування, орієнтованого на виробництво необхідного обладнання, а також глибоку переробку сільськогосподарської продукції та підсобних промислів.

Ще раз акцентуємо увагу читачів на тому, що Світовий банк постійно наголошує, що просторові перетворення мають значний вплив на ефективність функціонування національного господарства та виступають важливим фактором його якісно нових структурних перетворень на основі інновацій. У такому разі сучасні умови диктують потребу в модернізації господарського механізму України у бік адаптації до наявних вимог світової практики.

Безсумнівно, просторові утворення є складними системами. Однак оновлений погляд на зонування території України вказує на необхідність проведення значних масштабних реконструктивних дій, пов'язаних із забезпеченням конкурентоспроможних позицій просторових утворень, навіть на світовому рівні. Тобто сучасний етап освоєння простору держави можна позначити як науково-технологічний, що передбачає зміну господарського механізму за допомогою перетворення способу виробництва на основ інновацій, що потребує розвитку переважно наукоємних виробництв з високим ступенем автоматизації виробничого процесу.

Говорячи про особливості диференціації території України у повоєнний період, відмітимо, що вона має базуватися на домінуючій позиції, пов'язаній передусім з процесами забезпечення інвестування.

Автори надають пріоритет такому виду класифікації, яка дає змогу виділити регіони реконструктивного простору в єдину господарську систему України, з позицій формування потоків інвестицій та визначення типу полісуб'єкта. Водночас робимо наголос, що господарська система є цілеспрямовано складною, динамічною і регіональною або локальною (компактною) мережею різномірних видів господарської діяльності. Їх стійкість насамперед підтримувана розгалуженими і тісними внутрішніми зв'язками стейкхолдерів (у вигляді відповідного полісуб'єкта) на базі функціонування формальних та неформальних інституцій. Полісуб'єкт, як правило, формується та ідентифікується за фрактальним принципом. Отже, одним із ключових критеріїв диференціації просторових утворень має бути характерний полісуб'єктний господарський комплекс. Саме він уможливорює виділення просторових утворень з особливим режимом реконструктивного освоєння.

З точки зору характеру освоєння території, правомірним є виділення диференційованих полісуб'єктних просторових утворень за видами інвестиційних епюр. Саме стейкхолдери формують інвестиційні потоки різної цілеспрямованості за своїми інтересами. Конфігурація інвестиційної епюри визначається ступенем пріоритетності факторів впливу, на які зорієнтовані інвестиції. Звісно, він для кожного просторового утворення буде

Рис. 2. Схема просторової диференціації України за основними реконструктивними умовами

Джерело: авторська розробка.

свій залежно від проходження функціональних фільтрів. Із досягненням узгодженості у діяльності стейкхолдерів щодо напрямів розвитку просторового утворення з шляхом аналізу структури інвестиційних потоків можна досить адекватно відстежити і структуру пріоритетів для подальшого формування реконструктивних планів подолання проблемних питань розвитку просторових утворень.

Бачення авторів щодо диференціації території України з метою упорядкування просторового розвитку у повоєнний період представлено нижче на рисунках 2 і 3. Так на рис. 2 подано схему диференціації території України за основними реконструктивними умовами. Ці умови зумовлені головним чином факторами зміни загальної демографічної ситуації, внутрішньою та зовнішньою міграцією населення, зміною локацій концентрації економічної активності, у широкому розумінні, зокрема бізнесу, що склався в Україні внаслідок бойових дій.

На сході України сформувалась зона, умовно означена як лакуна «Схід». До неї віднесено Сумську, Харківську, Луганську, Донецьку та Запорізьку області. Для цих областей характерним є суттєвий міграційний відтік насе-

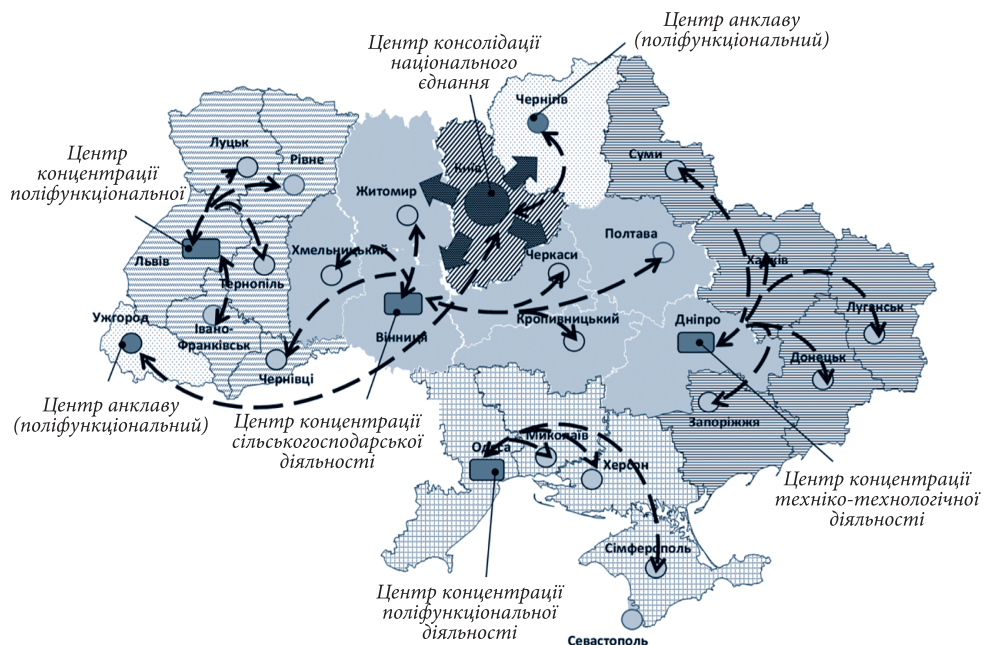

Рис. 3. Схема просторової організації основних комунікативних коридорів у повоєнному просторі України
Джерело: авторська розробка.

лення та зниження господарської діяльності (декомпресія). Такі само тенденції, але зі своїми особливостями, спостерігаються у лакуні «Південь», до якої віднесено Одеську, Миколаївську, Херсонську області та АР Крим. У той же час на заході України виділено зону збудження (компресія), на яку впливає міграційний притік населення й переформатування бізнесової активності стейкхолдерів.

Окремо у цій зоні виділено анклав «Західний», до якої віднесено Закарпатську область, що відрізняється особливостями географічного розташування та її внутрішніми господарськими зв'язками. Крім того, функціонально за факторами відносної стабільності чисельності населення та ведення більш-менш активної господарської діяльності визначено транзиторну зону, до якої віднесено Житомирську, Хмельницьку, Вінницьку, Кропивницьку, Черкаську, Полтавську та Чернігівську області. У цій зони окремо виділяється анклав «Північний». Цей анклав також, як і «Західний», характеризується особливістю географічного розташування у просторі України та особливостями формування господарських зв'язків.

Окрему функцію виконує зона активізації (мобілізації) реконструктивної господарської діяльності у повоєнний період, до якої відноситься Київська область, що на даний час характеризується відповідною стабільністю.

Представлена диференціація простору України на повоєнний період дає можливість виявити основну конфігурацію комунікативних зв'язків між центрами ділової активності, яка має на меті обґрунтування диференційованих за просторовими особливостями сценаріїв розвитку просторових утворень. Так, на рис. 3 представлена схема просторової організації основних комунікаційних коридорів у повоєнному просторі України.

У методологічному плані схеми рис. 2 и рис. 3 пов'язані одна з одною. У першому випадку акцент робиться на диференціації територіального простору України, яку доцільно, з авторських позицій, брати за основу у розробці відповідних форсайтів упорядкування господарської діяльності у повоєнному періоді. На другій схемі акцентовано на визначенні напрямів прокладання основних комунікаційних (інфраструктурних) коридорів, які забезпечують достатні умови для розвитку зв'язків між стейкхолдерами та безперешкодному проходженню інвестиційних, інформаційних, інноваційних, а також матеріальних та енергетичних потоків.

Принцип повоєнного упорядкування просторових утворень України має проводитися двоетапно. На першому етапі доцільно зосередити увагу на визначенні та формуванні полісуб'єктів першого рангу, який відбуватиметься через встановлення комунікаційних коридорів у межах виділених зон. На другому етапі варто зосередитися на полісуб'єктах другого рангу, що формуватимуться в рамках складових цих зон.

Так, на сході функцію полісуб'єкта першого рангу підтримує центр концентрації техніко-технологічної діяльності, зосереджений у місті Дніпро. На півдні функцію полісуб'єкта першого рангу підтримує центр концентрації поліфункціональної діяльності, зосереджений у місті Одеса. У транзиторній зоні функцію полісуб'єкта першого рангу підтримує центр концентрації сільськогосподарської діяльності у місті Вінниця. У зоні збудження на заході України функцію полісуб'єкта першого рангу підтримує центр концентрації поліфункціональної діяльності, зосереджений у місті Львів. До центрів підтримки функції полісуб'єкта другого рангу, включаючи виокремлені анклав, відносяться обласні центри. Окрему базову функцію центру консолідації національного єднання виконує столиця України місто Київ. Особлива значущість впливу цього центру полягає у тому, що він охоплює увесь простір держави, підтримуючи його функціонування як метapolісуб'єкта.

Висновки. У статті представлено проєктивну візію створення умов розбудови реконструктивної моделі розвитку України повоєнного періоду, яка базується на деяких загальних позиціях, що впливають на трансформацію поглядів стейкхолдерів свого майбутнього в європейській спільноті. Використовуючи загальні європейські тренди щодо розгляду просторової економіки та перспектив її розвитку, представлено бачення просторового розвитку України з позиції особливого процесу упорядкування

зв'язків між суб'єктами господарювання на основі гармонізації інтересів стейкхолдерів.

Зосереджено увагу на трьох концептуальних проблемах. По-перше, детально проаналізовано декілька загальних уявлень про найважливіші фактори, що зумовлюють тренди розвитку господарських систем. По-друге, автори зробили акцент на описі оновленого трактування основних сучасних категорій, використання яких уможливило адекватне відслідковування інформаційних, економічних, соціальних та інших процесів і потоків, що формують бачення моделі розвитку будь-якого просторового утворення. По-третє, представлено інтерпретацію проєктивної візії організації території України з можливою її, адекватною до ситуації, диференціацією.

Як один із видів просторових утворень виділено відповідні укрупнені поєднання регіонів, яким відведено ключову роль у формуванні єдиного економічного простору на території України та становленні соціальної держави у повоєнний період. Авторська позиція полягає у розвитку тези про те, що відмінною рисою просторової диференціації держави має виступати впровадження інноваційних форм і методів господарської діяльності, заснованих на гармонізації інтересів стейкхолдерів. Зокрема, за змістом, диференціація простору держави авторами вкрито у поняття «зони, лакуни, анклав», що передують етапу проєктного розкриття напрямів вирішення проблемних питань.

Інноваційна організація повоєнного простору України націлює на активізацію нестандартних поглядів забезпечення пришвидшеного темпу подолання руйнівних наслідків, враховуючи мобілізаційний науковий потенціал держави та європейський управлінський досвід.

Значущим питанням для подальших досліджень постає формування сучасної системи управління полісуб'єктами у відповідному оновленому інституційному середовищі.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Pokrovska, N. M. (2022). Conceptual principles of post-war reconstruction of Ukraine, economic aspects. *Bulletin of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 4 (274), 41—47. <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-274-4-41-47>
[Покровська, Н. М. (2022). Концептуальні засади післявоєнного відновлення України, економічні аспекти. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 4 (274), 41—47].
2. Fifth International Conference on Reforms in Ukraine (2022). <https://rdo.in.ua/en/announce/ukraine-recovery-conference-urc-2022>
[П'ята Міжнародна конференція з питань реформ в Україні (2022). URC].
3. CEIC Data (2025). Ukraine. <https://www.ceicdata.com/en/country/ukraine>
4. Economic and Social Impacts and Policy Implications of the War in Ukraine (2022). OECD Economic Outlook. Interim Report. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/03/oecd-economic-outlook-interim-report-march-2022_a2a53a99/4181d61b-en.pdf

5. Rebuilding Ukraine: Building a More Sustainable, Prosperous, and Resilient Economy (2022). OECD. https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/631985c8ab8fa2e9c1b1e3ba_UA%20Economic%20Recovery_UKR.pdf [Відновлення України: побудова більш сталої, процвітаючої та стійкої економіки (2022). OECD].
6. Shapoval, N., Fedoseyenko, M., Hrybanovskiy, O., & Tereshchenko, O. (2022). Post-war reconstruction of Ukraine. New markets and digital solutions. Policy Paper. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf> [Шаповал, Н., Федосєєнко, М., Грибановський, О., & Терещенко, О. (2022). Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення].
7. Storonyanska, I. Z., & Zalutsky, I. R. (2023). Determination of the principles of regional policy in the context of modern challenges of spatial development in Ukraine. *Economy of Ukraine*, 10, 23—43. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.10.023> [Сторонянська, І. З., & Залуцький, І. Р. (2023). Детермінація засад регіональної політики в контексті сучасних викликів просторового розвитку в Україні. *Економіка України*, 10, 23—43].
8. Pidoricheva, I. Yu. (2023). Innovative communities and their opportunities in the revival of war-affected Ukrainian territories on the basis of resilience and sustainability. *Economy of Ukraine*, 10, 3—22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.10.003> [Підоричева, І. Ю. (2023). Інноваційні спільноти та їх можливості у відродженні постраждалих від війни українських територій на засадах стійкості й сталості. *Економіка України*, 10, 3—22].
9. Smas, L., & Schmitt, P. (2020). Positioning regional planning across Europe. *Regional Studies*, 55(5), 778—790. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1782879>
10. Kunzmann, K. R. (2015). Urbanization in China: learning from Europe? A European perspective. *International Journal of Urban Sciences*, 19 (2), 119—135.
11. European Spatial Development Perspective (ESDP) (1999). Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. European Commission. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a8abd557-e346-4531-a6ef-e81d3d95027f/language-en>
12. Guiding principles for sustainable spatial development of the European Continent (2000). European Conference Ministers responsible for Regional Planning (CEMAT). https://www.gov.si/assets/ministrstva/MOP/Dokumenti/Urbani-razvoj/02c3635714/Vodilna_nacela_za_trajnostni_prostorski_razvoj.pdf
13. Böhme, K. (2016). Territorial evidence supporting policy-making in Europe: How ESPON came, saw and conquered, *disP-The Planning Review*, 52 (2), 62—67. <https://doi.org/10.1080/02513625.2016.1195589>
14. Territorial and spatial planning. A key instrument for development and good governance with a particular focus on countries in transition (2028). UN. New York. Geneva. https://unece.org/sites/default/files/2022-01/spatial_planning_e.pdf [Просторове планування. Ключовий інструмент розвитку та ефективного управління з приділенням особливої уваги країнам із перехідною економікою (2008). ООН. Нью-Йорк. Женева].
15. Janin Rivolin, U. (2012). Planning systems as institutional technologies: a proposed conceptualization and the implications for comparison. *Planning Practice and Research*, 27 (1), 63—85. <https://doi.org/10.1080/02697459.2012.661181>
16. Dühr, S., Colomb, C., & Nadin, V. (2010). *European Spatial Planning and Territorial Cooperation* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203895290>
17. Jacobs, J. (2016). Spatial planning in cross-border regions: A systems-theoretical perspective. *Planning Theory*, 15 (1), 68—90. <https://doi.org/10.1177/1473095214547149>

18. Shaw, D., Nadin, V., & Westlake, T. (1995). The compendium of European spatial planning systems. *European Planning Studies*, 3 (3), 390—395. <https://doi.org/10.1080/09654319508720313>
19. Kahila-Tani, M., Broberg, A., Kyttä, M., & Tyger, T. (2015). Let the Citizens Map — Public Participation GIS as a Planning Support System in the Helsinki Master Plan Process. *Planning Practice & Research*, 31 (2), 195—214. <https://doi.org/10.1080/02697459.2015.1104203>.
20. Pani, P. (2020). Land Degradation and Socio-Economic Development. *Advances in Asian Human-Environmental Research*. https://www.academia.edu/122648455/Land_Degradation_and_Socio_Economic_Development
21. Rietveld, P., & Shefer, D. (Eds.). (2020). Regional development in an age of structural economic change. https://www.routledge.com/Regional-Development-in-an-Age-of-Structural-Economic-Change/Rietveld-Shefer/p/book/9781138337039?srsltid=AfmBOoqqHNi4Kz1cI2C5MiCrTqSyiVUOHxEw_qBG7rYzGw7WzEe2evgT
22. Raynauld, A. (2017). Regional development in a federal state. *Regional Economic Development*. Routledge. https://www.routledge.com/Regional-Economic-Development-Essays-in-Honour-of-Francois-Perroux/Higgins-Savoie/p/book/9781138102446?srsltid=AfmBOopeaHjj4q8QjpQV6mMgGb3U3qFUYaUM30ITuxLRCuh_LsWU9p14
23. Malizia, E., Feser, E. J., Renski, H., & Drucker, J. (2020). Understanding Local Economic Development: Second Edition. Routledge. <https://www.routledge.com/Understanding-Local-Economic-Development-Second-Edition/Malizia-Feser-Renski-Drucker/p/book/9780367557393?srsltid=AfmBOoowGvAsYLQ6kW2EnVbs19QMTIWgULbsCNiNBOmiRr2uNFV71y3s>

Стаття надійшла до редакції журналу 21.03.2025

Ella Libanova, Dr. Sc. (Economics), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine, Director
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: libanova@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7170-7159

Scopus ID: 36091519900

Researcher ID: AAZ-5395-2020

Ihor Bystriakov, Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department

Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60

E-mail: bystryakoveco@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6482-7099

Scopus ID: 7204843417

POST-WAR UKRAINE: INNOVATIVE SPATIAL DEVELOPMENT ORGANIZATION

The relevance of the study is determined by the need to find innovative approaches to the spatial development of Ukraine related to the substantiation of targeted reconstruction actions in the postwar period. The purpose of the article is to develop a basic innovative vision of Ukraine's spatial development in the postwar period, aimed at creating an effective model of reconstructive organization of socio-economic activity. The novelty of the work is the definition of a conceptual approach that involves structuring spatial formations for the efficient use of available territorial resources, with a focus on overcoming the instability of economic systems. The research methods cover the field of system management inherent in European

views on regional development, in particular, the regional economic approach; traditional urbanism; land use management, landscape approach, etc. Main conclusions. The article focuses on three key issues: the first one considers the factors influencing economic trends and structuring of economic systems; the second focuses on updating the interpretation of economic and social categories that allow tracking spatial and information flows that affect the overall development of territorial entities; the third is the interpretation of the reconstructive model of spatial development of Ukraine with regional differentiation. The model representations of the spatial organization of economic systems involve taking into account the specifics of creating effective territorial entities with long-term positive consequences. To ensure territorial unity and economic integration, the author proposes an enlarged association of regions that are considered key to economic revival and the formation of a welfare state. The importance of interregional ties through communication corridors that facilitate the unification of centers of economic activity is actualized. Such a structure facilitates adaptation to modern challenges, in particular those related to internal migration, territorial business mobility and new approaches to financial transactions with territorial assets. The author's concept substantiates the expediency of differentiating Ukraine into specialized spatial zones with different modes of functioning, including "zones", "gaps" and "enclaves", which reflect regional development features. It is important to apply the principle of complementarity to the integration of economic processes, which contributes to the formation of a unified system (platform) for managing stakeholder interests with appropriate institutional support. The result of the work is a systematized vision of the differentiation of spatial formations, which is focused on the post-war reorganization of regional policy in the context of integration into the European community.

Keywords: spatial development, reconstruction, post-war period, economic systems, social orientation, territorial formations, European integration, communication corridors, spatial differentiation, stakeholders, complementarity.

Cite: Novikov, Valerii (2025). Sotsialna spadshchyna M. I. Tugan-Baranovskoho i suchasnist [Social Legacy of M. I. Tugan-Baranovsky and the Present Day]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demo-graphy and Social Economy*, 2 (60), 52—70.

УДК 33:1717]:146.78

JEL Classification: I 29, I 19B

ВАЛЕРІЙ НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus ID: 57221437748

СОЦІАЛЬНА СПАДЩИНА М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ

Михайло Іванович Туган-Барановський був видним ученим-економістом, який зробив значний внесок у становлення політичної економії як наукової дисципліни. Один із перших визначив дуалістичний характер економічної теорії, що гідно можна оцінити тільки з проблемних позицій сьогодення. Але соціальна спадщина вченого лишається недостатньо вивченою, хоча є повні підстави віддати йому пріоритет у вивченні причинно-функціональних співвідношень, які впливають на розвиток теоретичних досліджень. Здійснюється передбачення М. І. Туган-Барановського, що політична економія частково перетвориться на теорію економічної політики, а частково увійде до складу більш загальної науки про суспільство — соціології та етики. У зв'язку з цим особливо цікавим з урахуванням сучасного етапу реформування економіки є вивчення можливості застосування різних форм етичного господарювання, що сягає корінням робіт М.І. Туган-Барановського та його відомого попередника А. Сміта.

Завдання статті полягає у розкритті методологічного значення наукової спадщини М. І. Туган-Барановського щодо визначення етичних основ економічної теорії, яке належним чином недооцінене, але набуває позитивної цінності у сфері господарських інтересів та в сучасному суспільному розвитку. Науковою новизною є спроба системного висвітлення та аналізу соціальної спадщини М. І. Туган-Барановського, де вперше

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

пріоритетне значення надано етичним аспектам формування економічної політики, питанням дотримання етичних принципів в управлінні підприємством та бізнесом, впливу етичних факторів на політичну економію та теорію економічного добробуту. Методи дослідження: за ознакою способу реалізації завдань використано логіко-аналітичний метод дедукції.

Ключові слова. політична економія, теорія розподілу, етична економіка, мотивація, корисність, неокласичний мейнстрим.

Постановка проблеми та актуальність. Довгостроковий розвиток економіки в інтересах вирішення чисельних сучасних проблем примусив світову наукову спільноту шукати відповідь на нагальні питання, спираючись на етичні основи функціонування господарської системи. Предметом багатьох досліджень стають не загальні ринкові моделі господарювання, а етичні цінності як мотиваційний ресурс життєдіяльності суспільства. Діапазон цієї проблематики зосереджується навколо визначення вибору цілей та проблем розподілу прибутків із урахуванням принципів соціальної справедливості. Необхідність вивчення діалектичного зв'язку економіки та етики викликана як об'єктивною необхідністю, так й неузгодженістю думок щодо дихотомії поняття «етика — економіка». Ці питання стосуються сфери політичної економії та історії економічної думки. У зв'язку з цим актуальним є аналіз теоретичних досліджень М. І. Туган-Барановського, які зберегли свою цінність до наших днів і доводять необхідність включення етичних факторів до економічної теорії та практики.

Завдання статті полягає у розкритті методологічного значення наукової спадщини М. І. Туган-Барановського щодо визначення етичних основ економічної теорії, яке належним чином недооцінене, але набуває позитивної цінності у сфері господарських інтересів та в сучасному суспільному розвитку.

Науковою новизною є спроба системного висвітлення та аналізу соціальної спадщини М. І. Туган-Барановського, де вперше пріоритетне значення надано етичним аспектам формування економічної політики, питанням дотримання етичних принципів в управлінні підприємством і бізнесом, їх впливу на предмет політичної економії та теорію економічного добробуту.

Методи дослідження. За ознакою способу реалізації завдань використано логіко-аналітичний метод дедукції, який є вихідним етапом вивчення соціальної спадщини М. І. Туган-Барановського; порівняльно-історичний метод для з'ясування історичної послідовності генетичного зв'язку соціально-економічних процесів наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. та ХХІ ст.; метод аналогії, який полягає в тому, що на основі подібності ознак порівнюваних процесів можна показати пізнавальні можливості аналізу господарської етики, актуальність чого відзначав М. І. Туган-Барановський.

Аналіз попередніх досліджень. Науковій спадщині М. І. Туган-Барановського останнім часом присвячено чимало окремих досліджень та пуб-

лікацій. Завдяки його працям економічна наука була піднята на більш високий щабель. У галузі теорії М. І. Туган-Барановський зробив соціологічні та філософські узагальнення щодо здійснення антикризових заходів та етичних мотивів економічної діяльності.

Важливе місце у вивченні економічної спадщини М. І. Туган-Барановського належить Л. П. Горкіній (L. P. Gorkina), у дослідженні якої подана коротка ретроспектива світової і вітчизняної економічно-політичної думки у XIX ст. та внесок вченого у подальшу її еволюцію [1].

Науковий потенціал та новаторські погляди вченого висвітлені у колективній монографії «М. І. Туган-Барановський: видатний вчений, громадяни, державотворець. До 150-річчя від дня народження» [2]. У виданні основна увага приділена теоретичним положенням вченого з позицій сьогодення. Питанням історії політичної економії, циклічності економіки та асиметрії світового господарства присвячена міжнародна науково-практична конференція до 150-річчя з дня народження М. І. Туган-Барановського [3].

Ряд економічних проблем: принципи питання розподілу, кооперації, промислових криз розглянуто в періодичних статтях українських дослідників [4; 5; 6]. На цьому фоні скромно виглядає ідеологія соціальної спадщини М. І. Туган-Барановського щодо реалізації системної концепції етичної економіки.

Виклад основного матеріалу. Історіографічний огляд літератури Туган-Барановського показує, що його наукова спадщина величезна і різноманітна, зокрема, це відомі: «Промислові кризи у сучасній Англії, їх причина і найближчий вплив на народне життя» (1894); «Основна помилка абстрактної теорії Маркса» (1899); «Трудова цінність і теорія прибутку» (1900); «Теоретичні основи марксизму» (1905); «Основи політичної економії» (1909); «Соціальна теорія розподілу» (1913); «Економічна природа кооперативів та їх класифікація» (1914). Власні концепції М. І. Туган-Барановського представлені у численних нарисах і статтях, де висвітлюються основні тенденції, напрями та оригінальні трактовки окремих положень розвитку соціально-економічної думки, які не втратили свого значення й донині.

За колом досліджуваних проблем М. І. Туган-Барановського важко зарахувати до якогось одного напрямлення економічної науки: політичної економії, теорії ринків чи кооперації. Наприклад, про причинно-функціональні співвідношення господарських явищ він писав в «Основах політичної економії»: «...мої теоретичні погляди мають щось загальне як з теорією граничної корисності, так і з теорією Маркса» [7, с. V]. У різні періоди наукової діяльності Туган-Барановський дотримувався різних наукових позицій. Він міг бути прихильником теорії граничної корисності, послідовником історичної теоретичної школи і ставав на бік австрійської суб'єтивної концепції. Проте логіка взаємозв'язку базових понять цих теоретичних

напрямів із соціальною концепцією Туган-Барановського, яку він позиціонував у формі моральності суспільного розвитку, прямо не простежується, хоча якість компліментарності не може не зберігатись.

Не отримали належного висвітлення у сучасній історичній та економічній літературі погляди М. І. Туган-Барановського на функціонування суспільства. Можливо, це відбулось унаслідок загальних складних умов у країні та дещо завищеного сприйняття потенціалу економічних інструментів для подолання ризиків, продиктованого насамперед вимогами сучасних антикризових програм.

Дослідження вченого у галузі теорії ринків, капіталістичних криз і циклів, соціальної теорії розподілу та теорій кооперації настільки вплинули на свідомість сучасних науковців, що поза їхньою увагою опинились фундаментальні напрацювання Туган-Барановського у сфері соціальної проблематики. Навіть у циклі робіт Л. П. Горкіної, присвячених комплексному вивченню наукової спадщини М. І. Туган-Барановського і його внеску у світову економічну науку, соціальному контексту майже не знайшлося місця. У змістовній монографії цієї авторки «М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії» (2021 р.) є лише сторінка, присвячена соціальній теорії авторитетного дослідника. «Три великі етичні проблеми, — констатує Л. П. Горкіна, — особливо важливі для його власного світогляду, власних соціалістичних шукань, — проблеми Бога, рівноцінності людей та проблема світового зла. Якщо проблему світового зла вчений подає, йдучи в основному за ...світовими класиками..., то в трактуванні проблеми Бога та рівноцінності людей виявляє свою глибоку індивідуальність» [1, с. 65].

Етичні основи концептуальних поглядів М. І. Туган-Барановського поки недооцінені у теорії та практиці економічного розвитку. В період глобальної економічної кризи та трансформації інститутів сучасного функціонування економіки та соціальної сфери класична позиція вченого стає не тільки корисною, але її можна вважати вихідною для розроблення заходів подолання конфліктних ситуацій на основі «рівноцінності людської особистості», «морального закону» та «абсолютного добра». Етичний метод Туган-Барановського викликає підвищений інтерес у зв'язку з початком переосмислення базових цінностей сучасних теорій під впливом нерозв'язаних протиріч суспільного розвитку. Формалізовані та кількісні методи аналізу соціально-економічної дійсності вже не задовольняють пошуки відповіді на нові виклики глобального розвитку.

Останнім часом спостерігається бажання інтернувати етичні елементи в економічну теорію, супроводжуючись вбудованістю моральних норм як рівноправних інститутів розвитку. Вирішення теоретичних та практичних проблем виявляється більш продуктивним із залученням етичної складової як інституціонального інструментарію вирішення назрілих проблем, пов'язаних з критичним станом невирішених питань соціальної нерівності,

стагнації бідності та якості людського розвитку. Цей факт помітив на початку 1990-х рр. А. Сен, який дійшов висновку, що сутність сучасної економічної науки значно збіднена через дистанцію між економікою і етикою. Віддалення економічних принципів від етичних стало причиною одного з найважливіших недоліків сучасної економічної теорії. Нерозробленість «етичної» тематики змусила А. Сена взятися за дослідження взаємозв'язків між сучасною економічною теорією та філософією моралі. Розумінням важливості і необхідності теоретичних досліджень етичної складової економіки просякнуто його праці, а також розвідки інших зарубіжних учених. Водночас на постмодерністському етапі економічного розвитку етика у загальнотеоретичному значенні не тільки недооцінюється, але й ще не стала об'єктом спеціального аналізу. Тому не буде перебільшенням сказати, що етичний підхід до розуміння функціонування сучасної економіки, запропонований у XIX ст. Туган-Барановським, є стимулом підкреслити пріоритетну роль етичних факторів у науковому мейнстрімі.

Найбільшою заслугою цього відомого дослідника у сфері соціальних теорій є те, що у його працях закладені основи етичної економії, де моральні норми стають рівноправним предметом дослідження поряд з різноманітним комплексом економічних відносин. Визнання етичної економії як універсальної теорії раціональної діяльності, де враховуються різноманітні фактори соціально-економічного порядку: етики, економіки і фінансів, права, соціології, історії дає змогу трактувати її як поліпредметну наукову дисципліну, смислові контексти якої визначають поведінковий вибір суб'єктів господарювання, споживчі та гуманітарні очікування населення.

З часів М. І. Туган-Барановського наука не виробила комплексу інтелектуальних дій, які б мали загальнозначущий характер задля нейтралізації негативних наслідків економічного розвитку. Проте їх актуальність тільки посилилась постмодерністським етапом трансформації економіки. Знайомство з публікаціями українських та зарубіжних учених показує визнання тісного взаємозв'язку між пом'якшенням кризових явищ та етикою. Подоланню інституціональних, антропологічних та макроекономічних деформацій глобальної економіки в період постмодернізму сприятиме ліквідації дефіциту етичних стратегій. На цьому шляху принципове значення має звернення до напрацювань М. І. Туган-Барановського — розробника теорії криз та піонера створення політичної економії, етичної за своїм характером.

Повноцінний і завершений зміст теорія етичної економії одержала у книзі М. І. Туган-Барановського «Основи політичної економії» та у статті «Кант і Маркс». У цих працях теорія етичної економії М. І. Туган-Барановського становить собою творче поєднання принципів марксистської політичної економії та моральної філософії І. Канта. Етика є однією з найдавніших філософських дисциплін, об'єктом вивчення її служать мораль, моральне ставлення до власної поведінки. Мораль не виводилась Кантом з

аналізу людського буття та історії суспільства. Вона постулюється як початково даний розумом мотив і як деякий особливий вимір людської поведінки. Після того як етику вперше позначили як особливу галузь дослідження, інтерес до її осмислення почав поширюватись у тогочасному суспільстві. Вже в юнацькі роки навчання Туган-Барановський стає адептом неокантіанства — філософії, що проголошує моральний імператив найвищою доброчесністю. У моралі людина повинна сама усвідомлювати необхідність (повинність) певних дій і спонукати себе до цього. Це і є специфікою моральності, що відрізняє її від легальності, тобто простого виконання осудних людині вимог. Тільки етичний підхід, на думку Туган-Барановського, дозволяє подолати протилежність класових або групових інтересів. Визнаючи обов'язковість моральних норм перед універсальними, він констатує, що тільки моральна свідомість може протистояти егоїстичним інтересам людини, а в широкому контексті — класовим інтересам. У своїх «Основах політичної економії» дослідник писав: «За сучасного устрою суспільства цілі класи населення — і до того ж, які складають величезну більшість його — приречені постійно служити засобом для збільшення добробуту інших громадських класів, незрівнянно менших за численністю. Такий стан речей протирічить етичній ідеї рівноцінності людської особистості і тому викликає наш моральне осуд» [7, с. 529]¹.

Отже, розмежування класових і етичних мотивів діяльності дало Туган-Барановському змогу випередити появу сучасних поглядів на «економічну людину», яка допускає множину етичних проявів у сфері людських відносин. У цьому він випередив кейнсіанську модель споживання і навіть окремі позиції синтетичної теорії економічного добробуту — сфери економічного аналізу, що пов'язана з розробкою етичних критеріїв, визначення яких спирається на логіку та емпіричне знання.

Еволюціонуючи у ході своєї дослідницької роботи, М.І. Туган-Барановський долав еклектичність своїх поглядів, поступово рухаючись від марксистських позицій до кантівських. Це поступово дозволило йому сформулювати прагматичну концепцію «кооперативного соціалізму». У завершеному вигляді ця модель могла б стати критерієм цінності людини та його потреб і розглядатись як самоціль економічної діяльності, але не як засіб досягнення суто прагматичних завдань прибутковості. Однак через ранню смерть ученого модель «кооперативного соціалізму» не була розроблена до кінця.

Проте ідеологія цінності людської особистості знайшла своє відображення у концепції розподілу і лягла в основу теорії промислових криз. Циклічність, за твердженням Туган-Барановського, є постійним явищем капіталістичної економіки, і тому кризова циклічність є наслідком не тільки

¹ Тут і далі переклад з російської мови В. М. Новікова.

порушень у сфері виробництва, але й у процесах споживання та розподілу. У період життя Туган-Барановського та й зараз через аналіз економічної циклічності констатувався і розглядається реальний і майбутній стан справ в економіці, відповідаючи на запитання належної стійкості економіки і прогнозу на перспективу. Однак віднесення капіталістичних криз і циклів до позитивного аналізу було і є помилковим підходом. М. І. Туган-Барановський наполягав на очевидному зв'язку виробничих і соціальних (споживання і розподілу) процесів як передумови кризових ситуацій. Він вважав оптимальним синтетичне уявлення про основи наступу кризи, не виключаючи антагоністичний характер господарства. У такому негуманному типі господарства робітник виступає як засіб виробництва. Отже, виробництво діє у власних інтересах на шкоду потребам людей. Неминучість криз Туган-Барановський пов'язував з ігноруванням етичних передумов економічного розвитку, що викликає бідність, низький рівень споживання і соціального захисту робітників та членів їх сімей. «Визнавши, що нетрудові доходи є виразом соціальної нерівності, — стверджував М. І. Туган-Барановський, — ми тим самим визнали, що класи, які отримують нетрудові доходи, експлуатують трудящі класи. Уявлення про експлуатацію трудящих класів нетрудящими лежить у корені всього сучасного соціалізму. Тому надзвичайно важливо з'ясувати справжній зміст цього поняття... До нього входять і етичні елементи і не можуть не входити, оскільки характеризуючи ставлення однієї людини до іншої, як відношення експлуатації, ми завжди поєднуємо з цим моральний осуд цього відношення. Навіть більше, саме в моральній оцінці і полягає вся сила поняття експлуатації» [7, с. 34 (528—529)].

З цієї цитати видно і етичне ставлення до теорії трудової вартості. Дотримуючись етичного підходу, Туган-Барановський тлумачить поняття експлуатації протилежно до марксової ідеології. Для нього це етична категорія, яка не виводиться з мінової вартості, а об'єктивне базове поняття невагтисного характеру. Туган-Барановський поєднує свою трактовку експлуатації з переглядом пропорцій додаткової та необхідної праці, а отже, і з встановленням соціально справедливої оплати праці.

З власних поглядів на етичну економію Туган-Барановський формує теорію розподілу. Розмір частки суспільного продукту, який припадає різним соціальним групам, залежить не від об'єктивних економічних відносин у сфері виробництва, а від їх ставлення до засобів виробництва та привласнення прибутку, або силової позиції («соціальної сили»). Справедливий розподіл заробітної плати як основної категорії розподільчих відносин залежить на практиці від успіхів у протистоянні між роботодавцями та найманими працівниками. Але такий підхід не поділяв Туган-Барановський. Він погоджувався з точкою зору Петра Струве, який визначає термін «соціальний» не як аморфний, а з етичного постулату І. Канта про високу цінність людської особистості. Система цінностей тут виступає першоос-

ноюю суспільного розподілу і служить обґрунтуванням еволюції інститутів як моральних орієнтирів суспільного розвитку.

М. І. Туган-Барановський одним із перших виявив нетотожність ціноутворення з розподілом суспільного продукту. Відповідно до концепції еквівалентності ціноутворення, ціни симетричні розподіленям доходів, пропорційності на ринку покупця та продавця, що гарантує справедливий обмін результатами праці. Однак сфера розподілу допускає потенційну нерівність різних соціальних груп, а отже, учасників обміну. У цієї невідповідності виникає нерівноцінний обмін. «Потрібно мати на увазі також і наступне, дуже важливе, обмеження викладеної теорії ціни. Вона побудована на припущенні, що покупець і продавець однаково успішно відстоюють свої інтереси, вона відволікає від соціальної нерівності покупців і продавців... Оскільки справа йде про оптові ціни товарів капіталістичного виробництва, таке ігнорування методологічно цілком допустимо... Але коли на ринку зустрічаються представники громадських класів різної соціальної сили, тоді ця обставина не може не впливати на ціну, що встановлюється в результаті їх економічної боротьби» [7, с. 365].

Зараз країни стикаються з відродженням етичної ідеології. У деяких публікаціях мова йде про другу етичну революцію, яка має впровадити ненасильницький сценарій розподілу між всіма країнами. У світовому господарстві і в кожній країні не сформувались інституціональні структури для реалізації глобальної етичної економіки. Новий виклик національній економіці у світовому масштабі є актуальним завданням для урядів країн забезпечити впровадження етичних принципів до сфери внутрішньогалузевих і міжнародних відносин. Це передбачає впровадження етичних принципів на державному рівні.

Проте перед цим необхідно з'ясувати, в чому полягає сучасність нових етичних принципів для України. Складність адекватного осмислення змін, які передбачається здійснити у суспільстві, неможливе без тимчасової паузи і навіть духовного відмовлення від попередніх уявлень. У філософії соціалістичного періоду визначення призначення людини включало її розуміння переважно як діяльності розумної істоти. Таке трактування було схоже з концептуальними поглядами німецького філософа І. Г. Фіхте на певному етапі його роботи. Зараз пізнання людини тільки «діяльнісним» підходом вважається обмеженим. Більш ширша психологічна позиція розглядає людину у контексті спілкування з іншими людьми, а отже, як ефективного суб'єкта — комунікатора в системі економічних відносин. У сучасному політичному дискурсі посилюються роль і значення гуманістичної економіки. Постпромислова економіка змушує шукати рішення численних сучасних проблем, спираючись на витоки в освіті, культурі, науці.

У працях М. І. Туган-Барановського у межах порушеної теми є думки, повз яких важко пройти. У своїх дослідженнях він якраз зосереджується на

психологічних аспектах особистості як важливого предмета політекономічного дослідження. «Для економічної науки важлива тільки людина, але, до того ж, не як тваринний організм, а як суб'єкт психічних переживань. Господарський процес, що вивчається економічною наукою, зводиться, таким чином, до психічних переживань людиною — ось та точка зору, з якої політична економія досліджує господарський процес, і ось яким чином політична економія може бути відмежована від технології та гігієни» [7, с. 15—16]. Сучасники М. І. Туган-Барановського не могли чітко вказати, у чому повинна полягати верховна цінність, до якої мають бути віднесені телеологічні поняття політичної економії. Полемізуючи з ними, він вказував, що «...верховною цінністю є у моїй трактовці людська особистість, і я приходжу до визнання рівноцінності людської особистості основною телеологічною ідеєю політичної економії» [7, с. 51].

З наведеного висловлювання бачимо переконання М. І. Туган-Барановського в тому, що вивчення економіки у поєднанні з етикою є об'єктивною реальністю. Логічно постає питання: як цю проблематику, що артикульована понад століття тому, можливо трактувати під кінець третього десятиліття ХХІ ст.? Тут допоможе звернення до накопиченого досвіду постмодернізму, завдяки якому більш наочно уявляються всі ті труднощі, які виникають на шляху реалізації етико-економічної моделі розвитку економіки. Однак у процесі розгляду цінності етичних норм в економічних дослідженнях варто виходити із загальної політекономічної концепції Туган-Барановського. Наукові висновки, зроблені ним щодо ідеї рівноцінності людської особистості як основної етичної ідеї сучасного йому, а також і майбутнього суспільства, виникли і розвивались у руслі всієї теоретичної конструкції капіталістичного суспільства.

Визнання отримала провідна економічна парадигма Туган-Барановського щодо періодичного характеру промислових криз за капіталізмом, що розглядались як явище ринкового та соціального порядку. Проблема криз аналізувалась органічно з вивченням ринку. «... як відзначав Туган-Барановський, одна теорія передбачає іншу — якщо приймати викладену теорію криз, то слід прийняти і її логічну основу, теорію ринків, ... як не здається парадоксальною при недостатньому проникненні у закони капіталістичного господарства ця остання теорія» [7, с. 755]. Між тим, успіх цих теорій у наукових колах був дуже різний. Теорія ринку не зустріла співчуття і була прийнята небагатьма вченими. Теорія криз, навпаки, дуже швидко здобула прихильників і стала підґрунтям багатьох досліджень.

Глибокий аналіз історії криз класичного капіталізму дав змогу Туган-Барановському лише на базі правильної теорії ринку виділити головну його причину в епоху модерну. В умовах товарного ринку він пов'язував кризи з надвиробництвом унаслідок накопичення капіталу. Ця теорія була проголошена всупереч соціал-демократичній тезі, що основою криз є «не-

доспоживання трудящих». Зміст теорії ринку зводиться до того, що попит на засоби виробництва створює такий же ринок для товарів, як і попит на предмети споживання, завдяки чому ніяке скорочення частки предметів споживання не може викликати ніяких нових труднощів щодо реалізації продуктів капіталістичного виробництва. Факти показують, що характерною рисою капіталістичного розвитку є порівняно повільне зростання виробництва предметів споживання і швидке зростання виробництва засобів виробництва. Аналіз розвитку капіталістичної промисловості Німеччини показав, що частка населення, зайнятого в текстильній промисловості, за 1895—1907 рр. значно скоротилася. Навпаки, виробництво засобів виробництва збільшується з дивовижною швидкістю. Особливо зросли виробництва машин і інструментів — майже вдвічі за кількістю зайнятого персоналу. Туган-Барановський констатує: «Ринок для предметів споживання майже стійкий, що пояснюється бідністю народних мас; але стаціонарність виробництва предметів споживання зовсім не призводить до стаціонарності всього суспільного виробництва. Навпаки, воно зростає набагато швидше, ніж коли-небудь, зростає, прямуючи проте, все більшою мірою на створення засобів виробництва» [7, с. 710].

Коментуючи заперечення іншими своєї теорії, Туган-Барановський зазначав, що викладена теорія ринку, вперше розвинена в його книзі «Промислові кризи в сучасній Англії», була спочатку визнана більшістю науковців теорією Маркса, для чого були відомі об'єктивні підстави, так як вона, дійсно, є логічним завершенням аналізу кругообігу суспільного капіталу, даного Марксом у другому томі «Капіталу». Все це переконало Туган-Барановського в тому, якщо викладена теорія ринку і відповідає духу марксизму, то вона, безсумнівно, суперечить його букві. Від того вона, на його думку, не стає гіршою [7, с. 319].

У своїх працях Туган-Барановський вказував не тільки на закономірність виникнення криз та на супідрядну роль людського фактора, який не знаходить собі достойного застосування, але й на подолання кризового стану заходами інвестиційного і соціального призначення. На підтвердження своєї позиції він піддає сумніву теорію ринку класичної школи. Згідно з теорією школи Д. Рікардо, накопичення капіталу мало викликати перетворення на заробітну плату, відповідно, більшої частки національного багатства. Таким чином, «Потрібно було чекати, ... надзвичайного піднесення добробуту робітничого класу» [7, с. 693]. Однак перша половина XIX століття характеризувалася не підйомом, а падінням рівня життя робітничого класу — і саме в тій країні, де капітал накопичувався найшвидше, в Англії. «Це очевидним чином суперечило вченню школи Рікардо», конститував М. І. Туган-Барановський [7, с. 696]. Він не погоджувався з твердженням, що споживчий попит є межею ринку. Спростувати цю останню теорію, вважав Туган-Барановський, можна тільки одним способом:

довести, що вихідний пункт — теза відносно необхідного зв'язку між розміром ринку та розміром споживчого попиту — невірний. У своєму дослідженні структури накопичення капіталу Туган-Барановський спирався на науковий метод Ф. Кене і К. Маркса, де процес накопичення розглядається частиною суспільного господарства як цілого, що дає можливість встановити закони його реалізації. Проте аналіз проблеми ринку К. Маркса залишився незавершеним і послідовники його школи не змогли доопрацювати його схеми. Аргументуючи свою дослідницьку позицію щодо вчення про розподіл, накопичення суспільного капіталу та реалізації продуктів громадського виробництва, Туган-Барановський наголошував, що «Накопичення капіталу зовсім не є заміною споживання капіталіста споживанням робітника — з тієї простої причини, що з накопичення капітал перетворюється не тільки на заробітну плату, а й на засоби виробництва, які не складають елемента споживання будь-якого класу населення» [7, с. 696]. Таким чином, правомірним буде процес розширення суспільного виробництва за одночасного скорочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між суспільною пропозицією та суспільним попитом.

Свою етичну точку зору на обіг капіталу, яка полягає в тому, що соціальні фактори потенційно сприяють господарському процесу (а не є причиною періодичного виникнення кризи, як вважали опоненти), М. І. Туган-Барановський доводив постулатами теорії ринку та кризи капіталістичного господарства.

Значення впливу праць М. І. Туган-Барановського на економічну науку не втрачають з часом своєї актуальності. Однак обговорення етичної ідеології в сучасних аналітичних економічних дослідженнях поки не відповідає її ролі як морального знаменника життєдіяльності суспільства. Думки вченого мають пряме відношення до способу мислення в межах оновленої форми предмета економічної науки, на основі якої він формулює своє бачення господарського процесу: «...Господарська діяльність характеризується двома відмітними ознаками: об'єктивним, яка полягає в тому, що безпосереднім зовнішнім об'єктом господарської діяльності завжди є не людина, а зовнішня природа, і суб'єктивним, що полягає у тому, що господарська діяльність завжди є засобом, а не метою в собі» [7, с. 13]. Поєднуючи ці обидві ознаки, господарство як діяльність характеризується сукупністю дій, спрямованими на зовнішню природу, а також на створення умов для задоволення потреб людини. Цією формулою М. І. Туган-Барановський встановлює предмет вивчення політичної економії [7, с. 13], використовуваний для інституціональної оцінки економічної науки: «Господарський процес, як зазначено вище, має двосторонній характер — він здійснює між двома полюсами, людиною і природою. Звідси і випливає двоякий характер наук про господарство: оскільки наша увага зосереджується на одному полюсі господарського процесу — на людині, — ми стоїмо на точці зору

економічної науки» [7, с. 14]. Отже, точка зору економіки — це точка зору інтересів людини, а також оцінка об'єктивних процесів, що відбуваються у зовнішній природі стосовно їх впливу на благополуччя людини. Цим політична економія, за твердженням М. І. Туган-Барановського, «цілком певно відмежовується від технології» [7, с. 15].

Увага М. І. Туган-Барановського до соціалізації предмета політичної економії має важливе значення для оцінки і обмеження кризових явищ сучасності. Він обговорював значущість етичних мотивів у стабілізації економіки в епоху модерну, але цей підхід не втрачає актуальності і в період постмодернізму.

Сьогодні, спираючись на досвід глобальних фінансових криз, науковці здатні більш предметно уявити всі ті складнощі, які виникають на шляху осмислення етики в економіці. Цій проблематиці присвячено монографічні та періодичні публікації. Автор пропонованої статті вже аналізував праці Петера Козловскі: «Принципи етичної економії», «Етика банків», «Культура постмодерну», де розглянуто теоретичний зміст етичної економіки як потенційно важливого фактора подолання етичної нейтралізації господарчої системи в період постмодерну. Проте вплив цих книг більшою мірою позначився на економічній науці, ніж на господарський політиці. Це недогляд, пояснюваний незрілістю теорії. Зараз етику розуміють більшою мірою у філософському ключі як моральність. Класична трактовка етики, яка виходить з античної соціальної філософії, пов'язана з громадською рівністю членів суспільства та їх нерівністю у доступності і розподілі благ. Необхідність подолання надмірних соціальних диспропорцій стала поштовхом для ряду концепцій: егалітарних, ліберальних, соціалістичних, ліберталіанських, комунітаристських, перфекціоністських та інших. Однак усі вони націлені на подолання наслідків, аніж на попередження кризових явищ.

У працях М. І. Туган-Барановського, навпаки, етичний принцип висувається як пріоритетний заради підтримки життєдіяльності суспільства. У своїх дослідженнях учений пояснює, чому економічний розвиток країн може бути успішним, коли спирається на інститут етики. Однак у величезному масиві наукових економічних публікацій питання етики довгий час не знаходили собі належного місця. Не згадувалася навіть фундаментальна праця класика політичної економії А. Сміта «Теорія моральних почуттів» (1759 р.), яка передувала виходу його книги «Дослідження про природу та причини добробуту націй» (1776 р.), де він розвивав ідею про роль моралі у забезпеченні суспільної стабільності. У наш час, починаючи з другої половини ХХ ст., питання етики в економіці почали обговорюватись у літературі економічного напрямку. Найбільш відомим з авторів, як згадувалось вище, є А. Сен. У його праці «Про етику та економіку» розкриваються підвалини поведінкового стилю економіки, їх філософське осмислення, що є дуже корисним для розуміння правильної постановки питання взаємозв'яз-

ку цих понять. Те, що такий зв'язок є, докладно обґрунтовував Петер Козловські: етика впливає на економіку і, навпаки, економічні принципи корегують суто етичні норми, надаючи їм трансцендентального характеру. П. Козловські пропонує два нових поняття: «економічної етики» та «етичної економії» [8, с. 6]. Це свідчить, що політична економія охоплює дві дисципліни: економічну теорію етики та етичну теорію економічної науки. Очевидно, що розуміння людської діяльності не зводиться до економічних мотивів і стратегій максимізації прибутку та корисності. До уваги необхідно брати такі її смислові детермінанти, як-от мораль та культурні аспекти. Дані твердження комплементарні ідеології М. І. Туган-Барановського і є найбільш актуальними у сучасних дискусіях з приводу теорій етичної економії та людської раціональності.

У вивченні економічної теорії, етичних мотивацій та людської поведінки авангардна роль належить праці А. Сена «Про етику та економіку» [9]. У цій роботі автор відновлює етичні підстави економічної теорії, закладені ще А. Смітом, та розширює спектр концептуальних передумов економічного мейнстріму. У дослідженні А. Сена прослідковується бажання методологічно довести, що етика є не тільки нормою людської поведінки, а ще має функціональне значення і може набувати якості дистрибутивної справедливості. У передмові до книги А. Сена підкреслюється, що «Істотна новизна цієї книги в тому, що автор переконливо показує: теорія економічної рівноваги може органічно призводити до вивчення філософії моралі; далі, філософія моралі та теорія економічного добробуту можуть запровадити нас у головне русло загальної економічної теорії; нарешті, автор показує ту шкоду, яку завдало якості економічного аналізу неправильне, надмірне використання припущення про егоїстичне, яке переслідує лише власні інтереси, поведінку» [9, с. 7].

Система поглядів А. Сена є альтернативою симбіозному проекту предмета економічної теорії (політичної економії), який пов'язує в одне ціле вивчення етики та політики. Його позиція протистоїть поширеному принципу філософського сумніву, який не представляє логічно можливим зв'язати економіку та етику будь-яким іншим способом, крім механічного з'єднання. Слід підкреслити, що етично-орієнтоване тлумачення предмета економічної теорії не відмінне від поглядів М. І. Туган-Барановського. Проте було б необачно стверджувати, що зараз наука має справу з самовідтворюваним патерном. У нових історичних умовах А. Сен надає предмету економічної теорії нового звучання, розвиваючи останній до «реальної людської поведінки», яку він характеризує як «етично-орієнтований погляд на мотивацію». Поведінковий характер інституту етики є складним питанням у теорії. Однак економічна історія показує його реалістичність. Для цього достатньо згадати провідну роль протестантської етики у становленні накопичувального економічного порядку.

Власний інтерес — це не єдине, що керує людьми. Справжнє питання полягає в тому, чи існує різноманіття мотивацій. Більш того, і на це А. Сен звертає увагу, що «традиційна дихотомія між “егоїзмом” і “утилітаризмом” дезорієнтує низку аспектів, включаючи становище між індивідуумом і верствами громадян — як-от класи, спільноти або об’єднання за родом занять. Проміжні групи, які стоять серед них, знаходяться у фокусі багатьох дій, включаючи поведінку, зумовлену зобов’язаннями [9, с. 38]. Розкриваючи поняття морального обов’язку як поведінкового зобов’язання, А. Сен спирався на дослідження А. Сміта, який зробив чималий внесок у становлення етичної економіки. Він не залишав справу економічного виживання на відкуп єдиної мотивації як максимізації власного інтересу. Смітовська апологія про роль етичних міркувань у поведінці людини узгоджується із функціонуванням вільного ринку. Дійсно, саме у випадку з Японією є вагомі емпіричні свідчення на користь припущення про те, що систематичне відхилення від егоїстичної поведінки на користь обов’язку, лояльності та доброї волі відіграло істотну роль в індустріальному прогресі країни [9, с. 37].

Аналіз мотивацій має пряме відношення і до тих дебатів, які відбуваються в наш час з приводу економічної ефективності, і стимулює політику, більш орієнтовану на сферу відтворення громадського капіталу, ніж на сферу споживання. Проте у світлі наслідків глобальної кризи у фінансовому секторі економіки мотиваційний напрям теми досліджень відповідає ідеям М. І. Туган-Барановського з «Основ політичної економії». Він вважав, що недоліки мотиваційної обмеженості сприяють наступу кризових явищ. Розвиток капіталізму, відмічав учений, створює посилений попит на кошти виробництва, але не на предмети споживання. Відповідно у сфері кредиту спостерігається розширення позичкових операцій — банки щедро кредитують своїх клієнтів, що провокує кризову ситуацію [7, с. 710, 712].

Останнє висловлення є найбільш актуальним, коли обговорюються причини фінансової кризи 2008 р. Фінансова катастрофа показала мотиваційну недостатність моральних дій для попередження негативного розвитку економіки. Хоча чимало аналітиків дотримуються раціонального вибору, ототожнюваного в основному з особистими приватними інтересами, науковці і політики частіше звертаються до аргументації оновлення структури мотиваційних інституцій з метою посилення етичних акцентів у життєдіяльності суспільства.

Останнім часом спостерігається помітне відродження інтересу до поняття корисності². А. Сен показав, чому така увага має практичний зміст. Анти-етичний підхід приводить до повного скасування міжособистісних порівнянь корисності з точки зору економічного добробуту, в результаті

² Термін «корисність» був введений англійським філософом І. Бентамом. Він вважав максимальну корисність керівним психологічним принципом поведінки людей.

чого єдиним критерієм залишається критерій оптимальності за Парето. Його іноді називають також економічною ефективністю, він охоплює тільки ті аспекти ефективності, які засновані на обчислюванні корисностей. Попри загальну важливість цього результату в теорії економічного добробуту, його етичний зміст є досить скромним. Критерій оптимальності за Парето є обмеженим способом оцінки соціальних досягнень, коли індивідуальні корисності підпадають під обчислення, але не підлягають етичному оцінюванню. Тепер, вважає А. Сен, «настав час» пов'язати в одне ціле концепцію раціональності, що лежить в основі реальної поведінки, і обговорення етичних підстав теорії економічного добробуту [9, с. 56, 63, 78].

М. І. Туган-Барановський, як і сучасні йому вчені, відмічав, що економіка добробуту не вкладається у вузькі межі «економічної ефективності», а йде глибше. У творчості дослідника помітне місце належить теорії розподілу і теорії цінності та ціни. Ці теорії зазвичай при вивченні його наукових здобутків розглядаються окремо. Проте відповідно до економіки добробуту їх автор не проводив помітного розмежування між ними. Категорія «товарних цін», що лежить в основі раціональної поведінки, як і поняття соціального характеру впливають на процеси розподілу та підвищують значення їх етизації, про що М. І. Туган-Барановський писав в «Основах політичної економіки»: «Товарна ціна подібна праву і моралі... є, таким чином, колективний результат частиною несвідомих соціальних процесів і “тут” економічна теорія наштовхується на свою природну межу — у сферу несвідомого вона проникнути не може» [7, с. 366]. У цьому висловлюванні він підкреслює, що розробка складних проблем, властивих суспільній моральності, невіддільні не тільки від ринкового ціноутворення, але від нормативної економіки, де важливим є правові питання, якщо, зазначає А. Сен, «до прав ставитися серйозно і будувати на них опору для поведінки» [9, с. 103].

Етика, заснована на правах, які вона набула в останні десятиліття, розглядалася в деонтологічних термінах, набуваючи форми обов'язків і обмежень. У загальному вигляді — це кодекс (правила) професійної поведінки працівників з колегами і перед суспільством. Виділяють медичну, юридичну та інші сфери деонтології.

Однак етична поведінка не обмежується дотриманням встановлених або усталених конвенцій. Раціональність і адекватність етичного інтересу простягається далі в економічну політику і сферу господарської практики. Обидва два напрями мають відношення до суспільного договору і удосконалення трансцендентальних інститутів. Це твердження знайшло відгук у працях М. І. Туган-Барановського, який неодноразово підкреслював важливість господарчої мотивації. «Абстрактна та конкретна політична економія утворює теоретичну економічну науку, на протилежність практиці політичної економії, інакше кажучи, економічної політики. Щоб стати справді науковою, економічна політика має набути тісного зв'язку з етикою.

Тільки етика може дати політиці її керівні ідеї; зокрема, центральною ідеєю політики має стати етична ідея верховної та нескінченної цінності людської особистості» [7, с. 40].

У ХХІ ст. продовжується етичний пошук у рамках науково-раціоналістичного спрямування філософської науки. Його прихильники віддають пріоритет природничо-науковому знанню і прагнуть вивести етику за межі суто філософського осмислення гуманітарного знання. Повний розвиток цей напрямок отримує у працях Петера Козловскі, про що автор уже згадував вище: «Приципи етичної економії», «Етика банків». Розвиваючи теорію «етичної економії», П. Козловскі спирався на теоретико-методологічні напрацювання європейської економічної думки. Неокласичний мейнстрим визнає, що спекулятивність валютних операцій зумовили фінансову кризу, вихід з якої вбачається у переході національних банківських систем України на міжнародні стандарти Базельського комітету³. Стратегічною метою функціонування української банківської системи має стати забезпечення стійкості до криз, підвищення якості та етизації її діяльності.

Протягом останніх десятиліть дослідження етико-економічних питань пов'язані передусім з аналізом ціннісно-нормативних орієнтирів сучасного «суспільства добробуту» з метою з'ясування моральної виправданості економічних практик та з пошуком гармонізації нормативних вимог економіки і моралі [10]. Серед німецькомовних авторів, чиї фундаментальні праці присвячені етичній теорії та практиці господарства, можна назвати А. Ріха, П. Ульріха, А. Льорма та інших. Класичні праці французького філософа, культуролога, соціолога і публіциста Жана Бодрієра, пов'язані з переходом до етичної господарської концепції, належать до т. зв. постмодерністської соціальної теорії, де обґрунтовані моделі споживацької поведінки в умовах сучасного суспільства. Праці цих дослідників підлягають окремому детальному аналізу, але можна визначити загальні підходи до етичних проблем сучасності.

Предметом дослідження господарської етики є поведінка людини, соціальних груп, різних об'єднань у рамках економічних структур і стосовно них. Досліджуючи проблему організації економіки, господарська етика не займається пошуками абсолютно гуманного економічного порядку, заперечуючи всі наявні і можливі форми організації економіки як невідповідні ідеалу. Головною, фундаментальною метою економіки є корисність для життя, оскільки господарська діяльність орієнтується на потреби людини. Економіка може бути засобом, але не метою, в іншому випадку неминуча криза, викликана спотворенням сенсу економіки. [12]. Однак здається, що господарська етика дещо ширше ставить питання про справедливість і про

³ Базельський комітет з банківського нагляду — провідний світовий комітет (що складається з центральних банків більш ніж 25 країн).

доцільний устрій економічних моделей, що, на наш погляд, представлено у працях П. Козловські.

Підводячи певний підсумок аналізу соціальної спадщини М. І. Туган-Барановського, можна навести цитату високої оцінки його творчості М. В. Птухою, який писав, що «В основах політичної економії» Туган-Барановський «щасливо сполучає в одній цілісній системі науковій три різних методи: суб'єктно-психологічні австрійської школи, суб'єктивний метод Давида Рикардо і соціологічний метод Карла Маркса» [13, с. 53].

Висновок. Обрана тема дослідження стосується історії економічної думки України кінця XIX — початку XX ст. Вона відбиває економічні умови та історію науки на етапі становлення політичної економії. В статті відновлюється лакуна, що виникла в результаті недостатнього вивчення теоретичної спадщини М. І. Туган-Барановського: передусім ґрунтовної уваги потребували основні положення та висновки його політекономічних робіт, тому що вони зберегли свою цінність до цього дня. В Україні різко зросла нерівність і, доки зберігається поляризація бідності, потреба в політекономічному дослідженні існуватиме. Вражає інтуїтивне почуття, з яким М. І. Туган-Барановський передбачив долю політичної економії, яка сьогодні набуває все більш наочних обрисів. Політична економія, вважав він, частково перетвориться на теорію економічної політики, а частково увійде до складу більш загальної гуманітарної науки про суспільство — соціології. Соціальність, зокрема етичність, як показав аналіз, частіше намагаються застосувати як мотив економічної діяльності людини. У статті з посиланням на праці М. І. Туган-Барановського та А. Сена зроблено акцент на необхідності укріплення моральних основ ринку. Пропонується механізм попередження фінансових криз у суспільстві, яке в епоху посмодерну схильне до обмеження інституту господарської етики. Етичний принцип оптимізації не є законами природи, а виступає законами логіки вибору і стосується економічної політики країни. Повноцінне функціонування етико-економічної моделі матиме економічну та соціальну ефективність.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Gorkina, L. P. (2001). M. I. Tugan-Baranovsky in economic theory and history. Kyiv: Institute of Economics, NAS of Ukraine.
[Горкіна, Л. П. (2001). М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: Ін-т економіки НАН України].
2. Nebrat, V. V. (Ed.) (2015). M. I. Tugan-Baranovsky: outstanding scientist, citizens, state builder. To the 150th anniversary of his birth. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting.
[Небрат, В. В. (Ред.) (2015). М. І. Туган-Барановський: видатний вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження. Нац. акад. наук України, Ін-т економіки та прогнозування].

3. Davydov, O. I. (Ed.). (2015, October 15—16). M. I. Tugan-Baranovsky: creative heritage and modern economic science: materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 150th anniversary of the birth of M. I. Tugan-Baranovsky. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
[Давидов, О. І. (Ред.). (2015, жовтень 15—16). М. І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 150-річчя з дня народження М. І. Туган-Барановського. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна].
4. Mykhailo Ivanovich Tugan-Baranovsky (2022, December 12). Department of Scientific Information and Bibliography. Chernihiv Regional Universal Scientific Library named after Sofia and Oleksandr Rusov. <https://secinfchounbk.blogspot.com/2015/01/150-18651919.html>
[Михайло Іванович Туган-Барановський (2022, Грудень 12). Відділ наукової інформації та бібліографії. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових].
5. Ryabchenko, O. D. (2005). The scientific heritage of M. I. Tugan-Baranovsky in the historical and economic context of Ukraine. All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 150th anniversary of the birth of the outstanding Ukrainian scientist, academician of the Academy of Sciences of Ukraine M. F. Sumtsov. <https://museum.kh.ua/academic/publications.html?n=381>
[Рябченко, О. Д. (2005). Наукова спадщина М. І. Туган-Барановського в історичному та економічному контексті. *Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова*].
6. Adair, P., & Nezhyvenko, O. (2021). Tugan-Baranovsky's Business Cycle Theory and French Economists: Inspiration and Legacy. *Scientific Papers NaUKMA. Economics*, 6 (1), 3—7. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.3-7>
[Адаір, Ф., & Неживенко, О. (2021). Теорія бізнес-циклу Туган-Барановського і французькі економісти: натхнення та спадщина. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 6 (1), 3—7].
7. Tugan-Baranovsky, M. I. (1909). *Fundamentals of political economy*. St. Petersburg, Slovo, 773 p.
[Туган-Барановський, М. І. (1909). *Основы политической экономии*. СПб.: Слово, 773 с.].
8. Koslowski, P. (2000). *Principles of Ethical Economy*. Kluwer Academic. <https://doi.org/10.1007/978-94-010-0956-0>
9. Sen, A. (1991). On ethics and economics.
10. The emergence and development of ethical and economic knowledge (2015). http://megalib.com.ua/content/2798_41_Ponyattya_ta_predmet_ekonomichnoi_etiki.html
[Виникнення та становлення етико-економічного знання (2015). *MegaLib.com.ua*].
11. Chernyh, G. A. (2021). Baudrillard Jean. Great Ukrainian Encyclopedia. https://vue.gov.ua/Бодріяр_Жан.
[Черних, Г. А. (2021). Бодріяр Жан. *Велика українська енциклопедія*].
12. Razin, A. (2013). Economic ethics: epistemological status and content. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2 (23), 218—224. <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/513>
[Разін, А. (2013). Економічна етика: епістемологічний статус і зміст. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2 (23), 218—224].
13. Geets, V. M. et al. (2015). M. I. Tugan-Baranovsky: scientist, citizen, state-builder. To the 150th anniversary of his birth: monograph. State Institution «Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine». Kyiv: Naukova dumka. https://feu.kneu.edu.ua/ua/depts4/k_istorii_teor_gosp/news_of_department_ieku/7890345656/

[Геєць, В. М. та ін. (2015). М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження: монографія. ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.03.2025

Valerii Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5892-815X
Scopus ID: 57221437748

SOCIAL LEGACY OF M. I. TUGAN-BARANOVSKY AND THE PRESENT DAY

Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky was a prominent scientist — economist, who made a significant contribution to the formation of political economy as a scientific discipline. One of the first to identify the dualistic nature of economic theory, which can be assessed adequately only from the problematic positions of today. His social heritage is not sufficiently studied. There are good reasons to give it priority in the study of causal-functional relationships that influence the development of theoretical research. His prediction is coming true that political economy will partly transform into a theory of economic policy, and partly become part of a more general science of society-sociology and ethics. In this regard, it is particularly interesting, to study the possibility of applying various forms of ethical management, which has its roots in the work of M. I. Tugan-Baranovsky and his famous predecessor A. Smith, taking into account the current stage of economic reform.

Tugan Baranovsky's work on defining the ethical foundations of economic theory, which is duly underestimated, but acquires positive value in the sphere of economic interests and in modern social development. A scientific novelty is an attempt to systematically highlight and analyze the social heritage of M. I. Tugan-Baranovsky, where for the first time priority is given to the ethical aspects of economic policy formation, the issues of adhering to ethical principles in enterprise and business management, and the influence of ethical factors on political economy and the theory of economic welfare. Research methods: the logical-analytical method of deduction was used based on the method of task implementation.

Keywords: political economy, distribution theory, ethical economics, motivation, utility, neoclassical mainstream.

Cite: Kalashnikova, Tetiana (2025). Rehionalnyi liudskiy rozvytok v Ukraini u dovoiennyi period: otsinka, osoblyvosti, tendentsii [Regional Human Development in Ukraine in the Pre-War Period: Evaluation, Features, Trends]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 71—89.

УДК 314.18

JEL Classification: O 015

ТЕТЯНА КАЛАШНІКОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tatank@meta.ua

ORCID: 0000-0002-7963-3155

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ОЦІНКА, ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ

В Україні проводилися плідні багаторічні дослідження як в сфері оцінювання людського розвитку, що в основному були зосереджені на створенні інструменту для оцінювання відповідних процесів на регіональному рівні, так і в сфері практичного оцінювання поточного стану в царині процесів людського розвитку в контексті наближення до досягнення цілей сталого людського розвитку. Важливим етапом цих наукових досліджень стало чергове осучаснення методики розрахунку індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР), яке відбулося у 2012 р. Метою статті є узагальнення результатів досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України в сфері оцінювання людського розвитку за регіонами України, які ґрунтуються на багаторічних розрахунках ІРЛР. Результати аналізу уможливлюють ґрунтовне оцінювання довоєнного стану людського розвитку в Україні, що в подальшому має стати базою для оцінки втрат у рівні людського розвитку, що було досягнуто регіонами України (зокрема за окремими аспектами людського розвитку), і які відбулися через війну. Новизна статті — набули подальшого розвитку дослідження в сфері регіонального людського розвитку, як-от оцінювання темпів розгортання відповідних процесів та досягнутого стану розвитку в довоєнний період, ґрунтовані на статистичній базі ІРЛР. Задля реалізації поставленої мети дослідження використано такі методи дослідження: економіко-статистичного аналізу, ієрархічного кластерного аналізу, картогра-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

фічного аналізу наукових узагальнень і порівнянь. Загалом у роботі здійснено багатомірне групування регіонів України методом ієрархічної кластеризації за показниками ІРЛР як за значенням інтегрального показника, так і за специфікою динаміки розвитку процесів людського розвитку у часі, що уможливило визначити стає угруповання регіонів за рівнем людського розвитку.

Ключові слова: людський розвиток, регіональний людський розвиток, інтегральна оцінка, кластерний аналіз.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. «Індекс людського розвитку — це складний індекс, що вимірює розвиток країни на основі трьох ключових аспектів. Він був запроваджений Програмою розвитку ООН (ПРООН) у 1990 році як комплексний вимірювач людського розвитку, на відміну від традиційних економічних показників, таких як валовий внутрішній продукт (ВВП) або дохід на душу населення. ІЛР / HDI [Human Development Index] враховує різні показники з метою оцінки загального рівня розвитку. Ці показники включають очікувану тривалість життя при народженні, очікувану тривалість навчання та валовий національний дохід (ВНД) на душу населення. Враховуючи безліч аспектів розвитку, ІЛР країнами надає більш цілісну картину прогресу. ІЛР є зведеною мірою розвитку людини. Він вимірює середні досягнення в країні за трьома основними аспектами людського розвитку: довге і здорове життя, доступ до знань і гідний рівень життя. ІЛР є геометричним середнім нормалізованих індексів, що вимірюють досягнення в кожній з цих областей» [1].

Серед піонерів у сфері формування методології вимірювання людського розвитку слід назвати С. Ананда (Sudhir Anand), А. Сена (A. Sen) [2]. Первинна ідея ІЛР ґрунтується на інтеграції в єдину оцінку показників здоров'я (довголіття), освіти і доходів.

Людський розвиток як концепція розвивається на плюралістичних засадах, тому окрім офіційно закріплених у доповідях про людський розвиток показників його оцінки, існує ряд інших, часто непрямих підходів до оцінювання і порівняння рівня людського розвитку між країнами. Україна завжди була активним учасником цього процесу. Докладно широкий спектр аспектів людського розвитку досліджено в роботах Е. Лібанової (E. Libanova), О. Макарової (O. Makarova), О. Гладуна (O. Hladun), О. Грішної (O. Hrishnova), В. Сариогло (V. Sarioglo), С. Сіденко (S. Sidenko) [3, 4, 5, 6 та ін.]. В Україні проводили плідні дослідження в сфері формування методики оцінювання людського розвитку, які в основному були зосереджені на створенні інструменту для оцінювання відповідних процесів на регіональному рівні. У 2012 р. методику розрахунку ІРЛР було в черговий раз осучаснено [7]. Саме ця оновлена методологія стала основою щорічного моніторингового дослідження стану людського розвитку у регіонах України (який здійснювався Державною службою статистики України до 2018 р.). На відміну від глобального індексу ІЛР, він включає більш широке коло показників, які були

згруповані за шістьма напрямками: 1) відтворення населення; 2) соціальне середовище; 3) комфортне життя; 4) добробут; 5) гідна праця; 6) освіта.

Метою статті є узагальнення результатів досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України в сфері оцінювання стану людського розвитку за регіонами України, ґрунтуючись на багаторічних розрахунках Індексу регіонального людського розвитку у 2004—2017 рр. Цей аналіз надає можливість усебічно оцінити довоєнний стан людського розвитку в Україні, що в подальшому має стати базою для оцінки збитків в економіці і втрат у рівні людського розвитку, що було досягнуто Україною та її регіонами (зокрема за окремими аспектами людського розвитку), які відбулися внаслідок війни.

Огляд останніх публікацій. В умовах негативних радикальних змін соціально-економічної ситуації в державі проблематика забезпечення людського розвитку в Україні набуває нових проблемних аспектів і перебуває в колі наукових інтересів багатьох науковців. Зокрема, в роботі В. Костюк (V. Kostyuk) [8] досліджено стан і тенденції людського розвитку в умовах невизначеності, що виникли не лише внаслідок небезпечних екологічних змін, зростання рівня поляризації у суспільствах, інфляції, а й доповнені новими викликами цивілізації — пандемією *Covid-19* та російсько-українською війною, які нашарувалися одна на одну та породили нові проблеми світової економіки. Автором проаналізовано прямі та непрямі втрати складових людського розвитку в Україні в період військових дій. Окрему увагу у дослідженні присвячено первинному праву сучасної цивілізованої людини прожити довге й здорове життя. Визначено, що активізація трьох ключових можливостей людського розвитку — здорового довголіття, освіченості та гідного матеріального рівня життя, є чинниками забезпечення повоєнного розширеного відтворення української економіки.

О. Голубев (O. Holubiev) [9] дослідив вплив людського розвитку на економічні і соціальні відносини та комплекс питань щодо забезпечення людського розвитку в умовах воєнного часу [10]. Автор наголошує на значенні людського розвитку в процесі відновлення суспільства в кризовий період, також окреслено виклики та загрози, що впливають на фізичне, психологічне та соціально-економічне становище населення під час війни. Особливу увагу приділено необхідності забезпечення доступу до освіти, медичної допомоги, підтримки психічного здоров'я, соціальної інтеграції вимушених переселенців та сприянню економічної стабільності. Наголошено на важливості громадських та волонтерських ініціатив, які згуртовують суспільство, і досвід їх діяльності є вкрай важливим для повоєнного відновлення. А в публікації Національного інституту стратегічних досліджень О. Коваль (O. Koval) [11] ділиться роздумами стосовно необхідності коректування стратегії людського розвитку в аспекті репатріації біженців від війни.

С. Сіденко (S. Sidenko) презентувала актуальне дослідження змін у людському розвитку в умовах взаємопов'язаності і взаємозалежності світу [12]. Увагу зосереджено на дослідженні зовнішньоекономічного контексту розвитку процесів людського розвитку, а саме на глобалізації. Автором визначено тенденції розвитку людського капіталу в глобальному середовищі під впливом процесів транснаціоналізації, посилення міжнародної міграції, зростання глобальних міст.

Новизна статті — набули подальшого розвитку дослідження в сфері регіонального людського розвитку, а саме досягнутого стану розвитку в довоєнний період, ґрунтовані на статистичній базі ІРЛР. У роботі здійснено багатомірне групування регіонів України методом ієрархічної кластеризації за показниками ІРЛР як за значенням інтегрального показника, так і за специфікою динаміки розвитку процесів людського розвитку у часі, що дало змогу визначити стале угруповання регіонів за рівнем людського розвитку.

Методи дослідження: економіко-статистичного аналізу, ієрархічного кластерного аналізу, картографічного аналізу наукових узагальнень і порівнянь.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначено вище, в Україні було розроблено Індекс регіонального людського розвитку, що складався з шести блоків, куди інтегровано загалом 33 первинних показника [7]. Інформаційною базою розрахунку виступає державна статистична інформація про регіональний людський розвиток в Україні, презентована у щорічному статистичному бюлетені «Регіональний людський розвиток»¹. У зазначеному вигляді ІРЛР обраховувався з 2004 по 2017 роки, після 2018 р. індекс не розраховувався через відсутність деяких статистичних показників, що входили до його складу. У 2014 р. також змінився склад об'єктів, для яких розраховувався відповідний індекс, тому інформація про оцінку людського розвитку за всіма регіонами України доступна лише до 2013 р. У подальшому оцінка ІРЛР була доступна лише в розрізі 22 областей України.

В таблиці 1 наведено значення ІРЛР за 2004 і 2013 рр., в якій окрім значень індексів також представлено результати групування регіонів за рівнем індексу (діапазон оцінки було розділено на п'ять рівних груп: вельми низька, низька, середня, висока, вельми висока), що дозволяє оцінити групову динаміку регіонів за період, що аналізується. Можна бачити, що лідерами за оцінкою регіонального людського розвитку у 2013 р. були Харківська (ІРЛР = 4,210, 1 місце), Чернівецька (ІРЛР=4,162, 2 місце), Львівська (ІРЛР = 4,010, 3 місце) області, АР Крим (ІРЛР=3,996, 4 місце) та Закарпатська область (ІРЛР=3,982, 5 місце).

П'ятірка областей, що замикає рейтинг: Івано-Франківська (ІРЛР = 3,630, 21 місце), Сумська (ІРЛР = 3,602, 22 місце), Кіровоградська (ІРЛР = 3,557,

¹ URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 01.02.2025).

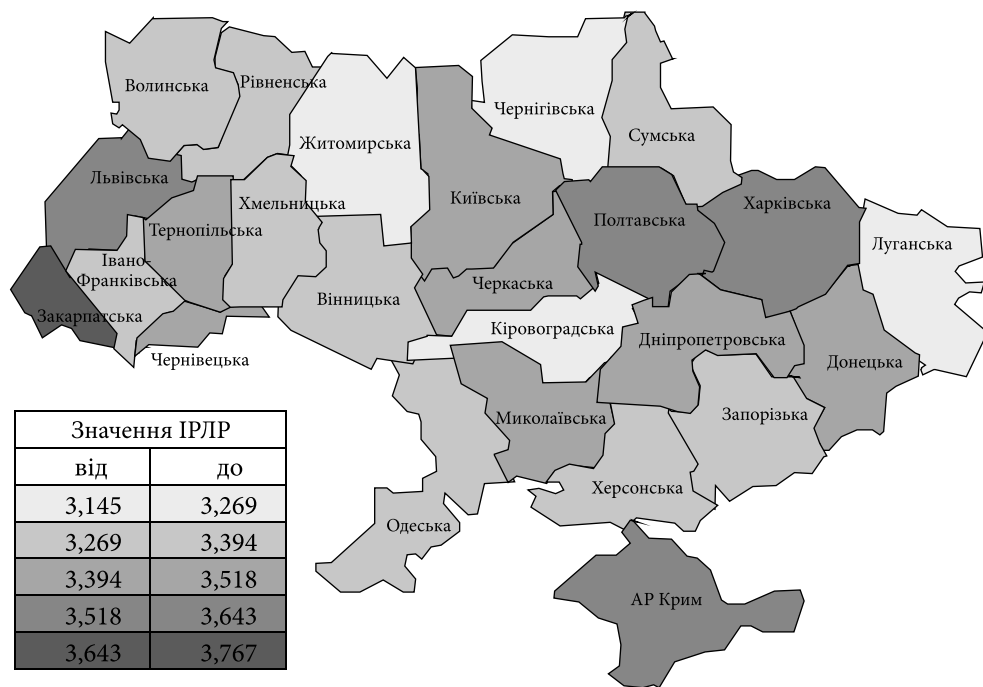

Рис. 1. Візуалізація просторового розподілення Індексу регіонального людського розвитку за областями України (для 25 регіонів) у 2004 р.

Джерело: складено автором.

23 місце), Херсонська (ІРЛР = 3,503, 24 місце), Житомирська область (ІРЛР = 3,500, 25 місце).

На рис. 1 та 2 наведено картографічне представлення розподілення ІРЛР: за областями продемонстровано певну стійкість груп, до яких потрапляли регіони за значенням ІРЛР, а якщо і змінювали групу, то на ± 1 позицію. Лише Чернівецька область піднялася на +2 групи і увійшла в п'ятірку лідерів рейтингу 2013 р. — Харківська, Чернівецька, Львівська області, АР Крим та Закарпаття. Проте не можна вважати позитивом групової динаміки, що 10 регіонів з 25 (Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська області) перейшли до нижчої за оцінкою ІРЛР групи, хоча 9 з 25 не змінили групу, а лише 6 регіонів перейшли до груп з більш високим рівнем оцінки: Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська області.

У таблиці 2 наведено значення ІРЛР за 2004 і 2017 рр. У 2017 р. лідерами за оцінкою регіонального людського розвитку є такі області: Чернівецька (ІРЛР = 4,268, 1 місце), Львівська (ІРЛР = 4,187, 2 місце), Харківська (ІРЛР = 4,186, 3 місце), Івано-Франківська (ІРЛР = 4,158, 4 місце), Закарпатська (ІРЛР=4,142, 5 місце). Замикає рейтинг така п'ятірка областей: Рівненська

Таблиця 1. Значення Індексу регіонального людського розвитку у 2004 та 2013 рр. у розрізі 25 регіонів України

Області	ІРЛР						
	2004		2013		2004	2013	Δ групової динаміки
	сума	ранг	сума	ранг	група за значенням ІРЛР	група за значенням ІРЛР	
АР Крим	3,591	2	3,996	4	високий	високий	0
Вінницька	3,382	14	3,648	18	низький	низький	0
Волинська	3,319	20	3,742	13	низький	низький	0
Дніпропетровська	3,495	7	3,721	15	середній	низький	-1
Донецька	3,465	9	3,642	20	середній	низький	-1
Житомирська	3,253	22	3,500	25	вельми низький	вельми низький	0
Закарпатська	3,767	1	3,982	5	вельми високий	високий	-1
Запорізька	3,381	15	3,906	6	низький	середній	+1
Івано-Франківська	3,383	13	3,630	21	низький	вельми низький	-1
Київська	3,466	8	3,871	7	середній	середній	0
Кіровоградська	3,226	23	3,557	23	вельми низький	вельми низький	0
Луганська	3,176	24	3,705	16	вельми низький	низький	+1
Львівська	3,565	3	4,010	3	високий	високий	0
Миколаївська	3,455	10	3,744	12	середній	низький	-1
Одеська	3,370	16	3,819	9	низький	середній	+1
Полтавська	3,535	4	3,833	8	високий	середній	-1
Рівненська	3,345	17	3,648	19	низький	низький	0
Сумська	3,291	21	3,602	22	низький	вельми низький	-1
Тернопільська	3,452	11	3,773	10	середній	низький	-1
Харківська	3,520	5	4,210	1	високий	вельми високий	+1
Херсонська	3,320	19	3,503	24	низький	вельми низький	-1
Хмельницька	3,328	18	3,728	14	низький	низький	0
Черкаська	3,438	12	3,767	11	середній	низький	-1
Чернівецька	3,508	6	4,162	2	середній	вельми високий	+2
Чернігівська	3,145	25	3,688	17	вельми низький	низький	+1
Україна	3,375	X	3,827	X			

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

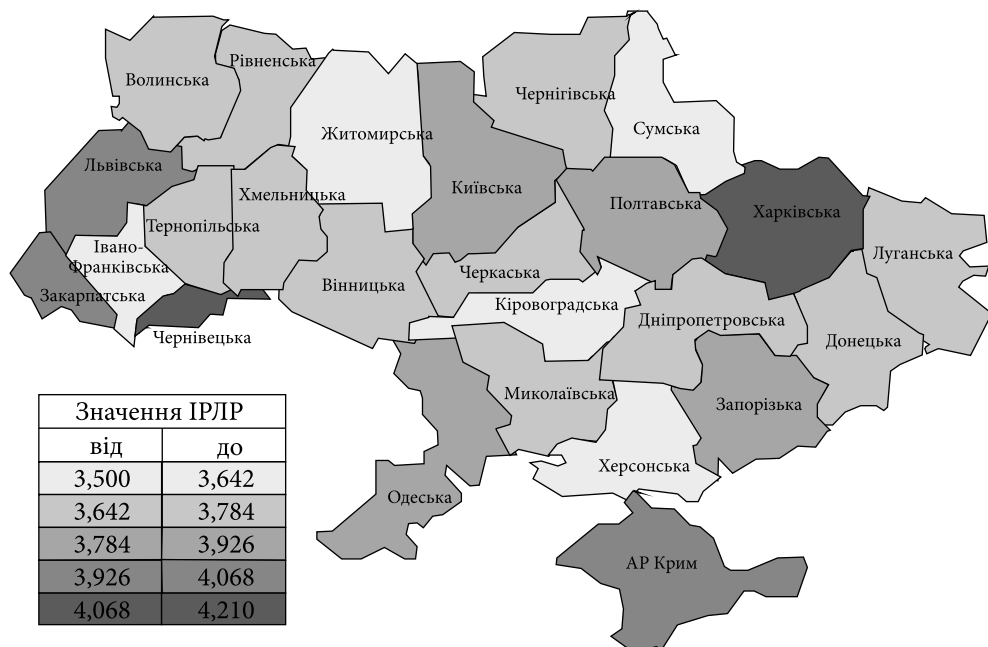

Рис. 2. Візуалізація просторового розподілення Індексу регіонального людського розвитку за областями України (для 25 регіонів) у 2013 р.

Джерело: складено автором.

(ІРЛР = 3,659, 18 місце), Хмельницька (ІРЛР = 3,621, 19 місце), Житомирська (ІРЛР = 3,549, 20 місце), Херсонська (ІРЛР = 3,542, 21 місце), Кіровоградська області (ІРЛР = 3,527, 22 місце). Можна бачити (див. рис. 3), що за період 2004—2017 рр. зросло абсолютне значення середньої оцінки загалом по Україні з 3,375 до 3,927, мінімальне (з 3,145 до 3,527) і максимальне (з 3,767 до 4,268) значення за регіонами, що характеризує позитивним чином розвиток процесів людського розвитку.

Візуалізації просторового розподілення ІРЛР за областями України (для 22 регіонів) у 2004 р. та 2017 р., яка представлена на рис. 3 і 4, показує, що на тлі збільшення абсолютних значень інтегральної оцінки людського розвитку 7 регіонів з 22 (Дніпропетровська, Київська, Полтавська, Рівненська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська області) перейшли до нижчої за оцінкою ІРЛР групи, при цьому 8 з 22 не змінили групу, а 7 регіонів перейшли до груп з більш високим рівнем оцінки: Вінницька, Львівська, Тернопільська, Харківська, Чернігівська покращили свою групову позицію на одну позицію, Чернівецька піднялася на +2 позиції і перейшла з 3 — середньої групи до вельми високої (5) групи, але найбільш видатним є результат Івано-Франківської області, яка піднялася на +3 позиції і перейшла з групи з низьким рівнем оцінки до вельми високої. Візуалізація дає змогу

Таблиця 2. Значення Індексу регіонального людського розвитку у 2004 та 2017 рр. у розрізі 22 областей України

Області	ІРЛР						
	2004		2017		2004	2017	Δ групової динаміки
	сума	ранг	сума	ранг	група за значенням ІРЛР	група за значенням ІРЛР	
Вінницька	3,382	12	3,861	9	низький	середній	1
Волинська	3,319	18	3,816	11	низький	низький	0
Дніпропетровська	3,495	6	3,769	12	середній	низький	-1
Житомирська	3,253	20	3,549	20	вельми низький	вельми низький	0
Закарпатська	3,767	1	4,142	5	вельми низький	вельми низький	0
Запорізька	3,381	13	3,818	10	низький	низький	0
Івано-Франківська	3,383	11	4,158	4	низький	вельми високий	3
Київська	3,466	7	3,754	13	середній	низький	-1
Кіровоградська	3,226	21	3,527	22	вельми низький	вельми низький	0
Львівська	3,565	2	4,187	2	високий	вельми високий	1
Миколаївська	3,455	8	3,865	8	середній	середній	0
Одеська	3,370	14	3,709	17	низький	низький	0
Полтавська	3,535	3	3,911	7	високий	середній	-1
Рівненська	3,345	15	3,659	18	низький	вельми низький	-1
Сумська	3,291	19	3,743	14	низький	низький	0
Тернопільська	3,452	9	3,988	6	середній	високий	1
Харківська	3,520	4	4,186	3	високий	вельми високий	1
Херсонська	3,320	17	3,542	21	низький	вельми низький	-1
Хмельницька	3,328	16	3,621	19	низький	вельми низький	-1
Черкаська	3,438	10	3,729	15	середній	низький	-1
Чернівецька	3,508	5	4,268	1	середній	вельми високий	2
Чернігівська	3,145	22	3,725	16	вельми низький	низький	1
Україна	3,375	X	3,927	X			

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

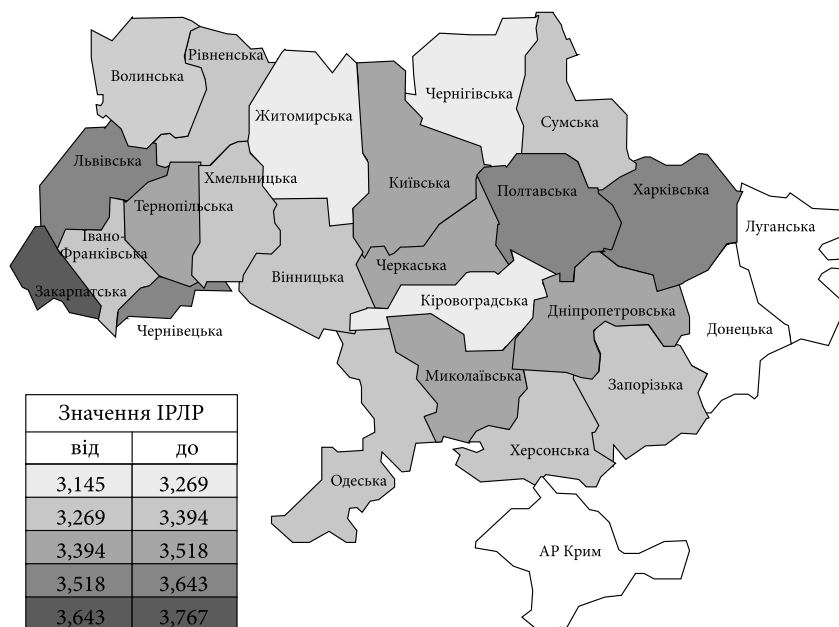

Рис. 3. Візуалізація просторового розподілення Індексу регіонального людського розвитку за областями України (для 25 регіонів) у 2013 р.
Джерело: складено автором.

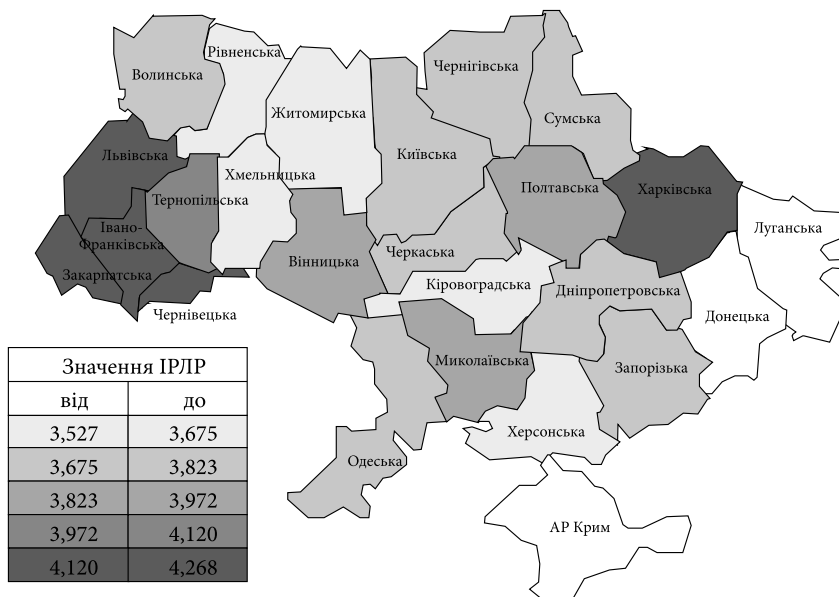

Рис. 4. Візуалізація просторового розподілення Індексу регіонального людського розвитку за областями України (для 22 областей) у 2017 р.
Джерело: складено автором.

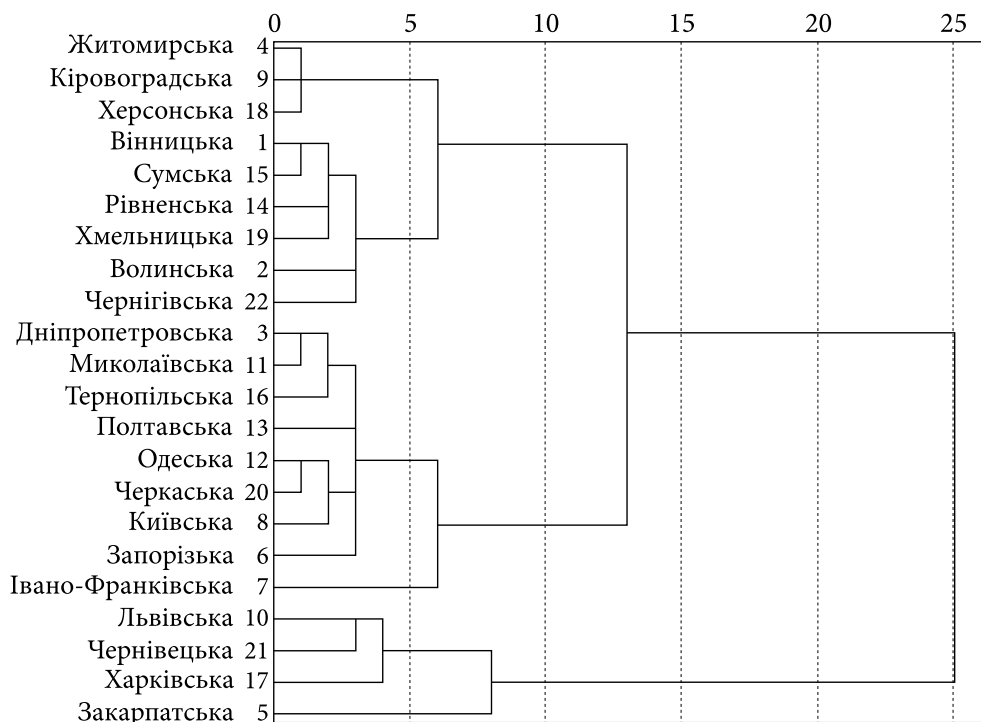

Рис. 5. Дендрограма кластеризації регіонів України методом внутрішньо групових зв'язків за показниками інтегрального ІРЛР за 2004—2017 рр.

Джерело: складено автором.

попередньо виділити кластер з «вельми високим» — «високим» рівнем ІРЛР, який складається з Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Тернопільської областей і базується на заході України. Проте робити висновки щодо кластеризації регіонів на решті території складно без залучення додаткових методів дослідження, що й буде здійснено нижче.

Для дослідження структури розподілу регіонів за показниками ІРЛР здійснено кластерний аналіз. Процедуру ієрархічного кластерного аналізу здійснено в середовищі *SPSS 20*. У процесі кластерного аналізу перевагу надано алгоритму ієрархічної кластеризації як найбільш гнучкому й адаптивному методу виділення груп об'єктів. Для виділення однорідних груп і об'єднання їх у кластери використано метод внутрішньо групового зв'язування (*Within-groups linkage*). За міру відстані між об'єктами прийнято Евклідову відстань (*Euclidian distance*).

Кластеризація проводилася за показниками інтегрального ІРЛР за 2004—2017 рр. Дендрограма розбиття регіонів України на кластери за показниками ІРЛР наведена на рис. 5. Аналіз показує, що сукупність регіонів України можна розбити на два кластери: кластер 1, до якого входять регіо-

ни-лідери (4 регіони) і кластер 2, до якого входять решта регіонів (18 регіонів). У складі кластера 2 можна виділити два підкластера: 2.1 (9 регіонів), 2.2 (9 регіонів). Змістовна інтерпретація результатів кластерного аналізу наведена в табл. 3.

Кластер 1. До складу цього кластера входять лідери рейтингу ІРЛР Львівська, Чернівецька, Харківська і Закарпатська області, рівень оцінки ІРЛР у середньому в групі — вельми високий. Найбільш близькими об'єктами за рівнем оцінки процесів людського розвитку в даній групі є Львівська, Чернівецька області — саме вони утворюють ядро даного кластера, до якого приєднується Харківська область. Закарпатська область є найбільш віддаленою від центру даної групи.

Таблиця 3. Результати багатомірного групування регіонів України методом ієрархічної кластеризації

Склад структури отриманого групування регіонів	Показники ІРЛР у 2017 р.
Кластер 1 (Львівська, Чернівецька, Харківська і Закарпатська області)	
Максимальне	4,142
Мінімальне	4,268
Середнє	4,205
Рівень оцінки в середньому по групі	вельми високий
Кластер 2 (18 областей)	
Максимальне	3,527
Мінімальне	4,158
Середнє	3,764
Рівень оцінки в середньому по групі	низький
Кластер 2, підкластер 2.1 (Житомирська, Кіровоградська, Херсонська, Вінницька, Сумська, Рівненська, Хмельницька, Волинська, Чернігівська області)	
Максимальне	3,527
Мінімальне	3,861
Середнє	3,671
Рівень оцінки в середньому по групі	вельми низький
Кластер 2, підкластер 2.2 (Дніпропетровська, Миколаївська, Тернопільська, Полтавська, Одеська, Черкаська, Київська, Запорізька, Івано-Франківська області)	
Максимальне	3,709
Мінімальне	4,158
Середнє	3,856
Рівень оцінки в середньому по групі	середній

Джерело: складено автором.

Кластер 2. До складу кластера входить решта регіонів України (18 областей), середній показник по групі можна охарактеризувати як низький.

Кластер 2, підкластер 2.1. До складу даної групи регіонів входять Житомирська, Кіровоградська, Херсонська, Вінницька, Сумська, Рівненська, Хмельницька, Волинська, Чернігівська області з вельми низьким рівнем оцінки ІРЛР у середньому в групі. Тут найближчими об'єктами є Житомирська і Кіровоградська області; згідно з протоколом агломерації, з об'єднання цих областей починається загальний процес кластеризації регіонів, отже, два цих об'єкти є найближчими за сукупністю факторів, що розглядаються серед областей України. До цієї групи приєднується й Херсонська область. Наступним осередком об'єднання виступають Вінницька і Сумська області, далі до них приєднується Рівненська, Хмельницька області. До цієї групи долучається також Волинська, Чернігівська області, і на цьому формування даного підкластера закінчується.

Кластер 2, підкластер 2.2. До складу даної групи регіонів входять Дніпропетровська, Миколаївська, Тернопільська, Полтавська, Одеська, Черкаська, Київська, Запорізька, Івано-Франківська області з середнім рівнем оцінки ІРЛР. Формування даного підкластера починається з об'єднання Дніпропетровської і Миколаївської областей, на наступному кроці ітерації до цієї пари доєднається Тернопільська. Ще на наступному кроці до групи доєднається Полтавська область. Далі утворюється пара — Одеська і Черкаська, до якої долучається Київська область, до цієї групи приєднується й Запорізька область. Група об'єднується з групою, ядром якої є пара Дніпропетровська і Миколаївська області. Фінішує утворення цього підкластера приєднання Івано-Франківської області. Слід зауважити, що на картографічній візуалізації Франківщина приєднується до кластера регіонів-лідерів, і географічно це саме так, але алгоритм визначення близькості об'єктів показує її приналежність до іншого угруповання регіонів, це є свідченням перехідного положення цього регіону.

У результаті кластерного аналізу отримане групування регіонів характеризує людський розвиток як за значенням інтегрального показника, так і за специфікою динаміки розвитку процесів людського розвитку у часі.

Ще одну процедуру ієрархічного кластерного аналізу було проведено на статистичній базі значень ІРЛР за частковими індексами за блоками («Відтворення населення», «Соціальне становище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта») за 2017 р. з метою отримання уявлення про групування регіонів за змістовним наповненням ІРЛР. У процесі аналізу перевагу для виділення однорідних груп і об'єднання їх у кластери використано метод внутрішньо групового зв'язування (*Within-groups linkage*). За міру відстані між об'єктами обрано Евклідову відстань (*Euclidian distance*). Як можна бачити з дендрограми (рис. 6) групи, що утворилися, є дещо іншими, аніж у першому випадку (рис. 5, табл. 3).

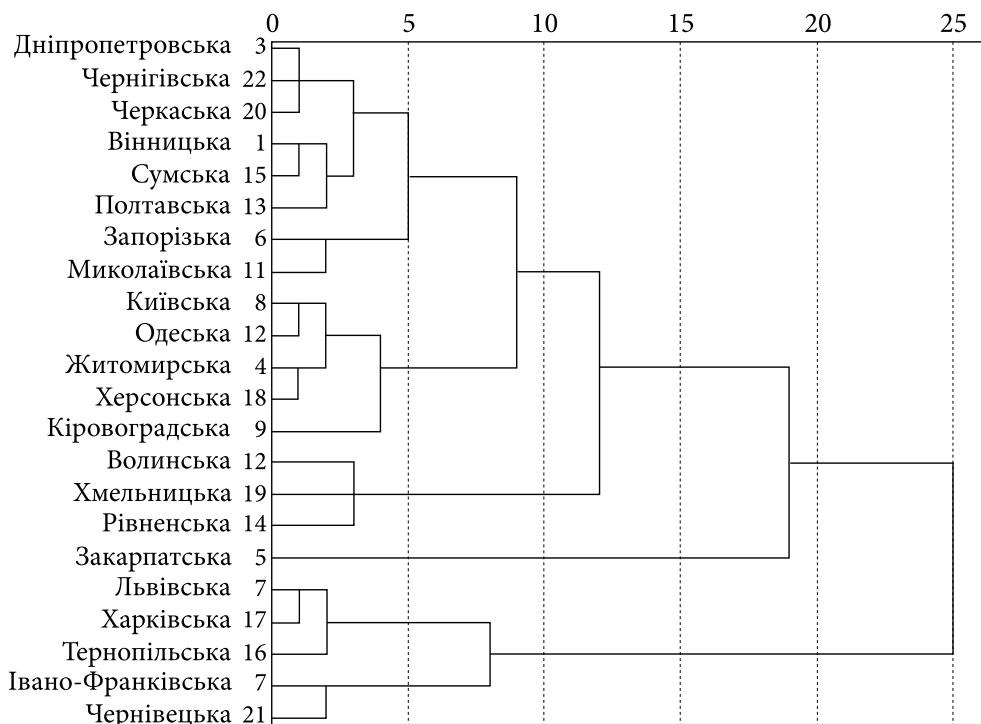

Рис. 6. Дендрограма кластеризації регіонів України методом міжгрупових зв'язків за частковими індексами за блоками («Відтворення населення», «Соціальне становище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта») інтегрального ІРЛР за 2017 р. Джерело: складено автором.

За результатами аналізу сукупність регіонів України можна розбити на три кластери. Кластер 1 — до якого входять регіони-лідери (5 регіонів) і кластер 2, до якого входять решта регіонів (17 регіонів). У складі кластера 2 доцільно виділити три підкластери: 2.1 (13 регіонів), 2.2 (3 регіони), 2.3, який включає до свого складу Закарпатську область. Змістовна інтерпретація результатів кластерного аналізу наведена в табл. 4.

Кластер 1. До складу цього кластера входять регіони, які мають вельми високі (Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька, Харківська області) та високі (Тернопільська область) оцінки ІРЛР. Проте значення часткових індексів показують, що попри високі рейтингові місця за ІРЛР, у цій групі є що надолужувати в сфері людського розвитку, зокрема через те, що оцінки часткових індексів «Комфортне життя» і «Гідна праця» перебувають на рівні — низький. Найбільш близькими об'єктами в цій групі є Львівська і Харківська області, що утворюють ядро даного кластера, до якого приєднується Тернопільська область. На наступному етапі до нього доєднується пара Івано-Франківська і Чернівецька області.

Таблиця 4. Результати багатомірного групування регіонів України методом ієрархічної кластеризації

Склад структури отриманого групування регіонів	Показники ІРЛР за блоками у 2017 р.						ІРЛР 2017	
	Відтворення населення	Соціальне становище	Комфортне життя	Добробут	Гідна праця	Освіта		
Кластер 1 (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька області)	Максимальне	0,710	0,830	0,672	0,871	0,544	0,870	4,268
	Мінімальне	0,668	0,753	0,602	0,642	0,452	0,793	3,988
	Середнє	0,687	0,790	0,631	0,716	0,504	0,828	4,157
	Рівень оцінки в середньому по групі	середній	вельми високий	низький	високий	низький	високий	вельми високий
	Кластер 2 (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області)	Максимальне	0,690	0,483	0,593	0,648	0,484	0,828
Мінімальне	0,773	0,651	0,662	0,840	0,548	0,863	3,527	3,527
Середнє	0,619	0,373	0,547	0,475	0,444	0,794	3,725	3,725
Рівень оцінки в середньому по групі	середній	низький	низький	середній	низький	високий	високий	низький
Кластер 2.1 (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області)	Максимальне	0,773	0,587	0,662	0,840	0,548	0,863	3,911
	Мінімальне	0,619	0,373	0,547	0,499	0,464	0,804	3,527
	Середнє	0,688	0,455	0,594	0,674	0,489	0,831	3,731
	Рівень оцінки в середньому по групі	середній	вельми низький	низький	середній	низький	високий	низький
	Кластер 2.2 (Волинська, Рівненська, Хмельницька області)	Максимальне	0,718	0,651	0,619	0,592	0,477	0,841
Мінімальне	0,672	0,545	0,556	0,475	0,444	0,794	3,621	
Середнє	0,696	0,604	0,591	0,532	0,459	0,818	3,699	
Рівень оцінки в середньому по групі	середній	середній	низький	вельми низький	вельми низький	низький	низький	низький
Кластер 3 (Закарпатська область)	Середнє	0,696	0,604	0,591	0,532	0,459	0,818	4,142
	Рівень оцінки в середньому по групі	низький	середній	вельми високий	високий	вельми високий	вельми низький	вельми високий

Джерело: складено автором.

Кластер 2. До складу даного кластера входить решта регіонів України (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), середній показник по групі можна охарактеризувати як низький. Середні значення часткових індексів перебувають в основному на рівні між низьким і середнім, зокрема низьким є рівень за блоками «Комфортне життя», «Соціальне становище», «Гідна праця», приємним винятком лишається блок «Освіта», рівень оцінки за яким є вище за середній.

Кластер 2, підкластер 2.1. До складу даної групи регіонів входять Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області з низьким рівнем оцінки ІРЛР у середньому в групі. Середні значення часткових індексів у цій групі не демонструють однозначної тенденції: високим є рівень оцінки за блоком «Гідна праця», на середньому рівні за блоками «Відтворення населення», «Добробут», але оцінки за рештою блоків є низькими, а соціальне становище — вельми низьким.

У даному кластері найближчими об'єктами є Дніпропетровська і Чернігівська області; згідно з протоколом агломерації, з об'єднання цих областей починається загальний процес кластеризації регіонів, отже, два цих об'єкта є найближчими за сукупністю факторів, що розглядаються серед областей України. До них доєднується група, що складається з пари Вінницької — Сумської областей і Полтавщини. Наступним осередком об'єднання виступають Київська і Одеська області, далі до них приєднується пара Житомирської і Херсонської областей. Закінчується формування даного підкластера приєднанням до групи Кіровоградщини.

Кластер 2, підкластер 2.2. До складу цієї групи регіонів входять Волинська, Рівненська, Хмельницька області, оцінка ІРЛР у середньому в групі є низькою. Аналіз середніх по групі значень часткових індексів показує, що найбільш проблемною сферою людського розвитку для цих регіонів є «Добробут» і «Гідна праця»: рівень оцінки в середньому по групі за даними блоками — вельми низький.

Кластер 3 представлений Закарпатською областю. Аналіз дендрограми кластеризації та матриця близькостей показує, що цей об'єкт перебуває на істотній відстані від кластера 2 і об'єднувати їх недоцільно. Відрізняється Закарпаття від областей, що входять до кластера 2, і вищими оцінками за блоками «Комфортне життя» і «Гідна праця» — вельми високий рівень. Також слід зазначити, що попри вельми високу оцінку ІРЛР, область практично так само віддалена від кластера 1. Змістовно це пояснюється відмінністю (у гірший бік) у значеннях часткових індексів, зокрема за блоком «Освіта», який є вельми низьким, і «Відтворення населення», який є низьким.

Формування даного підкластера починається з об'єднання Дніпропетровської і Миколаївської областей, на наступному кроці ітерації до цієї пари приєднується Тернопільська. Далі до групи долучається Полтавська область. На наступному кроці утворюється пара — Одеська і Черкаська, до якої долучається Київська область, до цієї групи приєднується Запорізька область. Ця група об'єднується з групою, ядром якої є пара Дніпропетровська і Миколаївська області. Фінішує утворення цього підкластера приєднання Івано-Франківської області. Слід зауважити, що на картографічній візуалізації Франківщина приєднується до кластера регіонів-лідерів, і географічно це саме так, але алгоритм визначення близькості об'єктів показує її приналежність до іншого угруповання регіонів, це є свідченням перехідного положення регіону.

Отримане групування регіонів, яке ґрунтується на значеннях часткових індексів за шістьма блоками, демонструє існування, по-перше, групи лідерів ІРЛР (5 областей), яка характеризується доволі високими оцінками за окремими блоками; по-друге, окремого кластера, представленого Закарпатською областю з вельми високим значенням ІРЛР і водночас поляризованими показниками за блоками; і, по-третє, рештою регіонів, які утворюють доволі близьку групу об'єктів, з низьким рівнем оцінки ІРЛР.

Висновки. В роботі сформовано представлення щодо досягнутого рівня людського розвитку регіонів України у довоєнний період, ґрунтуючись на найбільш змістовній і комплексній оцінці — індексі регіонального людського розвитку, який розраховувався Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України для Державної служби статистики України. Серед лідерів за оцінкою регіонального людського розвитку є такі області (за убуванням рейтингового місця, 2017 р.) — Чернівецька, Львівська, Харківська, Івано-Франківська, Закарпатська. Замикає рейтинг така п'ятірка областей: Рівненська, Хмельницька, Житомирська, Херсонська, Кіровоградська.

Аналіз показує, що в період 2004—2017 рр. відбувалося зростання абсолютних значень інтегральної оцінки регіонального людського розвитку як в середньому по Україні (з 3,375 у 2004 р. до 3,927 у 2017 р., тобто на 16,4 % від рівня 2004 р.), так і у всіх без винятку областях. А в п'яти областях (Івано-Франківській, Чернівецькій, Чернігівській, Харківській, Львівській) позитивна динаміка досягнутого рівня людського розвитку, яку оцінено за допомогою ІРЛР, виявилася вищою за середньоукраїнську.

Серед областей за специфікою динаміки ІРЛР можна виділити 2 кластери регіонів. Перший об'єднує Львівську, Чернівецьку, Харківську і Закарпатську області з вельми високим рівнем оцінки в середньому по групі при гарній динаміці показника. І другий — до якого входить решта регіонів з низьким середнім показником. За значенням часткових індексів за блоками («Відтворення населення», «Соціальне становище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта») за 2017 р. сукупність регіонів України

можна розбити на три кластери. Кластер 1 — входять 5 регіонів-лідерів (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька області), кластер 2, до якого входять решта 17 регіонів (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області) і кластер 3 — Закарпатська область.

Можна зробити висновок, що у довоєнний період в Україні сформувався територіальний кластер з високими і вельми високими показниками регіонального людського розвитку на заході України у складі Івано-Франківської, Чернівецької, Львівської, Закарпатської областей, якому властивий вище за середньоукраїнський темп розвитку. Так, динаміка Івано-Франківської області характеризується 22,9 % зростанням абсолютного значення індексу за період, що досліджувався, це дало їй змогу переміститися з 11 рейтингового місця у 2004 р. на 4 місце у 2017 р., що якісно значило перехід з групи регіонів з низьким рівнем розвитку до «клубу» з вельми високим рівнем розвитку. Також доволі жваву динаміку продемонстрували Чернівецька і Тернопільська області.

Решта областей, за винятком Харківської області, на тлі зростання абсолютних оцінок ІРЛР (проте з темпом нижчим аніж у середньому по Україні) або зоставалися в тій самій групі за якісною оцінкою ІРЛР, або ж погіршували свою позицію. До прикладу, Полтавська область змінила рейтингову позицію з 3 на 7 і групу з «високої» на «середню», Дніпропетровська область змінила рейтингову позицію з 6 на 12 і групу з «середньої» на «низьку», Рівненська область змінила рейтингову позицію з 6 на 12, групу з «низької» на «вельми низьку».

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. What is the Human Development Index (HDI)? European Health Information Gateway. https://gateway.euro.who.int/ru/indicators/hfa_42-0500-undp-human-development-index-hdi/#id=18849
2. Sen, A., & Anand, S. (1994). Human Development Index: Methodology and Measurement. New York: Human Development Report Office Occasional Paper 12. <https://hdr.undp.org/content/human-development-index-methodology-and-measurement>
3. Cymbal, O. I. et al. (2021). Human development in Ukraine. Priorities of the national policy of minimizing the asymmetry of the Ukrainian market. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. https://www.idss.org.ua/arhiv/Block_Libanova_Ludskij_rozvytok_web.pdf [Цимбал О. І. та ін. (2021). Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика, 2021. 210 с.].
4. Libanova, E. M. (Ed.). (2019). Human development in Ukraine. Estimation and forecast of the level of living of the population Ptoukha Institute for Demography and Social

- Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. https://www.idss.org.ua/arhiv/monografia_2019.pdf
[Лібанова, Е. М. (Ред.). (2019). Людський розвиток в Україні. Оцінка та прогноз рівня життя населення. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ].
5. Libanova, E. M. et al. (2020). Human development in Ukraine: priorities for the development of rural settlements in the context of decentralization of management. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Akadempriodika. <https://www.idss.org.ua/arhiv/LRozv.pdf>
[Лібанова, Е. М. та ін. (2020). Людський розвиток в Україні: пріоритети розвитку сільських поселень у контексті децентралізації управління. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика].
 6. Libanova, E. M. (Ed.). (2012). Human development in Ukraine: social and demographic officials of the modernization of the national economy. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://www.idss.org.ua/monografii/Lud_Rozv_2012.pdf
[Лібанова, Е. М. (Ред.). (2012). Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України].
 7. Makarova, O. V., & Hladun, O. M. (2012). Regional Human Development Index: Reasons and Directions for Improving the Calculation Methodology. *Statistics of Ukraine*, 1 (56), 10—15. <https://su-journal.com.ua/index.php/journal/issue/view/14/2012-1>
[Макарова, О. В., & Гладун, О. М. (2012). Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями вдосконалення методики розрахунку. *Статистика України*, 1 (56), 10—15].
 8. Kostyuk, V. (2023). Human development as an end and means of further movement in conditions of uncertainty. *Economy and Society*, 52. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-21>
[Костюк, В. С. (2023). Людський розвиток як мета і засіб подальшого руху в умовах невизначеності. *Економіка та суспільство*, 52].
 9. Holubiev, O. B. (2024). Impact of Human Development on Economic and Social Relations. *Problems of Modern Transformations. Series: Economics and Management*, 13. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-13-03-05>
[Голубєв, О. В. (2024). Вплив людського розвитку на економічні соціальні відносини. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, 13].
 10. Holubiev, O. V. (2024). Supporting human development in wartime conditions. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 22, 91—96. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.22.91>
[Голубєв, О. В. (2024). Забезпечення людського розвитку в умовах воєнного часу. *Інвестиції: практика та досвід*, 22, 91—96].
 11. Koval, O. (2024, January 19). Updating the human development strategy: aspect of repatriation of war refugees. The National Institute for Strategic Studies. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/onovlennya-stratehiyi-lyudskoho-rozvytku-aspekt-repatriatsiyi-bizhentsiv>
[Коваль, О. (2024, січень 19). Оновлення стратегії людського розвитку: аспект репатріації біженців війни. Національний інститут стратегічних досліджень].
 12. Sidenko S. (2024). Current trends of human capital development in the global environment. *Demography and Social Economy*, 56 (2), 25—43. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.025>
[Сіденко, С. (2024). Сучасні тенденції розвитку людського капіталу в глобальному середовищі. *Демографія та соціальна економіка*, 56 (2), 25—43].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2025

Tetiana Kalashnikova, PhD (Economics), Leading Researcher
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID: 0000-0002-7963-3155

REGIONAL HUMAN DEVELOPMENT IN UKRAINE
IN THE PRE-WAR PERIOD: EVALUATION, FEATURES, TRENDS

In Ukraine, fruitful long-term research has been carried out both in the field of human development assessment methodology development, which was mainly focused on creating a tool for assessing relevant processes at the regional level, and in the field of practical assessment of the current state of human development processes in the context of sustainable human development goals. An important stage in this research was the next update of the methodology for calculating the Regional Human Development Index (RHDI), which took place in 2012. The purpose of the article is to summarise the results of research conducted by the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine in the field of assessing the state of human development by regions of Ukraine, based on long-term calculations of the Regional Human Development Index (HDI). The relevant analysis allows for the most thorough assessment of the pre-war human development situation in Ukraine, which should further serve as a basis for the losses in human development achieved by Ukraine and its regions (in particular, in certain aspects of human development) that occurred as a result of the war. The novelty of the article is that it further develops the research in the field of regional human development, in particular, assessing the pace of the relevant processes and the achieved state of development in the pre-war period, based on the statistical base of the HDI. In order to achieve the research objective, the following research methods were used: economic and statistical analysis, hierarchical cluster analysis, cartographic analysis of scientific generalisations and comparisons. In general, the study carried out a multidimensional grouping of the regions of Ukraine by the method of hierarchical clustering according to the HDI indicators, both by the value of the integral indicator and by the specifics of the dynamics of human development processes over time, which allowed to determine a stable grouping of regions by the level of human development.

Keywords: human development, regional human development, integrated assessment, cluster analysis.

Cite: Martyshchenko, Bohdan (2025). Pryvatni hroshovi perekazy z-za kordonu: tendentsii ta vplyv na valovyi vnutrishnii produkt Ukrainy [Remittances: Trends and Impact on Ukraine's Gross Domestic Product]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 90—109.

УДК 339.7:338.1(477)

JEL Classification: F22, F24, O10, O52

БОГДАН МАРТИШЧЕНКО, аспірант

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: marbo97@ukr.net

ORCID: 0009-0000-2868-0931

ПРИВАТНІ ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ З-ЗА КОРДОНУ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВПЛИВ НА ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ УКРАЇНИ

Метою статті є дослідження приватних грошових переказів із-за кордону та їхнього впливу на внутрішній валовий продукт України (ВВП). Побудована схема аналізу охоплює дослідження міграційних процесів, порівняння обсягів приватних грошових переказів та прямих іноземних інвестицій як складника ВВП, характеристику напрямів використання переказів. У дослідженні використано офіційні дані й матеріали Державної служби статистики України, Національного банку України та низки міжнародних організацій. Застосовано загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння) та спеціальні методи (економіко-статистичного аналізу, кореляційного та регресійного аналізу, а також економетричний інструментарій). Оцінено вплив приватних грошових переказів на ВВП через споживання та інвестиції. Змодельовано вплив приватних грошових переказів із-за кордону та прямих іноземних інвестицій на ВВП за допомогою програмного середовища R. Визначено ступінь зв'язку між незалежними змінними (приватними грошовими переказами з-за кордону та прямими іноземними інвестиціями); інтенсивність впливу кожної з незалежних змінних на залежну (ВВП); проведено тести на адекватність моделі; оцінено зміну ВВП залежно від зміни приватних грошових переказів із-за кордону та прямих іноземних інвестицій на 1 млрд дол. США. Актуальність дослідження зумовлена значною роллю приватних

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

грошових переказів у формуванні ВВП та стабілізації економіки, зокрема в умовах економічних криз. У статті продемонстровано, що приватні грошові перекази є важливим джерелом фінансових надходжень, які сприяють насамперед підтримці споживчого попиту. Новизна дослідження полягає в новітньому підході до аналізу грошових переказів, у кореляції з економічними показниками, що охоплює кількісні та якісні аспекти. Основні висновки свідчать про те, що переважну частину грошових переказів формують трудові мігранти. Офіційна статистика не повністю відображає масштаб постійної еміграції, а дані щодо зовнішньої трудової міграції фрагментарні, що ускладнює аналіз. Грошові перекази з-за кордону забезпечують зростання споживчого попиту та інвестицій як складників ВВП, відповідно до формули його розрахунку. Перекази мігрантів здебільшого спрямовують на споживчі витрати, натомість частка коштів, які інвестують у розвиток бізнесу, є незначною. Протягом останніх років обсяги грошових переказів переважно зростали, перевищивши обсяги прямих іноземних інвестицій, попри глобальні та регіональні потрясіння. Обидва показники сприяють підвищенню ВВП. Зміна географії зовнішньої міграції після 2014 р. спричинила збільшення частки неформальних переказів.

Ключові слова: міграція, приватні грошові перекази з-за кордону, прямі іноземні інвестиції, економічний розвиток, валовий внутрішній продукт, споживчий попит, інвестиції, економетрична модель.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Приватні грошові перекази з-за кордону відіграють важливу роль у підтримці економіки України, особливо в умовах економічних криз і політичної нестабільності. Упродовж останніх років зростає співвідношення між обсягом приватних грошових переказів та валовим внутрішнім продуктом (ВВП) України; ці фінансові потоки з-за кордону вже більш ніж десять років перевищують прямі іноземні інвестиції, впливаючи на платіжний баланс та валютний курс країни. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень грошових переказів, залишаються недостатньо вивченими питання щодо їхнього впливу на економіку, зокрема відсутнє комплексне моделювання взаємозв'язку приватних грошових переказів із-за кордону та основних економічних показників України. Дослідження є актуальним через значний вплив приватних грошових переказів на ВВП та економічну стабільність, особливо під час криз. У статті показано, що ці перекази є важливим джерелом фінансових надходжень, які підтримують споживчий попит і можуть впливати на інвестиції в малий та середній бізнес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі вплив приватних грошових переказів на економіку країни має різне тлумачення. Наприклад, Ж.-Н. Франсуа (J.-N. Francois), Н. Ахмад (N. Ahmad), А. Кінслі (A. Keinsley), А. Нті-Адде (A. Nti-Addae) у статті «Heterogeneity in the long-run remittance-output relationship: Theory and new evidence» («Нерівномірність у довгостроковому зв'язку між приватними грошовими переказами з-за кордону та обсягом виробництва: теорія та нові докази») досліджують гетерогенність впливу грошових переказів на довгострокове економічне зростання у 80 країнах, що розвиваються, за період 1970—2014 рр.:

виявлено зміни обсягу виробництва від +0,59 % у Домініканській Республіці до -0,53 % у Боснії і Герцеговині (за умови зростання обсягу переказів на 1 %) [1].

А.-М. Абдулай (Abdul-Malik Abdulai) продемонстрував у своїй статті «The impact of remittances on economic growth in Ghana: An ARDL bound test approach» («Вплив приватних грошових переказів із-за кордону на економічне зростання Гани: підхід ARDL з обмежувальним тестом») позитивний вплив грошових переказів на економічне зростання в Гані в 1990—2020 рр.: збільшення надходжень переказів на одиницю породжує зростання ВВП на 8,3 одиниці за інших рівних умов [2].

У. Голдер (U. Golder), Н. Румалі (N. Rumaly), М. Камал Хоссейн (M. Kamal Hossain) та М. Нігар (M. Nigar) у статті «Financial progress, inward remittances, and economic growth in Bangladesh: Is the nexus asymmetric?» («Фінансовий прогрес, приватні грошові перекази з-за кордону та економічне зростання в Бангладеш: чи є зв'язок асиметричним?») висвітлюють асиметричний вплив грошових переказів на економічне зростання в Бангладеш на основі даних за 1988—2020 рр., а саме: зростання або зменшення переказів на 1 % призводить до зростання ВВП на 0,03 % або 0,07 % відповідно [3].

О. Позняк (O. Pozniak) у своїй статті «Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні» класифікував напрями використання грошових переказів від зовнішніх мігрантів залежно від економічної корисності та встановив, що такі трансферти нівелюють шосту частину наявної територіальної диференціації доходів населення України [4]. У статті «Комплексна оцінка обсягів доходів трудових мігрантів та грошових переказів» О. Позняк (O. Pozniak) та Г. Терещенко (H. Tereshchenko) представили шість прямих та непрямих методів оцінювання доходів та грошових переказів мігрантів: результати для 2007 р. становили від 2,5 до 11,37 млрд дол. США, а середньозважений показник — 4,67 млрд дол. США [5].

І. Майданік (I. Maidanik) у статті «Грошові перекази в Україні впродовж повномасштабної війни» дослідила тенденції формування приватних грошових переказів як в Україні, так і з України після повномасштабного вторгнення РФ. Було виявлено, що вимушені емігранти, котрі виїхали за кордон після 2022 р., мають невисокий потенціал до надсилання переказів на Батьківщину. Укупі з іншими причинами (об'єднання сімей за кордоном та зменшення ареалу охоплення даних унаслідок окупації територій) це призвело до зменшення потоків грошових переказів до України. Водночас незначна частина вимушених емігрантів отримує кошти від родичів або друзів з України [6].

Н. Тувакова (N. Tuvakova) у роботі «Емпіричні оцінки взаємного впливу українських закордонних приватних трансфертів і ВВП» на основі регресійних моделей зробила висновок, що грошові перекази з-за кордону зменшують ВВП (-0,22 % на кожен відсоток зростання трансфертів), рівень

безробіття ($-0,24\%$), обсяг експорту ($-0,28$) та імпорту ($-0,31$), кредитні ($-0,24$) та депозитні ставки ($-0,13\%$), а збільшують лише рівень зайнятості в промисловості ($+0,02\%$) [7].

Новизна. Новизна роботи полягає у використанні кількісних методів для оцінювання впливу приватних грошових переказів на ВВП України. Грошові перекази розглянуто в контексті сучасних демографічних тенденцій. Оцінено вплив приватних грошових переказів на ВВП через споживання та інвестиції. Побудовано модель впливу приватних грошових переказів із-за кордону та прямих іноземних інвестицій на ВВП України за допомогою сучасного програмного середовища R.

Метою цієї роботи є оцінювання впливу приватних грошових переказів із-за кордону на ВВП України. Для досягнення мети здійснено аналіз сучасних міграційних процесів, порівняння динаміки обсягів грошових переказів із прямими іноземними інвестиціями, охарактеризовано напрями використання переказів, а також побудовано економетричну модель, що дала змогу кількісно визначити інтенсивність їхнього впливу на ВВП.

Дані та методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів. Серед загальнонаукових — аналіз і синтез (для визначення основних тенденцій у динаміці приватних грошових переказів, прямих іноземних інвестицій та ВВП), а також методи порівняння та узагальнення. Емпіричну основу роботи становлять офіційні статистичні дані й матеріали Державної служби статистики України, Національного банку України та міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Міжнародної організації з міграції. Для виявлення взаємозв'язків та кількісної оцінки впливу приватних грошових переказів і прямих іноземних інвестицій на ВВП побудовано економетричну модель за допомогою програмного середовища R. Застосовано методи економіко-статистичного, кореляційного та регресійного аналізу; вибір моделі здійснювався за критеріями її статистичної значущості та адекватності (F-тест, коефіцієнт детермінації R^2 , аналіз залишків).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Зовнішня міграція в Україні відіграє значну роль у формуванні економічних структур, зокрема ринку праці, зовнішньоторговельного балансу, фінансової стабільності.

З одного боку, завдяки доходам, заробленим в інших країнах, покращується життєвий рівень домогосподарств мігрантів, збільшується споживчий попит, що сприяє економічному зростанню. З іншого — надмірна еміграція українців інтенсифікує загрозу депопуляції, призводить до втрати частини трудового та інтелектуального потенціалу, що зрештою стає чинником гальмування економічного розвитку. Водночас, за підрахунками О. Позняка (О. Pozniak), 2008 р. за відсутності міграції рівень безробіття в Україні був у 1,6 раза вищим. Робота за кордоном є важливим джерелом

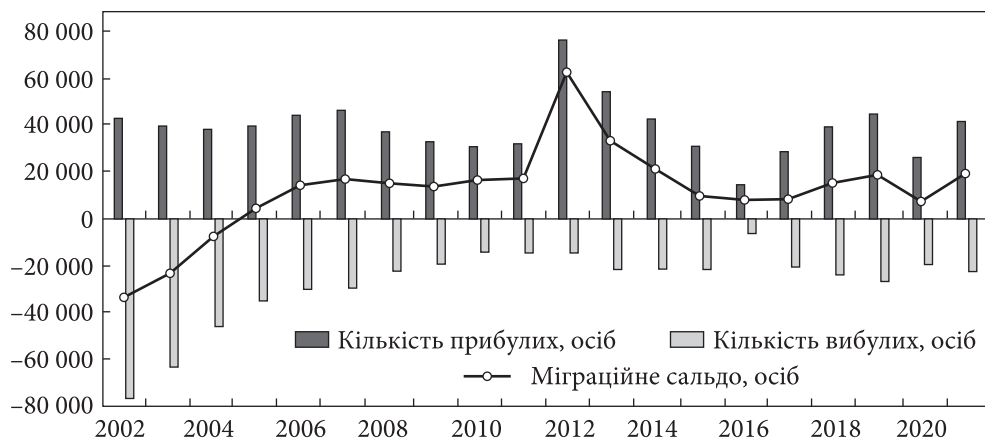

Рис. 1. Міждержавна міграція в Україні у 2002—2021 рр.
Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10].

виробничого та життєвого досвіду [8, с. 11; 9, с. 197]. Принаймні так було до 2022 р., коли зовнішня міграція мала переважно трудовий характер. Однак унаслідок повномасштабного вторгнення РФ найбільшу частку емігрантів становлять вимушені мігранти.

За даними Державної служби статистики України (Держстату), різниця між щорічною кількістю прибулих та вибулих є додатною з 2005 р., а сукупне міграційне сальдо за 2002—2021 рр. становило +231 тис. осіб (рис. 1).

Доцільно зауважити, що імміграційні дані, як правило, більш надійні, ніж еміграційні, оскільки українці неохоче повідомляють державні органи про зміну місця свого проживання, зокрема коли мова йде про виїзд за кордон. «Дзеркальне» порівняння міграційних даних між Україною та різними країнами свідчить, що є, на жаль, суттєвий недооблік емігрантів [11, с. 8—10]. Тож наведені вище значення кількості вибулих та міграційного сальдо не відповідають реальним масштабам переміщень.

Один із найбільш очевидних аспектів впливу міграції на економіку — грошові перекази мігрантів на Батьківщину. До того ж, їх можна кількісно виміряти, а статистику публікують Національний банк України (НБУ) та Світовий банк. НБУ розраховує обсяги приватних грошових переказів, послуговуючись методологією Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції (КПБ6), розробленого Міжнародним валютним фондом 2009 р. Відповідно до КПБ6, грошові перекази охоплюють готівкові та безготівкові предмети, які надходять через офіційні (банки, міжнародні системи грошових переказів, поштові відділення) або неофіційні (гроші або товари, що перевозяться через кордон) канали. Це переважно перекази мігрантів — резидентів нової економіки та чиста винагорода прикордонних, сезонних чи інших короткострокових працівників-нерези-

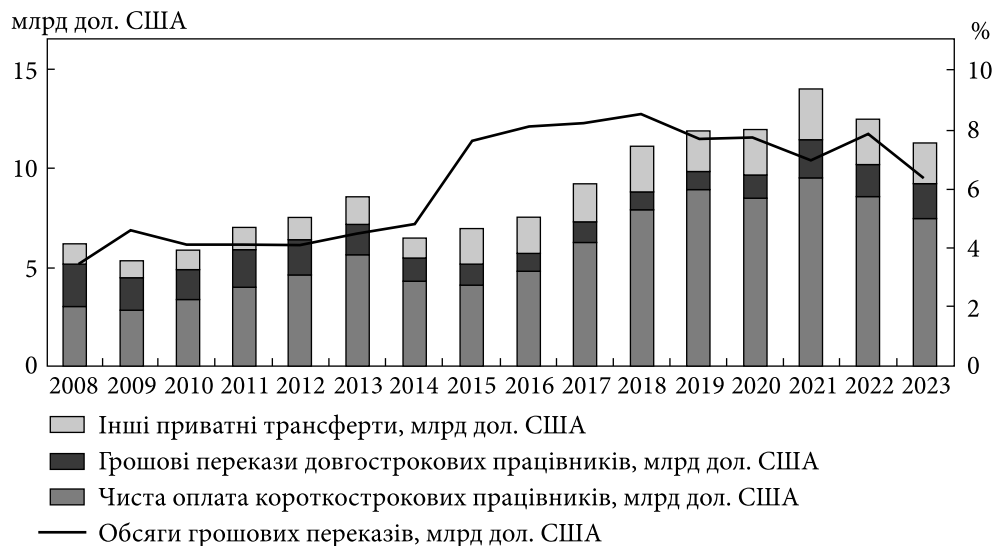

Рис. 2. Приватні грошові перекази з-за кордону у 2008—2023 рр. як сума складників
Джерело: побудовано автором за даними НБУ [15].

дентів. Невелику частину становлять інші приватні перекази — серед них є трансферти, що надходять від осіб, які не є трудовими мігрантами (це, наприклад, можуть бути українці або іноземці, які мають зв'язки з Україною: в обрахунку обсягу переказів НБУ не зважає на громадянство відправників та отримувачів) [12, с. 1; 13, с. 274; 14, с. 36].

Якщо говорити про термінологію, яку використовує Нацбанк, то приватні перекази становлять суму чистої оплати праці короткострокових працівників та приватних трансфертів. Чиста оплата праці — заробітна плата українців, зайнятих у компаніях-нерезидентах (на території України), а також доходи короткострокових (менше ніж рік) мігрантів за вирахуванням витрат та сплачених податків за кордоном. Приватні трансферти складаються з грошових переказів довгострокових мігрантів (котрі працюють понад рік за кордоном) та інших приватних переказів між резидентами та нерезидентами (рис. 2) [16, с. 2].

До категорії «вибулих» Держстат зараховує осіб, які офіційно змінили місце постійного проживання, тобто зареєстрували вибуття з України (рис. 1). Грошові перекази від цих людей стосуються категорії «Інші приватні трансферти» Нацбанку, яка становить усього 18 % обсягу переказів у середньому за 2008—2023 рр. (рис. 2) [15; 17]. Тобто інтенсивність постійної еміграції (рис. 1) не є основним фактором, що визначає обсяги грошових переказів із-за кордону.

Значно цікавіше було б поглянути на статистику зовнішньої трудової міграції, адже саме перекази від короткострокових працівників, які працюють

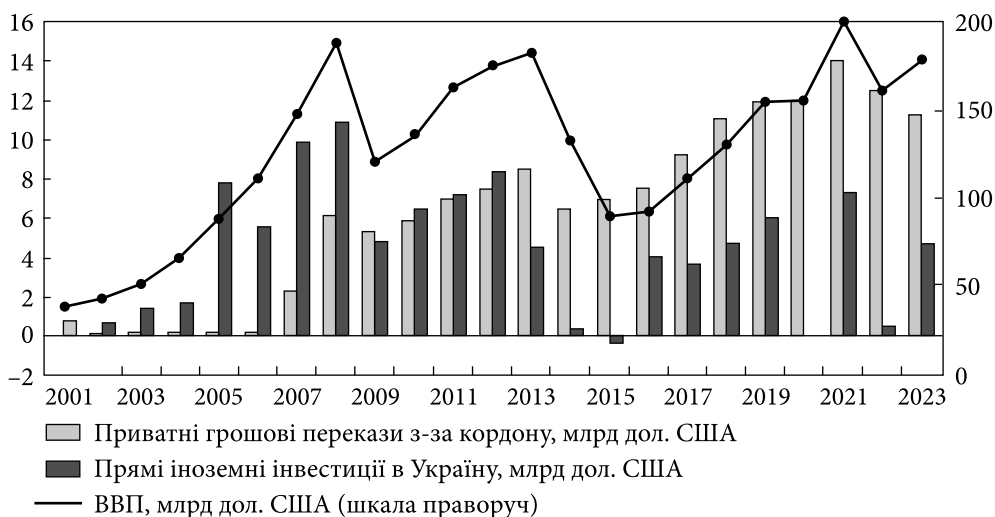

Рис. 3. Обсяги приватних грошових переказів та прямих іноземних інвестицій в Україну, як порівняти з ВВП у 2001—2023 рр.

Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

за кордоном менше ніж рік, становлять більшість загального обсягу переказів (рис. 2) (у середньому 64 % за 2008—2023 рр., разом із заробітною платою українців, зайнятих у компаніях-нерезидентах на території України). Ще 18 % — грошові перекази довгострокових працівників. Тобто перекази, пов'язані з трудовою міграцією населення, становлять 4/5 усіх переказів за цей період [15]. На жаль, статистики щодо кількості трудових мігрантів немає. Міністерство соціальної політики України 2018 р. повідомило про 3,2 млн українців, які постійно працюють за кордоном [18]. Приблизно так само оцінила показник Е. Лібанова (Е. Libanova) — 3 млн осіб станом на 2018 р. Держстат, як зазначає вчена, оцінює кількість трудових мігрантів найменше, адже вважає такими тільки тих, хто працює за кордоном до року (у середньому 1,2 млн осіб за різні проміжки упродовж 2005—2017 рр.) [19, с. 13—14].

Грошові перекази з-за кордону здатні не тільки покращити добробут домогосподарств-отримувачів, а й суттєво вплинути на макроекономічні показники країни походження мігрантів. Ці фінансові потоки мають переваги перед іншими джерелами зовнішнього фінансування, як-от іноземна допомога, кредити та прямі іноземні інвестиції, оскільки не потребують погашення чи обслуговування боргу й не залежать від проектів, де домінують іноземні інтереси [14, с. 4, 22].

Як видно з рис. 3, починаючи з початку XXI ст. обсяг приватних грошових переказів із-за кордону поступово зростає. Причому така тенденція на початку століття зумовлена не лише посиленням трудової міграції, а й

збільшенням обсягів переказів через офіційні канали: 2004 р. за рішенням Антимонопольного комітету України компанія-монополіст *Western Union* була змушена значно знизити тарифи на закордонні перекази в Україну, а 2006 р. Укрпошта отримала право здійснювати операції з іноземною валютою [14, с. 34—35]. Значний «стрибок» на графіку 2008 р. — запровадження в Нацбанку нової методології розрахунку обсягів грошових переказів із-за кордону — КПБ6 [20].

Уже 2013 р. обсяг приватних грошових переказів із-за кордону перевищив обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну, а особливо відчутною різниця між цими фінансовими потоками була у 2014—2015 рр. (на початку війни РФ проти України), 2020 р. (у розпал пандемії коронавірусної хвороби) та 2022 р. (коли відбулося повномасштабне вторгнення країни-агресора до України). У ці періоди обсяги прямих іноземних інвестицій були близькі до нуля. Роки зниження активності надсилання переказів із-за кордону збігаються з періодами зменшення ВВП (2009 р., 2014—2015 рр. та 2022 р.), єдине — 2015 р., на відміну від ВВП, перекази вже почали зростати, а 2023 р., навпаки, перекази зменшилися, а ВВП зріс. На переконання І. Майданік (I. Maidanik), зменшення потоків грошових переказів до України після 2022 р. було спричинено низкою факторів: складним матеріальним становищем вимушених емігрантів, об'єднанням сімей за кордоном та зменшенням ареалу охоплення даних унаслідок окупації територій [6, с. 22—23, 25—26].

На думку О. Малиновської (O. Malynovska), саме грошові перекази з-за кордону є найбільш стабільними та найменш вразливими до циклічності чи криз. Цю тенденцію можна простежити на рис. 3 та табл. 1 (у періоди нестабільності ВВП та прямі іноземні інвестиції знижувалися більш стрімко ніж перекази з-за кордону) [14, с. 22].

Якщо проаналізувати відношення приватних грошових переказів із за кордону до ВВП (рис. 4), то до 2018 р. цей показник мав тенденцію до зростання, перевищивши 2013 р. відсоток прямих іноземних інвестицій у ВВП, подібно до порівняння в абсолютних величинах вище. Суттєвий приріст інвестицій 2005 р. як в абсолютних величинах (рис. 3), так і як частки ВВП (рис. 4) стався насамперед завдяки реприватизації «Криворіжсталі» за

Таблиця 1. Зміна обраних макроекономічних показників проти попереднього року

Період	ВВП, %	Приватні грошові перекази з-за кордону, %	Прямі іноземні інвестиції в Україну
2009	–35	–13	–56
2014	–27	–24	–91
2022	–19	–11	–93

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

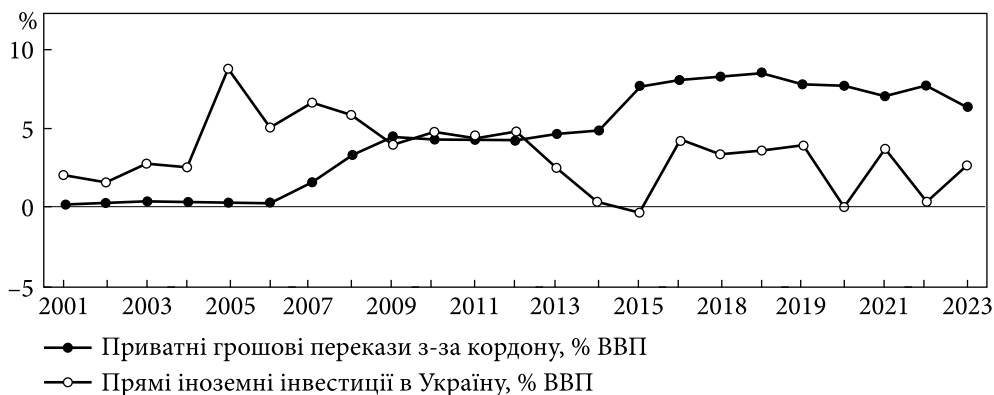

Рис. 4. Відношення приватних грошових переказів із закордону та прямих іноземних інвестицій до ВВП у 2001—2023 рр.

Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

4,8 млрд дол. США після перемоги Помаранчевої революції 2004 р. та зміни політичних еліт [21].

Загалом, за даними рис. 3 та рис. 4, упродовж 2008—2023 рр. обсяги грошових переказів зросли фактично удвічі, як в абсолютних величинах (із 6,2 млрд дол. США до 11,3 млрд дол. США), так і відносно ВВП (із 3 % до 6 %).

Як бачимо, вплив приватних грошових переказів на українську економіку є доволі значним. Відповідно до даних Світового банку 2020 р., за часткою грошових переказів із закордону у ВВП (10 %) Україна посідала третє місце серед країн Європи; їй передували Молдова (16 %) та Чорногорія (13 %) [22, с. 92]. Незначну відмінність від українських даних, наведених вище, можна пояснити різницею в методології розрахунку. Не дивно, що Україна стоїть поруч із цими країнами в рейтингу: відповідно до даних Світового банку за 2020 р., Україна мала найменший ВВП на душу населення серед країн Європи (\$3751), а Молдова (\$4375) та Чорногорія (\$7677) були серед останніх десяти в списку [23].

Щодо розподілу грошових переказів на офіційні та неофіційні канали, можемо констатувати, що після 2014 р. попит на офіційні канали зменшився: зокрема у 2008—2014 рр. їхня частка становила 86—87 %, 2015 р. — знизилася до 62 % і в наступні роки коливалася в межах 50—60 % (рис. 5). До 2014 р. більшість переказів надходило з РФ, здебільшого офіційними каналами завдяки низьким тарифам платіжних систем, але збройна агресія спричинила перерозподіл мігрантів на користь країн ЄС та зумовила зростання популярності неформальних каналів завдяки їхній доступності й близькості цих країн [24].

Що стосується використання грошових переказів, то опитування, проведене серед мігрантів у межах дослідження Міжнародної організації з

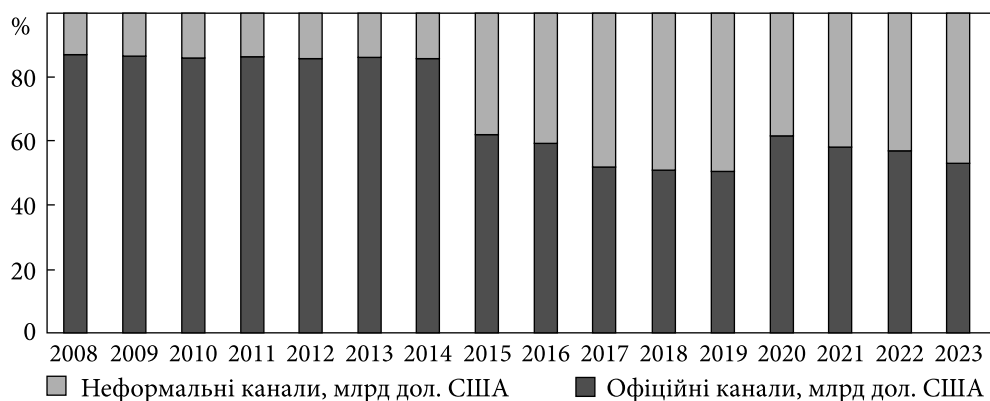

Рис. 5. Розподіл грошових переказів на формальні та неформальні у 2008—2023 рр.
Джерело: побудовано автором за даними НБУ [15].

міграції у 2014—2015 рр., засвідчило, зокрема, що у середньому 39 % грошових переказів, надісланих в Україну, мало бути використано на споживання, 49 — на заощадження, 52 — на купівлю або реконструкцію нерухомості та 6 % — на інвестиції в бізнес. Дійсно, за десять років ситуація могла змінитися, особливо зважаючи на фактор повномасштабного російського вторгнення 2022 р., але це поки що останнє комплексне дослідження напрямів використання приватних грошових переказів, надісланих в Україну. Варто зазначити, що респонденти обирали одночасно кілька варіантів відповіді, тому сумарний відсоток напрямів використання переказів становив більше ніж сто. Але якщо розглянути фактичний бюджет домогосподарств (із довгостроковими трудовими мігрантами), то частка споживання становила вже 82 %, що відповідає результатам опитувань у інших країнах Південно-Східної та Східної Європи. 17 % грошових переказів (або 94 % інвестицій) мали бути використані для ремонту або купівлі нерухомості, що, звісно, не є продуктивними інвестиціями. І всього 1 % загального середнього обсягу грошових переказів (6 % інвестиційного складника) було спрямовано на інвестиції в бізнес, фермерську чи іншу діяльність [25, с. 55—58].

Спробуємо оцінити вплив переказів мігрантів на ВВП, використовуючи його формулу. Є низка методів розрахунку ВВП. Зокрема, Держстат послуговується такими методами: виробничим, за категоріями доходу та за категоріями кінцевого використання — усі вони дають однаковий результат (рис. 3) [26, с. 13]. В економічній літературі метод за категоріями кінцевого використання називають витратним підходом. У його основі лежить така формула:

$$Y = C + I + G + NX,$$

де: Y — валовий внутрішній продукт, C — споживання, I — інвестиції, G — державні закупівлі, а NX — чистий експорт [27, с. 27].

Для того щоб оцінити вплив переказів на ВВП через споживання, необхідно знати, яка їхня частка витрачається на товари та послуги українського виробництва. Оскільки такої інформації немає, як орієнтир можемо взяти частку українських товарів та послуг у структурі споживання. За даними Держстату (2021 р.), товари становлять 65 % споживчого кошика середньостатистичного українського домогосподарства (з яких 53 % українського виробництва), а сукупність послуг, які становлять решту 35 % споживчих витрат, будемо вважати українськими [10; 28, с. 17].

Тож частка українських товарів і послуг у витратах середнього домогосподарства України становить близько двох третин ($65 \% \times 0,53 + 35 \% = 70 \%$). Отже, 82 % грошових переказів із-за кордону витрачається на споживання, із яких 70 % на товари та послуги українського виробництва. Скажімо, 2023 р. споживчий попит від грошових переказів (тоді вони становили 11,3 млрд дол. США) вірогідно збільшив ВВП на 11,3 млрд дол. США $\times \times 0,82 \times 0,7 = 6,5$ млрд дол. США (або 3,6 % ВВП). Це спрощене оцінювання, яке не бере до уваги мультиплікативного ефекту збільшення споживання та екстраполяції трансфертів на зростання цін [15; 28, с. 17].

Так само можемо оцінити вплив переказів на формування інвестицій як складника ВВП: 11,3 млрд дол. США $\times 0,01 = 0,1$ млрд дол. США (або 0,1 % ВВП) [15].

Для моделювання впливу приватних грошових переказів із-за кордону та прямих іноземних інвестицій на ВВП було залучено економетричний апарат та програмне середовище R. Варто зауважити, що нижній горизонт вибірки було обмежено 2008 роком (табл. 2), тому що цього року Нацбанк почав публікувати статистику зовнішнього сектору відповідно до нової методології (КПБ6), як зазначено вище [20].

Таблиця 2. Змінні, використані для побудови регресійної моделі

Змінна	Коментарі	Часовий діапазон
gdp (залежна)	Валовий внутрішній продукт, млрд дол. США (конвертовано за офіційним курсом НБУ)	I кв. 2008 р.
rem (незалежна)	Обсяг приватних грошових переказів із-за кордону, млрд дол. США	—
fdi (незалежна)	Обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну, млрд дол. США	IV кв. 2023 р.

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

Спочатку було здійснено сезонну декомпозицію часових рядів. Як видно з рис. 6, усі змінні містять сезонну компоненту. Це було очікувано, адже дані квартальні.

Далі було застосовано оператор перших різниць та сезонне диференціювання (різниці з лагом 4 для квартальних даних). За такої комбінації трансформацій всі часові ряди стали стаціонарними ($p\text{-value} < 0,05$) (табл. 3).

Діаграми розсіювання з регресійними лініями (рис. 7) свідчать про наявність прямої залежності між приватними грошовими переказами з-за кордону й ВВП — з одного боку, та прямими іноземними інвестиціями й ВВП — з іншого. Також на рис. 7 видно, що перша залежність більш сильна.

Кореляційна матриця підтверджує висновки, отримані вище. До того ж, вона дає змогу кількісно оцінити щільність зв'язку між змінними. За даними

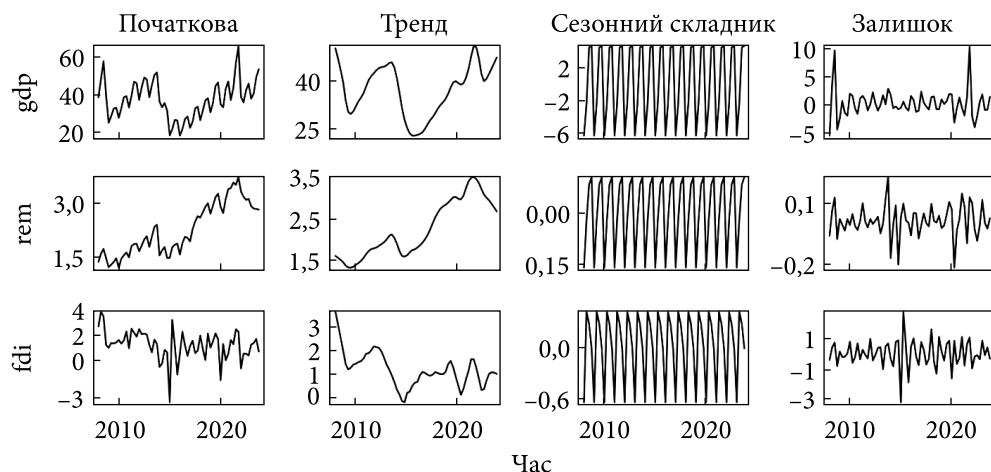

Рис. 6. Сезонна декомпозиція часових рядів *gdp*, *rem* та *fdi*
Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

Таблиця 3. Результати розширеного тесту Дікі-Фуллера (ADF) на наявність одиничного кореня

Часовий ряд	Опис	p-value	Результат
<i>gdp</i>	Рівні	0,74	Нестационарний
<i>rem</i>	Рівні	0,78	Нестационарний
<i>fdi</i>	Рівні	0,11	Нестационарний
<i>gdp</i>	Перші + сезонні різниці	0,01	Стаціонарний
<i>rem</i>	Перші + сезонні різниці	0,01	Стаціонарний
<i>fdi</i>	Перші + сезонні різниці	0,01	Стаціонарний

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

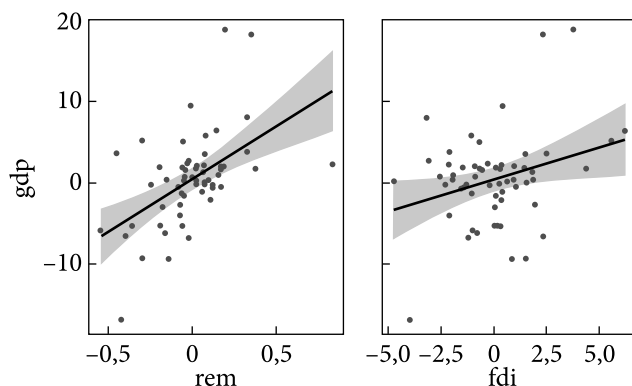

Рис. 7. Діаграми розсіювання та регресійні лінії *rem vs gdp* та *fdi vs gdp*
Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

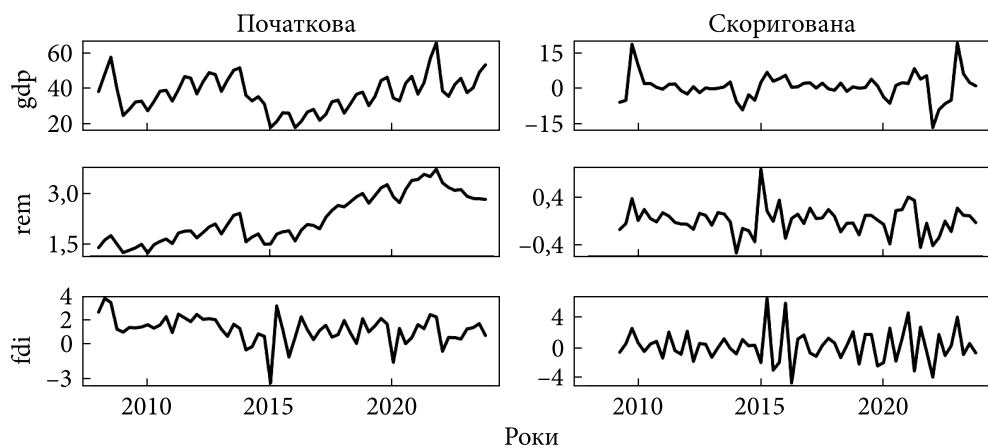

Рис. 8. Часові ряди *gdp*, *rem* та *fdi* до та після трансформації
Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

табл. 4, є помірна позитивна кореляція між приватними грошовими переказами з-за кордону (*rem*) і ВВП (*gdp*) (0,5186), а значення 0,2943 вказує на слабку позитивну кореляцію між прямими іноземними інвестиціями (*fdi*) і ВВП (*gdp*). Кореляція між незалежними змінними *rem* та *fdi* відсутня (–0,0029), тобто проблеми мультиколінеарності в моделі немає.

Таблиця 4. Кореляційна матриця *gdp*, *rem* та *fdi*

	<i>gdp</i>	<i>rem</i>	<i>fdi</i>
<i>gdp</i>	1	0,51860741	0,29432204
<i>rem</i>	0,5186074	1	–0,0028761
<i>fdi</i>	0,294322	–0,0028761	1

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

Рис. 8 містить графіки змінних до (стовпчик ліворуч) та після (стовпчик праворуч) трансформації.

На рис. 9 угорі зображено змодельовані значення *gdp* (пунктирна лінія) проти фактичних, а знизу — графік залишків моделі.

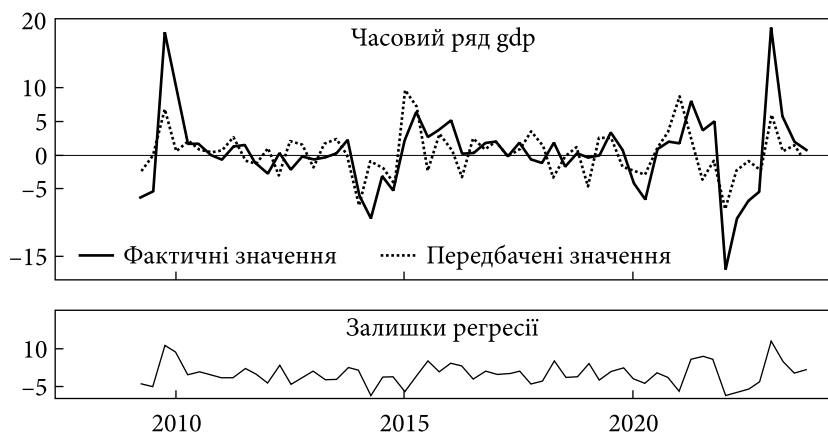

Рис. 9. Графік фактичних та змодельованих (на основі регресії) значень *gdp*
 Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

Рис. 10 безпосередньо присвячений графікам залишків моделі. Аналіз залишків моделі лінійної регресії дає змогу оцінити, чи модель відповідає припущенням класичної лінійної регресії (гомоскедастичність, відсутність автокореляції, нормальність залишків). Діаграми розсіювання залишків (*Residuals vs Fitted*) та квадрата залишків (*Scale-Location Plot*) проти змодельованих значень свідчать про те, що модель лінійна, а залишки гомоскедастичні (пунктирні лінії хоча й не ідеально рівні, але близькі до цього). *Residuals vs Time* показує динаміку залишків у часі (це повтор графіка залишків із рис. 9 в іншому масштабі): випадкове розташування залишків навколо нуля без патернів вказує на відсутність автокореляції. Відповідно до діаграми *ACF of Residuals*, тільки перший лаг є значущим, тобто модель може мати автокореляцію. *Q-Q Plot of Residuals* (значення не сильно відхиляються від лінії нормального розподілу) та *Distribution of Residuals* (гістограма близька до форми дзвону) підтверджують нормальний розподіл залишків моделі.

Наведені нижче результати тестів (табл. 5) загалом підтверджують припущення щодо залишків моделі, зроблених на основі візуального аналізу їхніх графіків: у моделі відсутня автокореляція першого порядку, але присутня — вищих порядків; залишки є нормально розподіленими та гомоскедастичними. Це дає змогу вважати цю модель загалом адекватною.

Згідно з рівнянням моделі (табл. 6), при збільшенні грошових переказів (*rem*) на 1 млрд дол. США валовий внутрішній продукт (*gdp*) у середньому зростатиме на 12,98 млрд дол. США, за інших рівних умов; аналогічне збільшення прямих іноземних інвестицій (*fdi*) асоціюється зі зростанням ВВП (*gdp*) на 0,79 млрд дол. США, також за інших рівних умов. Обидві змінні *rem* та *fdi* значущі з рівнем довіри 99 %.

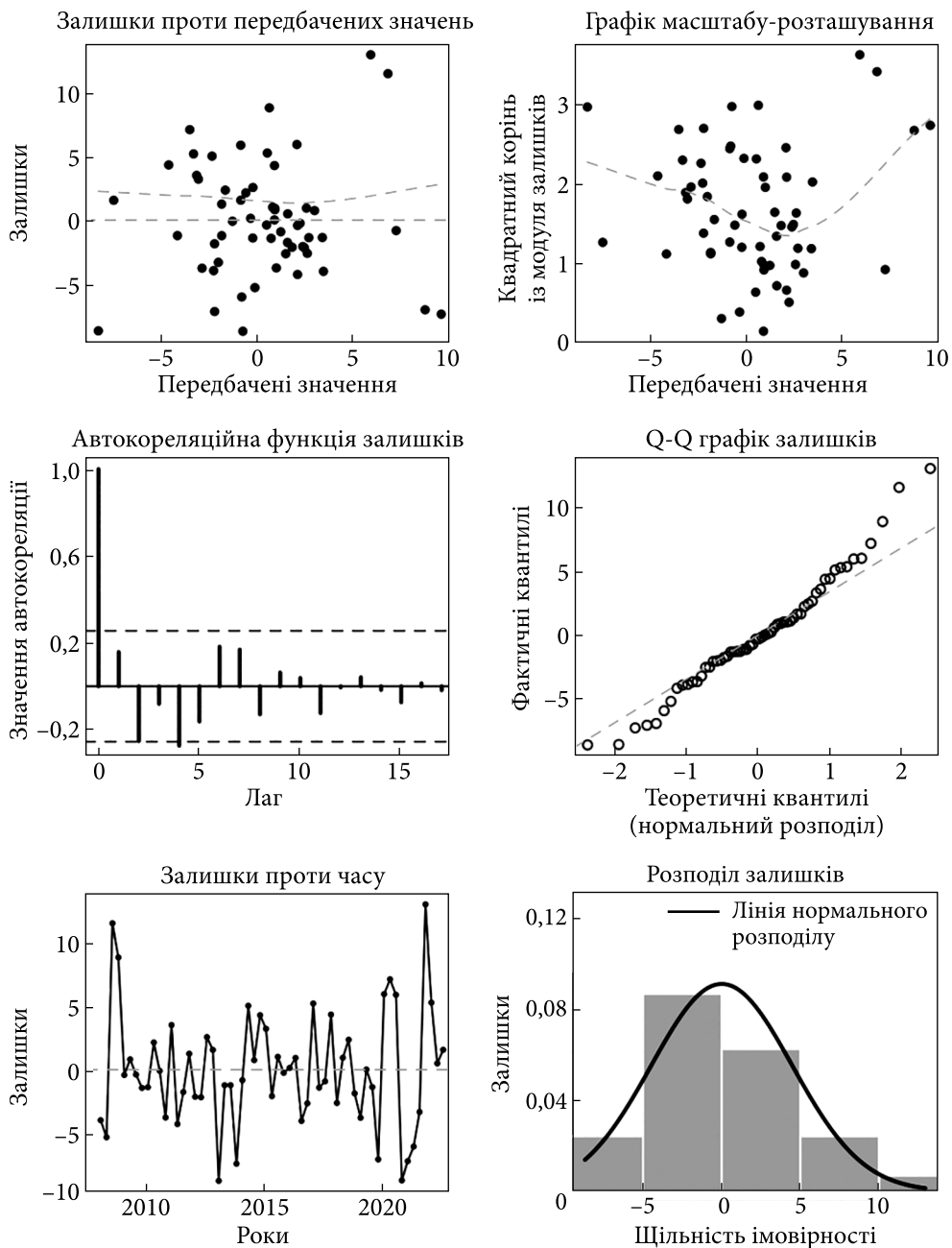

Рис. 10. Графіки залишків моделі

Джерело: побудовано автором за даними Держстату [10] та НБУ [15].

Таблиця 5. Результати тестів залишків моделі на відсутність автокореляції, нормальність розподілу та гомоскедастичність

	Тест	p-value	Результат	Інтерпретація тесту
1	Критерій Дарбіна — Ватсона для автокореляції першого порядку	0,11	Не вдалося відхилити H_0	Немає автокореляції першого порядку в залишках
2	Тест Брейша — Годфрі для серійної кореляції порядку до 10	0,03	Відхилення H_0	Є серійна кореляція до зазначеного порядку
3	Тест Шапіро — Вілка на нормальність залишків	0,22	Не вдалося відхилити H_0	Залишки розподілені нормально
4	Критерій Брейша — Пейгана на гомоскедастичність	0,21	Не вдалося відхилити H_0	Залишки гомоскедастичні (постійна дисперсія)

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

Таблиця 6. Рівняння моделі

Параметр	Оцінка	Стандартна помилка	t-statistic	p-value
(Константа)	0,3596	0,594	0,605	0,54734
rem	12,9822	2,6791	4,846	1,04e-05 ***
fdi	0,7916	0,2868	2,759	0,00781 **
Рівень значущості:	0 '***' 0,001 '**' 0,01 '*' 0,05 '°' 0,1 '·' 1			
Стандартна помилка залишків:	4,562 при 56 ступенях свободи (5 спостережень видалено через пропущені значення)			
R-squared:	0,3565			
Скоригований R-squared:	0,3335			
F-statistic:	15,51 при 2 і 56 ступенях свободи			
p-value моделі:	0,000004366			

Джерело: розроблено автором на основі даних Держстату [10] та НБУ [15].

Примітка: зірочки позначають інтервали значущості (наприклад, p-value для rem має *** (це інтервал від 0 до 0,001), тобто з імовірністю 99,9 % ця змінна впливає на залежну gdp). Чим менше p-value, тим вища ймовірність, що вплив змінної є не випадковим, а реальним.

Прогнозоване значення ВВП за відсутності переказів та інвестицій у 0,36 млрд дол. США менш інформативне, оскільки нульові значення для rem та fdi малоймовірні в реальних умовах.

Значення R-squared свідчить, що модель пояснює 36 % варіації залежної змінної. Загалом модель є статистично значущою (p-value для F-statistic становить $4,37 \cdot 10^{-6}$).

Висновки. Приватні грошові перекази з-за кордону є одним із наслідків зовнішньої міграції. Офіційна українська статистика демонструє пози-

тивне зовнішнє міграційне сальдо за 2002—2021 рр., але ці дані не охоплюють тих людей, які не зареєстрували вибуття офіційно, що створює проблему значного недообліку емігрантів. Водночас постійна еміграція формує лише невелику частку обсягу грошових переказів (18 % у середньому за 2008—2023 рр.), а решта надходить від трудових мігрантів, яких налічується від 1,2 до 3,2 млн осіб за різними оцінками.

Упродовж 2008—2023 рр. обсяг приватних переказів та їхнє відношення до ВВП зросло удвічі, досягнувши 11,3 млрд дол. США та 6 % відповідно. Зростання зумовлене як посиленням трудової міграції, так і покращенням умов для офіційних переказів, хоча спостерігалися періоди спадів (2009, 2014 та після 2022 р.). Несуттєве зниження обсягу переказів у ці роки підтверджує їхню стійкість до криз. Після початку російсько-української війни 2014 р. частка формальних переказів знизилася на третину через переорієнтацію мігрантів на країни ЄС із високими тарифами на платіжні системи та водночас географічною близькістю. А 2020 р. Україна посідала третє місце в Європі за показником відношення грошових переказів із-за кордону до ВВП як одна з найбільш розвинених країн у регіоні.

Перекази мігрантів стимулюють переважно споживчий попит (споживання становить 82 % у фактичному бюджеті відповідних домогосподарств), водночас частка продуктивних бізнес-інвестицій є мінімальною (лише 1 %) — за даними останнього опитування Міжнародної організації з міграції на цю тему. Тому теоретичне збільшення споживчого попиту в Україні 2023 р. становить 3,6 % ВВП, а інвестицій — лише 0,1 % ВВП — завдяки грошовим переказам із-за кордону. Економетричний аналіз даних за 2008—2023 рр. дав змогу виявити позитивну залежність між ВВП та приватними грошовими переказами з-за кордону (коефіцієнт кореляції 0,52) і прямими іноземними інвестиціями (0,29). Згідно з моделлю, збільшення приватних переказів на 1 млрд дол. США сприяє зростанню ВВП на 12,98 млрд дол. США, тоді як аналогічне збільшення інвестицій — лише на 0,79 млрд дол. США.

Отже, динаміка приватних грошових переказів із-за кордону, що формуються переважно завдяки трудовій міграції, за останні роки є висхідною, із деяким зниженням у певні періоди. Ці фінансові потоки здебільшого використовуються для задоволення поточних потреб населення. Вони превалюють над прямими іноземними інвестиціями та обидва сприяють зростанню ВВП.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Francois, J. N., Ahmad, N., Keinsley, A., & Nti-Addae, A. (2022). Heterogeneity in the long-run remittance-output relationship: Theory and new evidence. *Economic Modelling*, 110, 105—793. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2022.105793>
2. Abdulai, A.-M. (2023). The impact of remittances on economic growth in Ghana: An ARDL bound test approach. *Cogent Economics & Finance*, 11 (2). <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2243189>

3. Golder, U., Rumaly, N., Hossain, M. K., & Nigar, M. (2023). Financial progress, inward remittances, and economic growth in Bangladesh: Is the nexus asymmetric? *Heliyon*, 9 (3), Article e14454. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e14454>
4. Pozniak, O. V. (2016). Evaluation of consequences of external labour migration in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 27 (2), 169—182. <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169>
[Позняк, О. В. (2016). Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Demography and Social Economy*, 27 (2), 169—182].
5. Pozniak, O. V. & Tereshchenko, H. I. (2012). Complex estimation of migrant workers incomes and remittances. *Demography and Social Economy*, 18 (2), 74—84. <https://doi.org/10.15407/dse2012.02.074>
[Позняк, О. В., Терещенко, Г. І. (2012). Комплексна оцінка обсягів доходів трудових мігрантів та грошових переказів. *Demography and Social Economy*, 18 (2), 74—84].
6. Maidanik, I. P. (2023). Remittances in Ukraine during the full-scale war. *Demography and Social Economy*, 53 (3), 18—32. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.018>
[Майданік, І. П. (2023). Грошові перекази в Україні впродовж повномасштабної війни. *Demography and Social Economy*, 53 (3), 18—32].
7. Tuvakova, N. V. (2014). Empirical estimates of the mutual impact of Ukrainian foreign private transfers and GDP. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, 20 (2), 226—230. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2014_2_49
[Тувакова, Н. В. (2014). Емпіричні оцінки взаємного впливу українських закордонних приватних трансфертів і ВВП. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*, 20 (2), 226—230].
8. International Organization for Migration (2019). *Migration in Ukraine: Facts and figures*. <https://ukraine.iom.int/uk/resources/mihratsiya-v-ukrayinitsyfri-i-fakty-2019>
[Міжнародна організація з міграції (2019). *Міграція в Україні: цифри і факти*].
9. Population of Ukraine. Labor emigration in Ukraine (2010). Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://idss.org.ua/monografii/poznyak_2010.pdf
[Населення України. Трудова еміграція в Україні (2010). Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України].
10. State statistics service of Ukraine (2025). <http://www.ukrstat.gov.ua/>
[Державна служба статистики України (2025)].
11. Pozniak, O. V., & Malynovska, O. A. (2015). An assessment of the collection, distribution, storage and analysis of migration information in Ukraine. International Organization for Migration. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_data_assessment_engl_press.pdf
[Позняк, О. В., Малиновська, О. А. (2015). Оцінка порядку збору, розподілу, зберігання та аналізу інформації у сфері міграції. Міжнародна організація з міграції].
12. Methodological commentary on the external sector statistics of Ukraine (according to the 6th edition of the “Balance of payments and international investment position manual”). National Bank of Ukraine. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BoP_methodological_notes.pdf
[Методологічний коментар до статистики зовнішнього сектору України (відповідно до 6-го видання «Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції»). Національний банк України.].
13. Balance of payments and international investment position manual (6th ed.) (2009). International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf>
14. Malynovska, O. A. (2013). Migrant remittances from abroad: Volumes, channels, socio-economic significance. National Institute for Strategic Studies. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-12/perekazu.pdf>

- [Малиновська, О. А. (2013). Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення. Національний інститут стратегічних досліджень].
15. National Bank of Ukraine (2025). <https://bank.gov.ua/> [Національний банк України (2025)].
 16. Remittances. (2024). National Bank of Ukraine. https://bank.gov.ua/files/ES/Perekaz_y.pdf [Грошові перекази (2024). Національний банк України].
 17. Methodology for calculating (estimating) population size (Decree No. 402). (2014, December 25). State Statistics Service of Ukraine. https://stat.gov.ua/sites/default/files/2023-10/Методика%20проведення%20розрахунків%20%28оцінок%29%20%20чисельності%20населення_0.pdf [Методика проведення розрахунків (оцінок) чисельності населення (Наказ № 402). (2014, 25 грудня). Державна служба статистики України].
 18. Attention media: The figure of 12 million Ukrainians working abroad is not true (2018, December 28). Ministry of Social Policy of Ukraine. <https://www.msp.gov.ua/news/16528.html> [До уваги ЗМІ: цифра про 12 мільйонів українських заробітчан за кордоном не відповідає дійсності (2018, 28 грудня). Міністерство соціальної політики України].
 19. Libanova, E. M. (2018). External labor migration of Ukrainians: Scale, causes, consequences. *Demography and Social Economy*, 33 (2), 11—26. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.011> [Лібанова, Е. М. (2018). Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Demography and Social Economy*, 33 (2), 11—26].
 20. Overview of the main changes in the methodology for compiling external sector statistics (2024). National Bank of Ukraine. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/komentar_osn_zmin_BPM6.pdf [Огляд основних змін у методології складання статистики зовнішнього сектору (2024). Національний банк України].
 21. Shchur, M. (2005, October 30). “Economic journal”: — Sale of “Kryvorizhstal” — The greatest success of the government in the last year; — Ukrainian agriculture is not ready for accession to the WTO; — Who were the owners of one of the first pharmacological factories in Ukraine? Their pharmacy is still operating in Lviv. *Radio Liberty*. <https://www.radiosvoboda.org/a/936375.html> [Щур, М. (2005, 30 жовтня). «Економічний журнал»: — Продаж «Криворіжсталі» — найбільший успіх влади за останній рік; — Українське сільське господарство не готове до вступу до СОТ; — Ким були власники однієї з перших в Україні фармакологічних фабрик? Їхня аптека досі працює у Львові. *Радіо Свобода*].
 22. World migration report 2022 (2021). International Organization for Migration. United Nations. <https://doi.org/10.18356/9789292680763>
 23. GDP per capita (current US\$) (2024). World Bank Open Data. The World Bank Group. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
 24. Tokarchuk, T. V. (2020). Remittances from migrant workers: Current situation and assessment of prospects. National Bank of Ukraine. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Transfers_from_migrant_workers_Tokarchuk_2020-06-03.pdf?v=6 [Токарчук, Т. В. (2020). Перекази від трудових мігрантів: поточна ситуація та оцінка перспектив. Національний банк України].
 25. Migration as an enabler of development in Ukraine (2016). International Organization for Migration. <https://ukraine.iom.int/uk/resources/mihratsiya-yak-chynnyk-rozvytku-v-ukrayini> [Міграція як чинник розвитку в Україні (2016). Міжнародна організація з міграції].
 26. Methodology for calculating gross domestic product (Decree No. 278). (2022, November 9). State Statistics Service of Ukraine. https://ukrstat.gov.ua/norm_doc/2022/278/278.pdf

- [Методика розрахунку валового внутрішнього продукту (Наказ № 278). (2022, 9 листопада). Державна служба статистики України].
27. Mankiw, N. G. (2008). *Macroeconomics* (7th ed.). Worth Publishers. <https://jollygreengeneral.typepad.com/files/n.-gregory-mankiw-macroeconomics-7th-edition-2009.pdf>
28. Pieńkowski, J. (2015). The impact of labour migration on the Ukrainian economy. *European Economy — Discussion Papers*, (123), 1—28. <https://doi.org/10.2765/450169>

Стаття надійшла до редакції 10.02.2025

Bohdan Martyshchenko, Postgraduate Student
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: marbo97@ukr.net
ORCID: 0009-0000-2868-0931

REMITTANCES: TRENDS AND IMPACT ON UKRAINE'S GROSS DOMESTIC PRODUCT

This article examines the impact of remittances on the Ukraine's gross domestic product (GDP). It compares the volumes of remittances and foreign direct investment as a component of GDP and assesses how remittances are utilized. This study uses official data and materials from the State Statistics Service of Ukraine, the National Bank of Ukraine, and several international organizations. It applies general scientific methods (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special methods, including economic and statistical analysis, correlation and regression analysis, as well as econometric tools. The study estimates the impact of remittances on GDP through consumption and investment. Using R software, the analysis models the effects of remittances and foreign direct investment on GDP. It also measures the correlation between independent variables (remittances and foreign direct investment) and evaluates their respective impacts on GDP. The study tests the adequacy of the model and estimates how a USD 1 billion change in remittances or foreign direct investment affects GDP. The study's relevance lies in the significant role remittances play in GDP formation and economic stability, especially during economic crises. The findings show that remittances are a vital source of financial inflows, primarily supporting consumer demand. The research's novelty comes from its innovative approach, combining both quantitative and qualitative analyses of remittances concerning to economic indicators. The main findings indicate that most remittances come from migrant workers. Official statistics do not fully reflect the scale of permanent emigration, and data on labor migration are fragmentary, complicating analysis. Remittances drive growth in consumer demand and investment, both components of GDP, according to its calculation formula. Migrant remittances are largely allocated to consumer spending, while the share of funds invested in business development is minimal. In recent years, remittances have mostly grown, surpassing foreign direct investment despite global and regional shocks. Both remittances and foreign direct investment contribute to GDP growth. After 2014, changes in migration patterns increased the share of informal remittances.

Keywords: migration, remittances, foreign direct investment, economic development, gross domestic product, consumer demand, investment, econometric modeling.

Cite: Makarova, Olena, Demchenko, Iryna, & Bulyha, Nataliia (2025). Ekonomichna aktivnist ukrain-skykh zhinok: suchasni problemy ta mozhlyvosti realizatsii [Economic Activity of Ukrainian Women: Current Problems and Possibilities of Implementation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 110—128.

УДК 331.5

JEL Classification: J 21, 23, 71, 78

ОЛЕНА МАКАРОВА, чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, голов. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ORCID: 0000-0001-8463-0314

Scopus ID: 57224606797

Researcher ID: JHX-4699-2023

ІРИНА ДЕМЧЕНКО, канд. екон. наук

Директор ГО «Аналітичний центр “Соціоконсалтинг”»

01001, Україна, м. Київ, вул. Хрещатик, 44А

E-mail: ir_demchenko@ukr.net

ORCID: 0009-0006-1469-7488

НАТАЛІЯ БУЛИГА, канд. соціол. наук

Керівниця відділу моніторингу і оцінки соціальних проєктів

ГО «Аналітичний центр “Соціоконсалтинг”»

01001, Україна, м. Київ, вул. Хрещатик, 44А

E-mail: n_belonosova@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6187-5914

ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена висвітленню особливостей реалізації економічної активності жінок у контексті сучасних тенденцій ринку праці України. На основі проведеного дослідження виявлено причини та чинники обмежень участі жінок у робочій силі. Встановлено соціально-економічні перешкоди для повноцінного розкриття їх економічного потенціалу з урахуванням специфіки умов повномасштабної війни в Україні.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Питання забезпечення гідних умов зайнятості та економічної участі населення є актуальними для більшості країн світу. Дослідження можливостей посилення економічної активності є особливо актуальними для європейських країн із високим рівнем демографічного постаріння, скороченням чисельності робочої сили, та відповідно — зростанням дефіциту робочої сили. Сьогодні Україна стикнулася з проблемою відчутного дефіциту робочої сили. Він виник під спільною дією чинників як довгострокового характеру (природного демографічного скорочення населення економічно активного віку), так і (більшою мірою) короткострокових чинників воєнних подій та їх наслідків (масштабної міграції, вимушеного переселення, мобілізації чоловіків). Разом з тим аналіз ситуації на ринку праці України засвідчує існування певного парадоксу: поряд зі значним дефіцитом робочої сили спостерігається порівняно невисокий рівень участі населення у складі робочої сили, особливо серед жінок. За даними довоєнного періоду, Україна за рівнем економічної активності жінок поступалася більшості європейських країн. Гіпотезою для проведення дослідження стало кілька припущень про існування соціально-економічних перешкод для зайнятості жінок, наприклад, складність поєднання зайнятості із виконанням сімейних обов'язків через брак послуг та об'єктів соціальної інфраструктури, які б опікувались підтримкою працюючих жінок, допомагали з пошуком роботи, перекваліфікацією, навчанням; недостатність пропозицій робочих місць із гнучким графіком роботи від роботодавців тощо. Попри значний прогрес у розширенні трудових прав жінок в усьому світі, питання участі жінок на ринку праці залишаються актуальними не лише для України, а навіть для найбільш економічно розвинених країн.

Метою дослідження є аналіз тенденцій економічної активності жінок в умовах повномасштабної воєнної агресії, виявлення причин низької економічної активності певних категорій жінок, визначення чинників і перешкод для їх зайнятості, а також розроблення рекомендацій щодо усунення бар'єрів для повноцінної участі жінок у робочій силі. У дослідженні використано методи узагальнення інформації, статистичного аналізу даних, емпіричного соціологічного дослідження, яке поєднало національне онлайн-опитування жінок працездатного віку (18—59 років), обсяг вибірки 716 респонденток; гнучкі інтерв'ю з експертами — представниками Державної служби зайнятості України, Федерації роботодавців України та неурядових організацій, які опікуються підтримкою економічної активності жінок та захистом їхніх трудових прав; методи логічного аналізу — для формування висновків та пропозицій. Розробка методології, збору та аналізу соціологічних даних здійснена авторами статті. За результатами дослідження розроблено рекомендації щодо можливостей активізації залучення жінок до ринку праці, реалізації їхньої економічної активності, подолання наявних бар'єрів зайнятості, а також покращання умов для поєднання зайнятості із виконанням сімейних обов'язків.

Ключові слова: робоча сила, ринок праці, економічна активність, опитування респондентів, зайнятість жінок, гендерна рівність.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Актуальність досліджень гендерних питань зайнятості жінок зумовлена як економічними чинниками, так і чинниками неекономічного характеру. З одного боку, розширення участі жінок в економіці може дати вагомий внесок у ВВП країни. Не менш важливим також є зменшення бідності сімей та підвищення їх спроможності до самозабезпечення. З другого боку, поліпшення умов для реалізації економічної активності сприятиме забезпеченню більшої гендерної

рівності на ринку праці. Отже, дослідження особливостей економічної активності та потенціалу жінок, причин та чинників, які протидіють їх гідній зайнятості, дають змогу знайти та науково обґрунтувати ефективні механізми залучення жінок до ринку праці, а також забезпечити більшу соціальну справедливість у суспільстві. Для України актуальність цієї проблематики посилюється нагальною необхідністю пошуку шляхів поповнення дефіциту робочої сили на ринку праці України, що виник під спільною дією чинників довгострокового характеру (природного демографічного скорочення населення економічно активного віку), й (найбільшою мірою) короткострокових чинників воєнних подій та їх наслідків (масштабної міграції, вимушеного переселення, мобілізації чоловіків).

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні наукові публікації на тему жіночої зайнятості та участі на ринку праці охоплюють різноманітні аспекти, включаючи фактори, що впливають на залучення жінок до економічної діяльності, вплив жіночої зайнятості на економічний розвиток, розглядають бар'єри зайнятості та стимулюючі чинники підвищення економічної активності. Фундаментальні дослідження питань зайнятості жінок належать Клаудії Голдін (Claudia Dale Goldin; 1946), яка вперше застосувала комплексний підхід, щоб краще зрозуміти ролі жінок на ринку праці, визначити та оцінити такі чинники, як-от одруження та народження дітей; необхідність виконувати професійні обов'язки та вести домашнє господарство; законодавчі та соціокультурні зміни; технологічний прогрес і структурні зсуви економіки [1]. Слід відмітити також дослідження Ненсі Фольбре (Nancy Folbre, 1952), яка спеціалізується на сімейній економіці, неринковій роботі та економіці догляду. Фольбре стверджує, що робота по догляду історично недооцінювалась, оскільки вона завжди переважно виконувалась жінками за низьку плату, або взагалі безкоштовно. І це є несправедливим розподілом відповідальності: майже весь тягар турботи, якої потребує суспільство, несуть на собі жінки, втрачаючи у доходах і статусі [2, 3].

У новому звіті Міжнародної організації праці [4] мова йде про проблему збереження значного гендерного дисбалансу на ринку праці. Зокрема, прогрес у досягненні гендерної рівності протягом останніх двох десятиріч був таким, що розчаровує. А особисті та сімейні обов'язки у домашньому господарстві та по догляду за членами сім'ї непропорційно перекладаються на жінок.

Серед останніх публікацій вітчизняних дослідників можна згадати статті І. В. Прокопович-Павлюк (I. V. Prokopovych-Pavliuk) [5], Л. Гуляєвої (L. P. Huliaieva) [6]. Л. П. Гуляєва визначала специфічні потреби, бар'єри та виклики, з якими зіткнулися жінки-ВПО у сфері зайнятості, та наголошувала на необхідності розробки та реалізації програм підтримки й адаптації таких жінок з урахуванням їхніх специфічних потреб. Також Л. П. Гуляєвою та А. А. Олійник (A. Oliynuk) проаналізовано вплив широкомасштабної війни

і переміщення на особисті доходи жінок-ВПО. Автори довели, що повномасштабна війна та вимушене переміщення призвели до істотного погіршення фінансового стану жінок-ВПО [7]. Питання гендерних диспропорцій та зайнятості жінок під час війни досліджуються фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень [8].

У січні—березні 2023 р. ТОВ «Інфо Сапієнс Інтернешнл» у рамках проєкту «Сприяння економічній участі вразливих груп населення, включно з ВПО, в Україні» проведено дослідження економічної активності жінок-ВПО та їхніх стратегій відновлення джерел доходу [9]. Ключові висновки за результатами аналізу соціологічних даних полягали у тому, що станом на початок 2023 р.: рівень безробіття серед жінок-ВПО був удвічі вищим (50 %) ніж серед економічно активного населення загалом; серед вимушених переселенців рівень зайнятості жінок був значимо нижчим (31 %) ніж серед чоловіків (59 %); існують значні регіональні відмінності щодо працюючих жінок-ВПО, а саме рівень їх зайнятості у західному (44 %) та північному (42) регіонах був удвічі вищий ніж у центрі (26), на півдні (22) та сході (19 %).

На виявлення проблем жінок і дівчат ВПО та розробку рекомендацій щодо поліпшення їхнього становища у сфері трудових та сімейних відносин було спрямовано дослідження «Жінки як внутрішньо переміщені особи в умовах війни», проведене у 2023 р. експертками Аналітичного центру ЮрФем за технічної підтримки *UN Women Ukraine* / ООН Жінки в Україні та за фінансування Жіночого фонду миру та гуманітарної допомоги ООН (*WPHF Women's Peace & Humanitarian Fund*) [10]. Серед низки важливих висновків дослідження варто звернути особливу увагу на те, що під час війни жінки мають продовжувати виконувати обов'язки по догляду за дітьми з інвалідністю, хворими батьками, що стає причиною для їхнього звільнення з роботи.

Метою статті є аналіз тенденцій економічної активності жінок в умовах повномасштабної воєнної агресії, виявлення причин низької економічної активності певних категорій жінок, визначення чинників і перешкод для їхньої зайнятості, а також розроблення рекомендацій щодо усунення бар'єрів для повноцінної участі жінок у робочій силі.

Новизна статті визначається тим, що у ній представлені результати новітнього соціологічного дослідження «Виклики та обмеження в реалізації економічної активності жінок в умовах війни», проведеного авторами. Його метою було з'ясування можливостей жінок у реалізації економічної активності на сучасному ринку праці України, виявлення проблем, пов'язаних зі сферою зайнятості, бар'єрів та перешкод у працевлаштуванні. За допомогою поєднання результатів цього дослідження із аналізом даних про тенденції та сучасну ситуацію на ринку праці авторам вдалось отримати обґрунтовані висновки та на їх основі розробити рекомендації щодо розширення можливостей реалізації економічного потенціалу жінок на українському ринку праці.

Методи. У дослідженні застосовано низку загальнонаукових методів. Статистичний аналіз даних проведено для визначення стану, основних тенденцій на ринку праці України та особливостей реалізації економічної активності жінок. Емпіричне соціологічне дослідження поєднало кількісний та якісний методи збору даних, зокрема: 1. Онлайн-опитування жінок працездатного віку (18—59 років). Розмір вибіркової сукупності — 700 респонденток. Рекрут було організовано таким чином, щоб забезпечити належне представництво у вибірці жінок із різних регіонів, типів населених пунктів, вікових груп тощо. Тип вибірки — національна, квотна. 2. Глибинні інтерв'ю з експертами, які представляють Федерацію роботодавців України; Державну службу зайнятості України; Державну службу України у справах дітей; Київський міський центр соціальних служб; НУО, які опікуються підтримкою економічної активності жінок, захистом їхніх трудових прав. Усього опитано 8 експертів. Опитування проведені впродовж серпня—вересня 2024 р.

Для аналізу кількісних соціологічних даних використовували методи: розрахунок одно- та двовимірних розподілів відповідей респонденток на запитання анкет; побудова інтегральних показників («індексів»), використання інших методів статистичної обробки даних за необхідності; аналіз кількісних даних проводився із дезагрегацією за низкою показників — вік респонденток; тип населеного пункту (обласний центр, інше місто, село, селище); регіон; тип зайнятості. Крім того, проведено систематизацію та первинний контент-аналіз стенограм інтерв'ю з експертами, взаємну верифікацію даних, зібраних за допомогою різних дослідницьких методів.

Виклад основного матеріалу. Нинішній стан ринку праці та зайнятості в Україні зумовлений багаторічними демографічними тенденціями й новітніми чинниками, що виникли внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Останні кілька десятиріч Україна демонструвала стійку тенденцію до скорочення чисельності населення. Основними причинами цього є висока смертність населення, скорочення народжуваності і міграційний відтік. Наслідком стало зростання у структурі населення питомої ваги населення старших вікових груп, що створило значне навантаження на пенсійну систему, систему охорони здоров'я та систему соціальної підтримки. До того ж у зв'язку із високим рівнем передчасної смертності чоловіків у структурі населення вже тривалий час спостерігається суттєве перевищення кількості жіночого населення над кількістю чоловічого, особливо у старшому віці. У населенні старше 50 років число жінок у півтора раза перевищує число чоловіків¹.

¹ Дані Державної служби статистики України. URL: <http://db.ukrcensus.gov.ua/pxweb2007/#> (дата звернення: 15.09.2024).

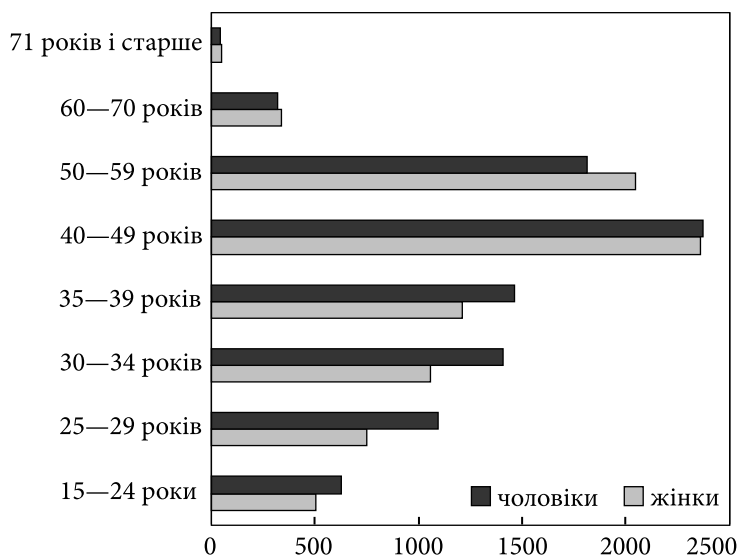

Рис. 1. Статеву-вікову структуру робочої сили у 2021 р., тис. осіб
Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.09.2024).

Крім негативних довготривалих тенденцій, на сучасний демографічний стан в Україні безпрецедентний вплив має воєнна агресія з боку РФ. Передовсім це значні втрати через загибель і поранення людей (військово-службовців і цивільного населення), подальше зниження народжуваності. Але найбільшим демографічним викликом для України, безперечно, є міграційні втрати. Багато українців залишили небезпечні зони безпосередніх бойових дій та території потенційних загроз, шукаючи безпеки в інших регіонах України або за кордоном. За даними *Eurostat*, станом на червень 2024 р. під тимчасовим захистом у країнах ЄС перебувало майже 4,3 млн осіб² (здебільшого жінки і діти). Дорослих жінок із усієї кількості наразі в ЄС майже половина (46,3 %). Діти становили майже третину (33,3 %), а дорослі чоловіки — трохи більше п'ятої частини (20,4 %) від загальної кількості. Таким чином, крім прямих втрат через відтік населення, маємо очікувати й значні втрати демографічного потенціалу робочої сили майбутніх поколінь, які відбудуться у разі неповернення нинішніх біженців.

Крім зовнішньої міграції, значну соціальну проблему становлять і внутрішні переміщення населення. За даними Міністерства соціальної політики України, кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб у країні сягає 4,9 млн осіб, з яких близько половини ВПО (2,5 млн)

² URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240709-1> (дата звернення: 27.09.2024).

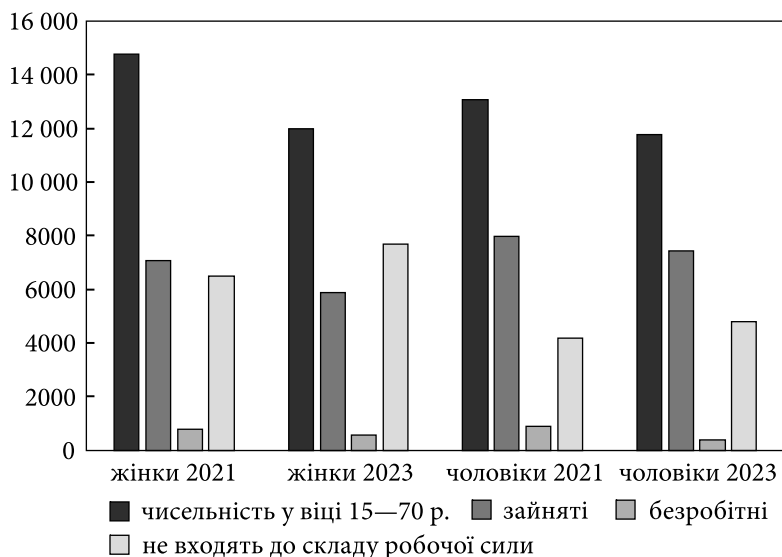

Рис. 2. Зміни у кількісних параметрах участі у робочій силі жінок і чоловіків у 2023 р. проти 2021 р., тис. осіб

Джерело: побудовано за даними ОЕСД 2024. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24> (дата звернення: 01.10.2024).

не можуть повернутися до своїх домів (оскільки житло або зруйноване, або знаходиться у зоні активних бойових дій, або на тимчасово окупованій території).

Через означені демографічні причини відбувалось скорочення чисельності робочої сили. Так, лише за період 2010—2021 рр. кількість робочої сили (тобто осіб, які є економічно активними: працюють або шукають роботу) скоротилася на 3,6 млн осіб і у 2021 р. становила 17,3 млн осіб. До того ж, робоча сила суттєво «постарішала». На рис. 1 видно, що напередодні повномасштабного вторгнення у віковій структурі робочої сили значно переважали групи віком від 40 до 59 років.

За результатами обстеження ОЕСД — 2024³, кількість робочої сили проти 2021 р. скоротилась ще більше і складала на момент обстеження 14,2 млн осіб. Суттєво зменшився і рівень участі населення в робочій силі. На противагу тенденціям зменшенню кількості економічно активного населення, кількість економічно неактивних осіб у порівнянні з 2021 р. зросла як серед жінок, так і серед чоловіків (рис. 2).

Отже, поряд із тенденціями зменшення кількості робочої сили та її постаріння, продовжує існувати значна кількість населення, яке з тих або інших

³ URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24> (дата звернення: 01.10.2024)

Рис. 3. Розподіл жінок, які не входять до складу робочої сили, за причинами незайнятості, 2021 р., %

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 16.09.2024).

причин не входить до складу робочої сили (економічно неактивне населення). Це студенти (учні), пенсіонери, особи, котрі виконують домашні (сімейні) обов'язки або перебувають на утриманні, зневірені у пошуку роботи, які вважають, що для них немає підходящої роботи або не знають, де її шукати.

Розподіл жінок, які не входили до складу робочої сили напередодні війни, за причинами незайнятості представлений на рис. 3. Серед економічно неактивних жінок 30 % не працювали, тому що виконували домашні обов'язки, доглядали за іншими членами сім'ї, перебували на утриманні.

Поряд із означеними тенденціями щодо кількості та складу робочої сили, слід відмітити суттєві зміни ситуації на ринку праці, які є наслідками масштабних міграційних процесів та мобілізаційних дій. Економічний шок початку повномасштабного вторгнення спричинив падіння як попиту, так і пропозиції робочої сили. Згодом попит на робочу силу став відновлюватися разом із відновленням економіки, а активність шукачів роботи весь час скорочувалася. За даними Державної служби зайнятості, за останній рік значно зросла кількість вакансій. Якщо ще у 2023 р. вона була значно меншою за кількість пошукувачів роботи (42,8 тис. на 214,1 тис. безробітних, або співвідношення 1:5), то у 2024 р. кількість вакансій (станом на 1 липня 2024 р.) збільшилась до 62,4 тис., а безробітних стало 110,7 тис. осіб (тобто співвідношення 1:1,8). Станом на 1 липня 2024 р. найбільше вакансій пропонувалося для кваліфікованих працівників з інструментом — 12 837, для працівників у сфері торгівлі та послуг — 9 363 та для робітників із обслуговування та експлуатації технологічного устаткування (рис. 4).

Роботодавці все частіше скаржаться на дефіцит кваліфікованої і некваліфікованої робочої сили. За даними опитування роботодавців у 2023 р.,

Рис. 4. Розподіл вакансій за групами професій, липень 2024 р.

Джерело: побудовано за даними Державної служби зайнятості України. URL: <https://www.dcz.gov.ua/stat> (дата звернення: 21.09.2024)

Таблиця 1. Частки роботодавців, які відчували труднощі із підбором персоналу за професійними групами та основними причинами проблем, %

Професійні групи	Разом	За причинами:		
		мобілізація	недостатня кваліфікація	невідповідність очікувань щодо розміру зарплати
Законодавці, керівники	48,6	24,1	19,0	13,2
Кваліфіковані робітники з інструментом	63,6	27,0	18,0	13,3
Кваліфіковані робітники сільського господарства	63,4	32,4	12,4	11,6
Найпростіші професії	52,5	26,4	17,4	13,4
Професіонали	45,6	20,9	19,4	16,1
Технічні службовці	43,0	21,9	20,9	15,0
Фахівці	45,0	22,3	18,2	15,6
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	44,6	21,6	18,0	15,5

Джерело: Державна служба зайнятості України. URL: <https://app.powerbi.com/view> (дата звернення: 22.09.2024).

найвагомішими чинниками, що визначали труднощі із підбором працівників, є: мобілізація і пов'язане з нею небажання певної частини чоловіків працевлаштовуватись офіційно; недостатня кваліфікація претендентів на посаду; невідповідність очікувань претендентів щодо розміру заробітної плати. У табл. 1 наведені деякі дані опитування щодо труднощів підбору працівників на посади певних груп професій.

Результати онлайн-опитування жінок працездатного віку загалом підтвердили ці дані та дали змогу дещо конкретизувати причини незайнятості, зокрема щодо жінок із групи «зневірених» та тих, хто вважає, що для них немає підходящої роботи. На момент дослідження не працювали понад чверть (26 %) опитаних. Жінки найчастіше вказували, що вони не змогли знайти роботу, яка задовольняла б їх за різними параметрами, зокрема найважливішими виявилися прийнятний графік та рівень зарплати, а найменш важливим — офіційне працевлаштування.

Респонденткам, які не працювали на момент дослідження, було запропоновано зазначити усі слушні для них відповіді на запитання: «Чому Ви не працюєте?». Виходячи із отриманих даних, близько чверті незайнятих жінок втратили роботу / бізнес унаслідок війни. Також поширеними є причини, пов'язані із виконанням сімейних обов'язків (догляд за дітьми / онуками, маломобільними або важкохворими родичами), інші об'єктивні обставини (наприклад, незадовільний стан здоров'я жінки, серед іншого — складний психоемоційний стан). Значна частина жінок зазначала факт побутування стереотипів та упереджень, з якими вони зіткнулися на ринку праці: ейджизм, відмови у прийомі на роботу через наявність дітей тощо. Систематизований розподіл отриманих відповідей за групами «ситуація на ринку праці», «об'єктивні обмеження для працевлаштування», «вимоги роботодавців, у т.ч. дискримінаційні» представлені на рис. 5.

Респонденткам також ставилося запитання про умови, за яких вони були б готові почати працювати. Загалом відповіді співвідносні із причинами незайнятості опитаних. Зокрема про свою неготовність працювати за жодних умов зазначив лише 1 % жінок. Решта зацікавлені у працевлаштуванні за певних умов: якщо робота буде прийнятною для жінки (за місцем розташування, рівнем оплати праці, графіком тощо) та якщо будуть зняті бар'єри, які заважали жінці працювати на момент дослідження. Серед цього — за умов вирішення питання щодо догляду за дитиною / дітьми (якщо буде місце у дитсадку, навчання у школах проводитиметься офлайн) та за дорослими членами родини, котрі цього потребують (за наявності доступних соціальних послуг із догляду), якщо жінка матиме змогу пройти перекваліфікацію і отримати більш затребувану професію тощо. У відповіді на зазначене запитання респондентки могли обирати кілька важливих для них умов. Для більш чіткого розуміння позиції жінок отримані відповіді були згруповані. Перша група поєднує чинники, що

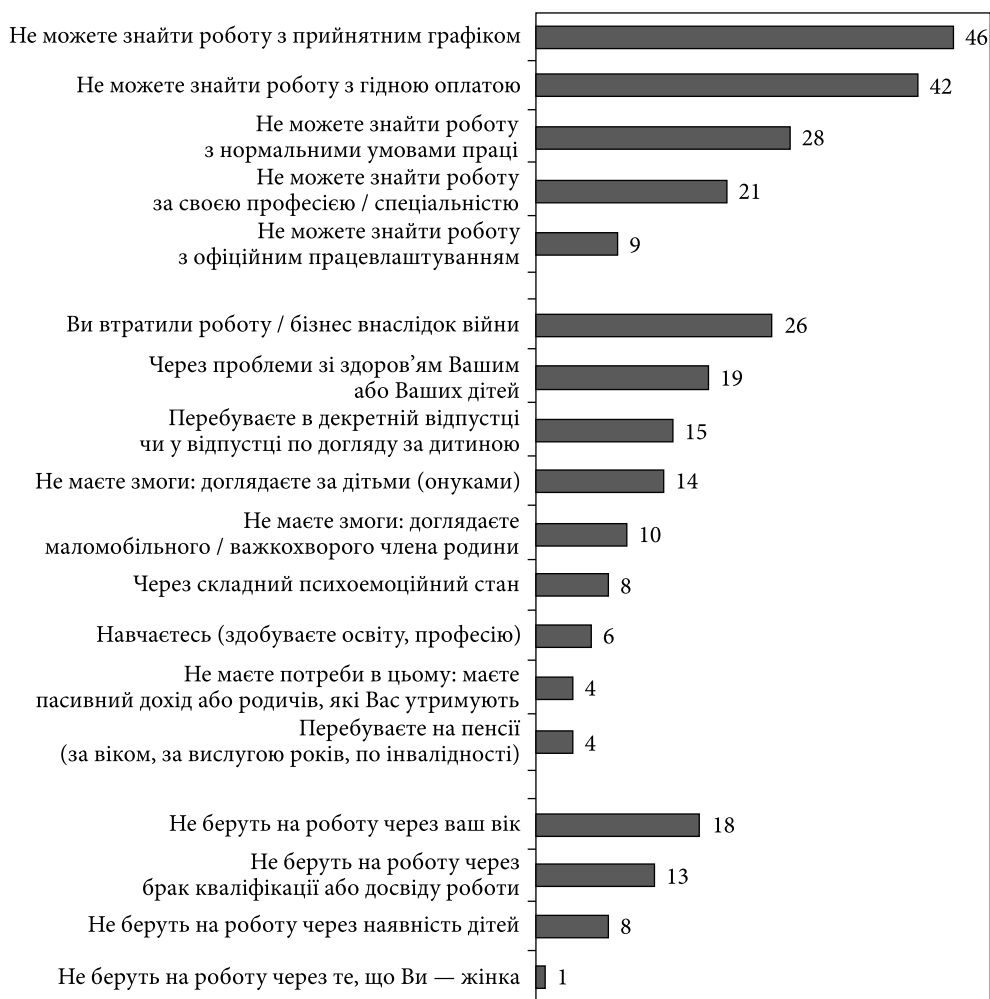

Рис. 5. Причини незайнятості респонденток, % серед тих, хто НЕ працює ($n = 188$)

Примітка: сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів відповіді.

Джерело: побудовано за даними соціологічного дослідження, проведеного АЦ «Соціоконсалтинг» у 2024 р. на замовлення «*Helvetas Swiss Intercooperatoin*», у рамках проекту «Підтримка відновлення соціальної та фінансової стійкості громад у постраждалих від війни громадах на сході України».

стосуються безпосередньо умов роботи — вони для жінок є більш вагомими. Друга група — додання бар'єрів, пов'язаних із особистим життям жінок і умов виконання ними сімейних обов'язків (рис. 6). І хоча ця група за кількістю відповідей є меншою, проте увага до цих чинників з боку органів влади також має бути належною в умовах дефіциту робочої сили.

Рис. 6. Умови, за яких респондентки були б готові працювати, % серед тих, хто НЕ працює ($n = 188$)

Примітка: сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів відповіді.

Джерело: побудовано за даними соціологічного дослідження, проведеного АЦ «Соціоконсалтинг» у 2024 р. на замовлення «*Helvetas Swiss Intercooperatoin*», у рамках проекту «Підтримка відновлення соціальної та фінансової стійкості громад у постраждалих від війни громадах на сході України».

Попри значну частку (47 %) працюючих респонденток з вищою освітою, незадовільний рівень оплати праці очолює рейтинг проблем, які найбільше непокоять жінок у сфері зайнятості. Загалом на недооціненість власної праці нарікали 43 % опитаних, у тому числі 45 % — серед респонденток із вказаної професійної групи та 42 % — серед решти опитаних (відмінності статистично незначимі). Окрім незадовільної винагороди за власну працю, працюючі жінки також найчастіше зазначали емоційне вигорання, економічну нестабільність та страх втратити роботу, високе трудове навантаження, труднощі, спричинені війною (тривоги, проблеми зі світлом, інтернетом) тощо. Про відсутність суттєвих проблем у сфері зайнятості зазначила лише одна із шести опитаних (17 %) (рис. 7).

Результати онлайн-опитування жінок працездатного віку також свідчать, що актуальними проблемами у сфері пошуку роботи залишається

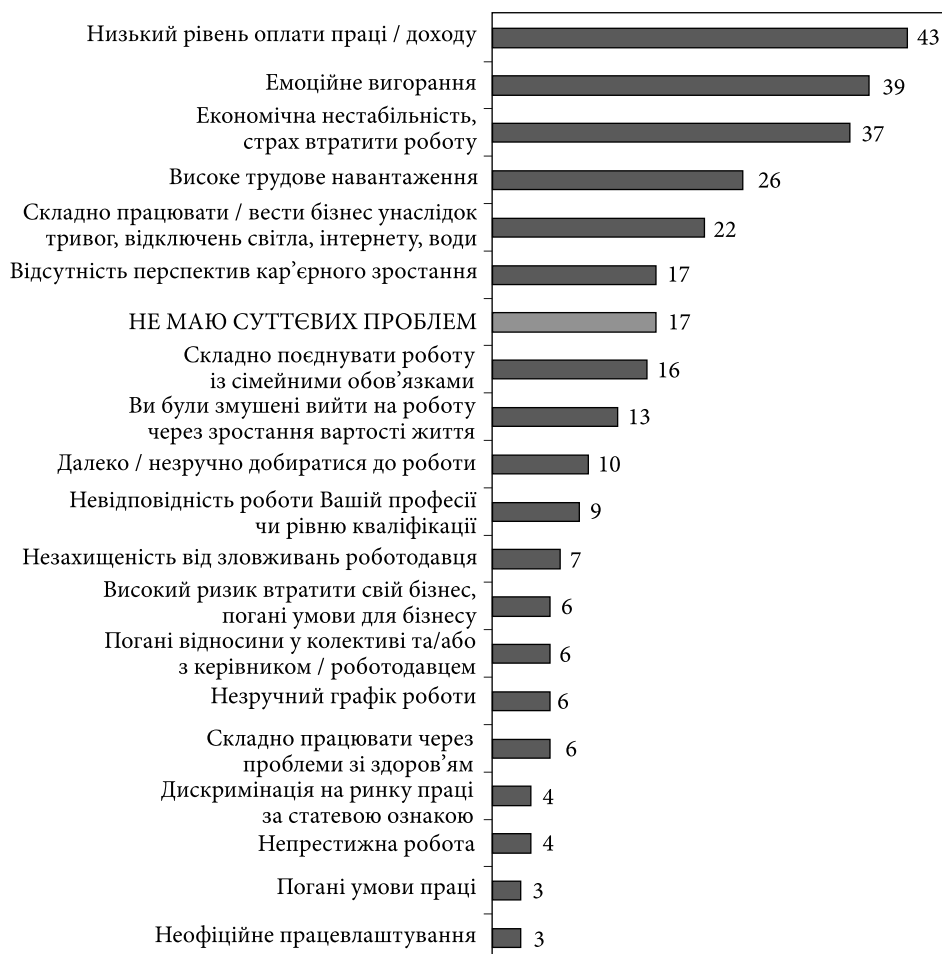

Рис. 7. Проблеми у сфері зайнятості, які найбільше непокоять працюючих жінок, % серед тих, хто працює ($n = 528$)

Примітка: сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів відповіді.

Джерело: побудовано за даними соціологічного дослідження, проведеного АЦ «Соціо-консалтинг» у 2024 р. на замовлення «*Helvetas Swiss Intercooperatoion*», у рамках проекту «Підтримка відновлення соціальної та фінансової стійкості громад у постраждалих від війни громадах на сході України».

недовіра пошукувачів роботи до державних структур (зокрема — до Державної служби зайнятості (далі — ДСЗ)), а також недостатня поінформованість про наявні сервіси у сфері сприяння зайнятості, включаючи започаткування власної справи. Лише 21 % опитаних зазначили, що за період після початку повномасштабної війни вони зверталися хоча б за однією послугою ДСЗ. Найбільш затребуваними з них є консультування (11 %),

Рис. 8. Розподіл відповідей на запитання: «За якими послугами Державної служби зайнятості України Ви зверталися після початку повномасштабної війни?», % серед усіх опитаних ($n = 716$)

Примітка: сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів відповіді.

Джерело: побудовано за даними соціологічного дослідження, проведеного АЦ «Соціо-консалтинг» у 2024 р. на замовлення «*Helvetas Swiss Intercooperatoion*», у рамках проекту «Підтримка відновлення соціальної та фінансової стійкості громад у постраждалих від війни громадах на сході України».

підбір вакансій і отримання статусу безробітної (по 9 %). Низьким попитом серед жінок користується направлення на громадські роботи (1 %). Лише одиниці з числа опитаних звертались за сервісами із підтримки підприємницької активності, наприклад, за грантами на власну справу (2 %), грантами для ветеранів / ветеранок та членів їх сімей — 0,1 %. Більше половини (59 %) опитаних не зверталися за такими послугами, оскільки не потребували їх. Натомість кожна п'ята жінка (20 %) — потребувала, але не зверталася через те, що не знала про їх наявність або через недовіру до ДСЗ (рис. 8).

Мінімальним є попит жінок на послуги зі сприяння зайнятості та запускання / розвитку власної справи, які пропонуються державним порталом Дія/Дія.Освіта/Дія.Бізнес. Попри те, що досвід отримання адміністративних послуг через Дію мають близько половини (51 %) опитаних жінок, підвищення кваліфікації через портал Дія.Освіта проходили лише 9 % респонденток. Частки жінок, які скористалися послугами зі сприяння

працевлаштуванню або підприємництву («Освіта в частині працевлаштування», «Починаю бізнес», «Грант на власну справу», «Керую / маю бізнес», гранти на теплиці, сади тощо) варіюють у межах 0—2 % опитаних. Вагомою є частка жінок, котрі взагалі не знають про можливість отримання будь-яких послуг через Дію — 12 % або не довіряють їй — 3 %.

Також актуальною проблемою є недостатня поінформованість жінок про те, куди слід звертатись у разі порушення трудових прав, та поширена зневіреність у можливості їх захисту. Третина (34 %) респонденток не змогли дати змістовної відповіді на відповідне запитання. Ще 11 % зазначили, що вони не довіряють жодному із суб'єктів, а 10 % — не знають, як саме можна до них звернутися.

Таким чином, трохи менше половини (45 %) жінок вказали хоча б одну структуру, до якої теоретично можна звернутися для сприяння у захисті трудових прав. Щоправда, це не означає, що вони обізнані про особливості діяльності вказаних суб'єктів. Наприклад, відкритим залишається питання, чи знали респондентки, які вказали Європейський суд з прав людини, що до нього можна звернутися, лише пройшовши усі судові інстанції в Україні, а також там можна оскаржити лише дії держави, а не приватної особи / компанії. Тобто якщо права співробітника були порушені роботодавцем з числа приватних компаній, скарга має стосуватися не дій роботодавця, а наприклад, дій чи бездіяльності суду, через які права працівника не були своєчасно відновлені.

Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати про існування вагомих перешкод для повноцінної реалізації економічної активності жінок. Передусім це стосується осіб, які виховують дітей та виконують інші домашні обов'язки. Низка проблем стосується питань забезпечення гнучкості та захищеності праці. Інша група проблем — це недостатня інформованість або обізнаність жінок щодо захисту своїх трудових прав, можливостей щодо отримання допомоги у працевлаштуванні або інших послуг, пов'язаних з підтримкою на ринку праці, сприяння їх самозайнятості та підприємництва; недовіра до державних установ.

У політиці підтримки економічної активності жінок є важливим поєднувати зусилля держави, роботодавців, громадських організацій. Зокрема:

- запровадження програм розвитку дитячих садків і центрів догляду на робочому місці. Приватні компанії можуть співпрацювати із державою для створення дошкільних закладів або груп подовженого дня, що розташовані поряд із робочими місцями, а також підтримувати співробітників / співробітниць, які мають дітей, щодо часткової оплати послуг по догляду за дітьми;

- реалізація освітніх ініціатив шляхом створення навчальних центрів або онлайн-платформ для підвищення кваліфікації або перекваліфікації жінок, які мали тривалу перерву в роботі. Держава може субсидіювати нав-

чання, а приватні компанії надавати місця для стажування та роботи; за-
провадження програм підтримки жіночого підприємництва;

- розробка та запровадження програм щодо підвищення правової свідомості: поширення інформаційних матеріалів, створення інформаційних платформ (наприклад, за темами складання трудової угоди, права щодо звільнення, відпустки, затримки заробітної плати, режиму праці);

- спільні державно-приватні пакети та страхування, включаючи медичне страхування, соціальні виплати та пільги, що можуть стимулювати жінок до зайнятості;

- запровадження стимулів з боку держави для приватних роботодавців за працевлаштування жінок із вразливих категорій, включаючи мам малолітніх дітей, жінок передпенсійного віку тощо, а також за запровадження роботодавцями гнучких форматів зайнятості (часткової, дистанційної тощо) у випадках, коли це можливо.

Висновки. Сьогоднішня ситуація на ринку праці України характеризується дефіцитом робочої сили, дисбалансом попиту та пропозиції. Основними причинами труднощів із наймом робочої сили роботодавці називають мобілізацію, невідповідність претендентів за кваліфікацією та завищеними очікуваннями щодо розміру заробітної плати. Водночас, за результатами опитування, на думку непрацюючих жінок, це передусім причини браку робочих місць з прийнятним робочим графіком та незадовільний рівень зарплати.

Зараз продовжує зберігатися значна кількість осіб, котрі все ще перебувають за межами робочої сили і яких потенційно можна було б залучити до ринку праці. Серед населення, яке не є у складі робочої сили, переважають жінки та населення сільської місцевості. Існують різноманітні причини неактивності, зокрема пенсійний статус, період навчання. Проте є чималий сегмент, на який варто було б звернути увагу: це жінки, що займаються хатньою неоплачуваною роботою, доглядають за дітьми або членами сім'ї; розчарувались у пошуках роботи або не знають про можливості її знайти: для таких жінок, очевидно, існують певні бар'єри до працевлаштування. Слід зазначити, що цей сегмент жінок є доволі соціально вразливою категорією населення, яка має підвищений ризик потрапляння до складу бідного населення і значний незадоволений попит у соціальній підтримці. До того ж, непрацюючі жінки не сплачують внески до пенсійного фонду, і через це вони ризикують не отримувати пенсію за віком або отримувати лише у мінімальному розмірі.

Стимулювання зайнятості жінок в економіці потребує комплексного підходу і передбачає створення кращих умов для поєднання зайнятості із можливістю виконувати сімейні обов'язки. Дуже важливою є дієва підтримка жінок у періоди догляду за дітьми та іншими членами родини; підтримка у професійній освіті, професійній підготовці, адаптації на ринку

праці після тривалої перерви. Для забезпечення дійсно ефективної політики доцільним є активне застосування механізмів державно-приватного партнерства. Більшість запропонованих заходів можуть бути впроваджені вже зараз за умов наявності політичної волі представників органів державної та місцевої влади, активної участі роботодавців, НУО, інших форм самоорганізації жінок та підтримці міжнародних неурядових організацій. Передовсім мова йде про заходи із сприяння працевлаштуванню потенційно економічно активних жінок. Це інформаційні кампанії щодо можливостей працевлаштування; швидкі програми перенавчання та перекваліфікації; навчання основам бізнесу; проведення тренінгів, спрямованих на швидку адаптацію жінок у сфері зайнятості після тривалої перерви. Ці заходи не потребують значних коштів та матимуть швидку «економічну віддачу» від працевлаштування (від сплати податків, відрахувань ЄСВ, та, найголовніше — матеріально забезпечуватимуть працюючих жінок).

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Goldin, C. (2021). *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1kbg9p>
2. Folbre, N. (2001). *The invisible heart: economics and family values*. New York: New Press. <https://thenewpress.com/books/invisible-heart>
3. Folbre, N., & Bittman, M. (2004). *Family time: The social organization of care*. Psychology Press.
4. ILO (2024). *The impact of care responsibilities on women's labour force participation* Statistical Brief. <https://www.ilo.org/publications/impact-care-responsibilities-women%25s-labour-force-participation>
5. Prokopovych-Pavliuk, I. V. (2023). *Womens in the labor market of Ukraine: statistical assessment and opportunities*. *Demography, labor economics, social economics and politics*. <https://doi.org/10.32782/infrastructure70-26>
[Прокопович-Павлюк, І. В. (2023). Жінки на ринку праці України: статистична оцінка та можливості. *Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика*].
6. Huliaieva, L. (2023). *The impact of war on the employment of internally displaced women in Ukraine*. *Economy and Society*, 51. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-33>
[Гуляєва, Л. (2023). Вплив війни на зайнятість жінок-внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Економіка та суспільство*, 51].
7. Huliaieva, L. P., & Oliinyk, A. A. (2023). *Financial Condition of Internally Displaced Women in Ukraine*. *Problems of Modern Transformations. Series: Economics and Management*, 8. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-08-03>
[Гуляєва, Л. П., & Олійник, А. А. (2023). Фінансовий стан жінок-внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, 8].
8. Prokopi, D. (2023). *Gender Disproportions in Ukraine During the War*. The National Institute for Strategic Studies. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyyi-v-ukrayini-pid-chas-viyny>
[Прокопій, Д. (2023). Гендерні диспропорції в Україні під час війни. Національний інститут стратегічних досліджень].

9. Research on the economic activities of IDP women and their strategies for restoring their source of income (2023). Info Sapiens. <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=266>
[Дослідження економічної діяльності жінок-ВПО та їхніх стратегій відновлення джерела доходу (2023). Info Sapiens].
10. Polishchuk, V., Lytvyniuk, K., Oliynyk, L., Zmysla, M., & Kindrys, M. (2024). Internally Displaced Women in Ukraine during the Full-Scale Russian Invasion (Ed. L. Oliynyk). The Analytical Center JurFem. <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/Дослідження-Жінки-ВПО-ЮрФем-.pdf>
[Поліщук, В., Литвинюк, К., Олійник, Л., Змисла, М., & Кіндрись, М. (2024). Жінки як внутрішньо переміщені особи в умовах війни (За заг. ред. Л. Олійник). Аналітичний центр ЮрФем].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.12.2024

Olena Makarova, Dr. Sc. (Economics), Principal Researcher
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8463-0314
Scopus ID: 57224606797
Researcher ID: JHX-4699-2023

Iryna Demchenko, PhD (Economics), Director
NGO Analytical Centre «Socioconsulting»
01001, Ukraine, Kyiv, 44A Khreshchatyk str.
E-mail: ir_demchenko@ukr.net
ORCID: 0009-0006-1469-7488

Bulyha Nataliia, PhD (Sociology),
Head of the Department for Monitoring and Evaluation of Social Projects
NGO Analytical Centre «Socioconsulting»
01001, Ukraine, Kyiv, 44A Khreshchatyk str.
E-mail: n_belonosova@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6187-5914

ECONOMIC ACTIVITY OF UKRAINIAN WOMEN: CURRENT PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION

The article is devoted to highlighting the features of the implementation of women's economic activity in the context of modern trends in the labor market of Ukraine. Based on the conducted research, the reasons and factors of restrictions on women's participation in the labor force were identified. Socio-economic obstacles to the full disclosure of their economic potential were identified, taking into account the specifics of the conditions of a full-scale war in Ukraine.

The issues of ensuring decent employment conditions and economic participation of the population are relevant for most countries in the world. Research into the possibilities of increasing economic activity is especially relevant for European countries with a high level of demographic aging, a reduction in the size of the labor force, and, accordingly, an increase in the labor force deficit. Today, Ukraine is faced with the problem of a significant labor force deficit. It arose under the joint action of factors of both a long-term nature (natural demographic decline of the economically active population) and (to a greater extent) short-

term factors of military events and their consequences (large-scale migration, forced resettlement, mobilization of men).

At the same time, the analysis of the situation on the Ukrainian labor market indicates the existence of a certain paradox: along with a significant labor shortage, there is a relatively low level of population participation in the labor force, especially among women. According to pre-war data, Ukraine lagged behind most European countries in terms of women's economic activity. The hypothesis for conducting the study was several assumptions about the existence of socio-economic obstacles to women's employment, for example, the difficulty of combining employment with family responsibilities due to the lack of services and social infrastructure facilities that would support working women, help with job search, retraining, training; insufficient supply of jobs with flexible work schedules from employers, etc. Despite significant progress in expanding women's labor rights around the world, gender issues of equal participation in the labor market remain relevant not only for Ukraine, but even for the most economically developed countries. Thus, the purpose of the study is to analyze trends in women's economic activity in conditions of full-scale military aggression, identify factors and obstacles to their employment, and develop recommendations for eliminating barriers to women's full participation in the workforce. The object of the study is a set of women of economically active age.

The study used methods of generalization of information, statistical analysis of data, empirical sociological research, which combined a national online survey of women of working age (18—59 years), a sample size of 716 respondents; flexible interviews with experts — representatives of the State Employment Service of Ukraine, the Federation of Employers of Ukraine and non-governmental organizations that are concerned with supporting women's economic activity and protecting their labor rights; logical analysis methods — to form conclusions and proposals. Based on the results of the study, recommendations were developed regarding opportunities to increase women's participation in the labor market, realize their economic potential, overcome existing barriers to employment, and improve conditions for combining employment with family responsibilities.

Keywords: labor force, labor market, economic activity, survey respondents, female employment, gender equality.

Cite: Chornyi, Roman, & Chorna, Nelia (2025). Ecological Entrepreneurship as a Factor of Social and Economic Development of Regions. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 129—148.

UDC [338.45+504]:[330.341:332.12]

JEL Classification: M 21, O 13, O 18, R 58

ROMAN CHORNYI, Dr. Sc. (Economics), Prof.,
Rector of the Novovolynsk Education and Research Institute
of Economics and Management, West Ukrainian National University
46009, Ukraine, Ternopil, 11 Lvivska Str. (WUNU Building 1)
e-mail: r.s.chornyi@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8614-9495
Scopus ID: 57821999600

NELIA CHORNA, Dr. Sc. (Economics), Prof., Department of Business Analytics
and Innovative Engineering, West Ukrainian National University
46009, Ukraine, Ternopil, 11 Lvivska Str. (WUNU Building 1)
e-mail: n.chorna@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9719-6043
Scopus ID: 36068878900

ECOLOGICAL ENTREPRENEURSHIP AS A FACTOR OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS

The article defines the possibilities of ecological entrepreneurship for the socio-economic development of Ukrainian regions, which forms a conscious and responsible consumption of natural resources with minimization of harmful impact on the environment, implementing ecological policy aimed at organic production, circular economy, and using alternative energy sources in economic activity. The purpose of the article is to substantiate the possibilities of developing ecological entrepreneurship to ensure the resilience of Ukraine's regions. The study was conducted using theoretical and empirical methods: content analysis and synthesis of scientific literature — to study modern approaches to ecological entrepreneurship; system analysis — to estimate ecological entrepreneurship as a complex phenomenon that combines economic, social and environmental components; abstract and logical — to establish logical relationships between ecological entrepreneurship and sustainable development; statistical analysis — to evaluate the indicators

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akadempriodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

of ecological entrepreneurship development in the regions; functional analysis — to analyze regulatory acts, analytical reports, and support programs for ecological entrepreneurship; benchmarking — to compare best practices of ecological entrepreneurship in different countries.

The novelty of the study is a comprehensive analysis of the role of ecological entrepreneurship as a key factor in the socio-economic development of Ukrainian regions by identifying the interrelationships between entrepreneurship, environmental protection, and increasing the resilience of regional economies, considering the best European practices. The main environmental indicators of entrepreneurial activity are estimated, and the impact of military operations on the environment in the regions of Ukraine is determined. The types of ecological entrepreneurship are distinguished, and the possibilities of developing organic production as one of the priority directions for the recovery of entrepreneurial activity in the regions are substantiated. The successful practices of ecological entrepreneurship in Ukraine are analyzed, and directions of their development in various types of economic activity in the regions are determined in the article. The article summarizes foreign experience in various types of environmental entrepreneurship, which allowed us to confirm the hypothesis that it is promising to spread it to ensure the resilience of regional development in Ukraine. The instruments for promoting the development of ecological entrepreneurship in Ukraine are substantiated, including: certification and ecological labelling; energy saving and use of renewable energy sources; green innovations and technologies; waste management; investment in green projects; education and awareness raising; cooperation with local governments, wide involvement of regional stakeholders; development of digital platforms; promotion of eco-friendly products, etc. Conclusions are made on promising areas for further researches in the field of environmental economics in the regions, namely, the recommendations for regional authorities, enterprises and investors to prioritize ecological entrepreneurship in renewed regional and local strategies of socio-economic development, considering their natural resource potential, economic specialization and environmental status, which will facilitate the regions' adaptation to global environmental and economic challenges.

Keywords: ecological entrepreneurship, resilience, regions, renewable energy sources, organic production, regional strategies, sustainable development tools.

Description of the research problem. In Ukraine, as in other countries of the world, the socio-economic development of regions is accompanied by numerous environmental challenges. They are particularly evident in the context of war-time. Hostilities, destruction of infrastructure, relocation of businesses, and mass migration of the population have caused the disintegration of regions, interrupted industrial chains and business relationships, which have led to increased spatial regional disparities. In addition, the war has a destructive impact on ecosystems, which leads to negative long-term consequences: environmental destruction; chemical contamination of soil, air, and water resources; and large-scale devastation of forests through fires and explosions. All these lead to socio-economic and natural losses: reduced productivity of agricultural areas, biodiversity losses, ecosystem degradation, deterioration of public health, limitations in the usage of natural resources, food security threats, and reduced quality and availability of drinking water, which is becoming catastrophic in many regions.

Relevance of the theme. Overcoming the threatening consequences of environmental challenges requires an immediate public reaction, as environmental problems are directly related to the socio-economic recovery of Ukraine. In this

context, ecological entrepreneurship can play an important role as an effective tool for the post-war economic recovery of Ukraine based on the sustainable development and in this context, ecological entrepreneurship can play an important role as an effective tool for the post-war reconstruction of Ukraine's economy based on the sustainable development and the European Green Deal, which helps to attract innovative solutions, create jobs and ensure balanced regional development.

Analysis of the recent studies and publications. The global challenges faced by humanity require the mandatory implementation of sustainable development principles that take into account the interconnectedness of economic, social, and ecological aspects to balance current needs without risking the ability of future generations to satisfy their own. In this context, ecological entrepreneurship — a sustainable approach to economic activity focused on achieving economic goals while being ecologically responsible, adapting the needs of the business to environmental conditions — is of particular relevance.

The modern concept of ecological entrepreneurship has been developing for a long time, acquiring new features of more conscious and responsible consumption of natural resources while minimizing the harmful impact on the environment, and at the same time shaping a modern ecological policy aimed at greening industrial and consumer processes.

Many scientists have developed the concepts that associate entrepreneurial activity with environmentalism. Thus, H. Deili and J. Farley are among the founders of the concept of ecological economics, which substantiates the impact of ecological constraints on economic growth [1]. P. Hawken developed the concept of ecology of entrepreneurship [2], which proposes to form business models that operate in accordance with nature, promoting the idea of a circular economy, whereby production waste can be recycled. M. Porter has developed the concept of the “ecological dimension of competitive advantage”, in which ecological responsibility is defined as an opportunity for entrepreneurs to improve their efficiency and competitiveness [3]. He proved that ecological standards and regulations can stimulate innovation, which, in turn, increases business efficiency, and justifies the opportunities for entrepreneurs to benefit from ecological policy.

These approaches have been widely supported by many foreign researchers. In particular, A. Lovins supported the idea that enterprises can be more eco-friendly and be more profitable at the same time [4]. S. Hart, known for his concept of “green strategies” and “ecological entrepreneurship” as a driver for sustainable development, in his book “Capitalism at the Crossroads” describes how entrepreneurship can help to solve ecological problems while also generating economic benefits, especially in emerging markets [5].

Common ecosystem management as a basis for ecological entrepreneurship and sustainable consumption of resources based on the paradigm of ecological economics was substantiated by E. Ostrom — Laureate of the Nobel Prize in

Economics for the study of common resources and their management, by proving that natural resources can be effectively operated by local communities without the necessity of public or private management [6].

J. Gast et al. introduce the concept of “ecological entrepreneurs” into the scientific discourse, whose activities are aimed not only at making a profit, but also at caring for the environment. They combine their entrepreneurial identity with environmental values, integrating them into their economic behavior [7, p. 44—56].

The actual issues of substantive theoretical and methodological contents, in which ecological entrepreneurship is considered from the positions of an economic approach as a way of generating revenue without harming the environment, and establishing the basis for the development of new types of economic activity related to the achievement of the SDGs, have been studied by Ukrainian scientists. Among them are the following scientific works by V. Vernadsky [8], E. Libanova [9], V. Heyets [10], B. Danylyshyn [11], S. Pyrozhev, Ye. Bozhok, N. Khamitov [12, p. 74—82], M. Kyzym, V. Khaustova [13], M. Khvesyk, H. Obykhod [14], O. Reshetniuk [15], H. Kupalova [16], Ye. Khlobystov [17], M. Melnyk, I. Leshchukh [18], and many others have devoted their works to substantiating the factors influencing the environmental sustainability of the region. At the same time, the issues of opportunities for the development of ecological entrepreneurship for the socio-economic development of the regions of Ukraine have not been widely investigated.

Innovative character. The novelty of the article is the comprehensive analysis of the ecological entrepreneurship as a key factor in the socio-economic development of Ukrainian regions by identifying the interrelationships between entrepreneurship, environmental protection, and increasing the resilience of regional economies, taking into account the best European practices.

Setting of the article's goal and tasks. The article is aimed at substantiating the possibilities of developing ecological entrepreneurship to ensure the resilience of Ukraine's regions.

Research methods. The study was conducted using theoretical and empirical methods: content analysis and synthesis of scientific literature — to study modern approaches to ecological entrepreneurship; system analysis — to estimate ecological entrepreneurship as a complex phenomenon that combines economic, social and environmental components; abstract and logical — to establish logical relationships between ecological entrepreneurship and sustainable development; statistical analysis — to evaluate the indicators of ecological entrepreneurship development in the regions; functional analysis — to analyze regulatory acts, analytical reports, and support programs for ecological entrepreneurship; benchmarking — to compare best practices of ecological entrepreneurship in different countries.

The main findings of the study. Ecological entrepreneurship is important for the socio-economic development of regions, contributing to the maintenance

of natural resources, the creation of new jobs, and the improvement of the quality of life of the population. Ecological entrepreneurship generates revenues for regional and local budgets, improves food supply, extends value chains, reduces negative environmental impact, and lays the foundation for sustainable business development. Ecological entrepreneurship enables regions to attract investment, to adapt to global challenges, and to ensure balanced economic development, considering their sustainable environmental priorities.

L. Raimi, based on practical solutions in the public, private, and social sectors, argues that ecological entrepreneurship is closely connected with economic sustainability and the development of a green economy [19, p. 23—46]. At the same time, other researchers have noted that entrepreneurship in the regions is accompanied by an increase in environmental problems. It has both positive and negative effects, depending on the level of technology development, compliance with environmental standards, and the specifics of industrial processes. The negative impact of economic activity is caused by industrialization, which leads to significant emissions of harmful substances into the air, water, and soil, land degradation, and waste accumulation. Statistical analysis of the ecological state of Ukraine's regions shows this (Table 1).

An analysis of ecological problems in the regions of Ukraine showed that by February 2022, the major ecological problems in Ukraine were typical for an industrialized country: emissions of pollutants into the air from stationary sources and waste generation. In particular, emissions of pollutants into the air from stationary sources in 2021 amounted to 2,242.0 thousand tons; waste generation in the same year in Ukraine totaled 493,271.1 thousand tons. At the same time, environmental protection costs amounted to UAH 44,804.92 million. Due to the full-scale invasion of Ukraine by Russia, emissions of pollutants into the air decreased by 2,125.8 thousand tons in 2023 compared to 2014, which is 63.46 %. The largest reduction occurred in the industrialized regions — Luhansk (–100 %), Donetsk (–84.5 %), Zaporizhzhia (–74.8 %), Kharkiv (–74.15 %), Mykolaiv (–64.78 %), Chernihiv (–64.44 %), and Sumy (–52.22 %). This is due to the fact that many industrial enterprises have been destroyed, and some have completely closed down. In addition, their level was significantly affected by the termination of the provision of information on air pollutant emissions by major polluters whose industrial facilities are located in the occupied regions. However, it should also be noted that there was an increase in this indicator. For example, in 2023, compared to 2014, there was an increase in air pollutant emissions from stationary sources in Odesa (+19.83 %), Khmelnytskyi (+9.94 %) and Volyn (+2.33 %) territories, due to increased business activity as a result of relocation, as well as non-compliance by enterprises with the technological regime of operation of dust and gas cleaning equipment; low rates of implementation of advanced emission reduction technologies, etc.

The regional ecological situation directly depends on the level of funding for environmental protection measures. In general, in Ukraine, environmental

Table 1: The main indicators characterizing the ecological state of Ukraine's regions in 2014, 2021, and 2023

Regions	Air pollutant emissions from stationary sources, thousand tonnes			Waste generation, thousand tonnes*		Environmental protection costs, UAH million		
	2014	2021	2023	2021	2023	2014	2021	2023
Ukraine	3,350.0	2,242.0	1,224.2	493,271.1	176,289.8	21,925.6	44,804.9	37,597.7
Vinnitska	124.5	79.3	80.5	1,108.9	1,115.8	125.8	408.1	1,179.5
Volynska	4.3	5.6	4.4	515.8	399.7	75.1	384.2	558.8
Dnipropetrovska	855.8	537.6	385.1	321,734.5	131,069.8	6,575.1	17,163.1	11,763.4
Donetska	1,043.0	744.1	161.7	23,467.9	5,099.6	1,524.1	2,839.7	718.7
Zhytomyrska	10.9	11.9	7.4	421.1	391.3	101.9	293.1	428.7
Zakarpatska	3.9	2.8	2.8	139.1	161.6	76.6	321.2	624.6
Zaporizka	206.7	148.2	52.1	5,592.9	1,418.4	2,156.0	3,467.1	1,916.2
Ivano-Frankivska	228.8	172.4	147.7	790.5	729.2	326.5	875.9	921.1
Kyivska	96.2	59.3	55.5	1,937.8	936.3	4,217.9	1,776.7	1,715.3
Kirovohradska	11.8	11.1	7.5	488.0	517.2	105.2	451.2	442.1
Luhanska	197.8	35.1	0.0	269.7	–	750.4	491.9	1.4
Lvivska	100.2	75.4	57.9	3,212.2	2,855.9	390.8	1,459.3	1,851.7
Mykolaivska	15.9	12.2	5.6	2,498.5	345.5	800.1	1,233.7	723.3
Odeska	23.2	35.9	27.8	370.1	194.2	218.1	7201	744.4
Poltavska	62.9	52.4	30.3	121,823.1	22,907.7	768.7	1,272.8	846.5
Rivnenska	11.6	9.4	7.6	719.3	487.9	294.4	724.2	1,221.6
Sumska	27.0	18.3	12.9	922.1	448.8	191.5	883.1	756.8
Ternopil'ska	8.2	8.3	8.0	380.0	1,354.4	19.4	56.3	138.2
Kharkivska	150.5	73.4	38.9	1,249.1	750	705.1	3,299.4	2,141.0
Khersonska	7.2	17.1	5.5	122.6	3.4	69.5	425.2	124.8
Khmelnitska	17.1	21.1	18.8	752.9	826.5	167.3	456.6	646.7
Cherkaska	66.7	47.6	61.8	1,301.4	1,525.3	223.5	286.6	620.5
Chernivetska	2.5	1.7	1.7	171.2	105.6	63.7	220.9	226.0
Chernihivska	41.9	23.0	14.9	456.2	306.7	223.2	497.2	633.1
Kyiv	31.4	38.8	27.8	2,826.2	2,339	1,755.8	4,797.3	6,653.4

Source: compiled by the authors based on [20]; * data for 2014 is not available.

protection expenditures in 2023 increased almost 1.7 times compared to 2014, amounting to UAH 16,720.9 million, and decreased by 16.9 % in value terms compared to 2021, amounting to UAH 7,207.25 million. The decrease in funding

for environmental protection in Ukraine in 2023 compared to 2021 is due to the transfer of a significant part of public funds to finance defense needs, humanitarian programs, restore damaged infrastructure, and support the country's economic resilience, which has led to a temporary reduction in expenditures on ecological initiatives.

One more problem for the ecological state of Ukraine's regions is the waste generated by entrepreneurial activities. Due to the hostilities, waste generation is decreasing in many regions. Thus, in 2023, compared to 2021, such volumes decreased by 64.26 % (316.98 thousand tons) in Ukraine as a whole, which was most affected by the reduction in the following regions: Kherson –97.23 %, Donetsk –78.27 %, Mykolaiv –86.17 %, Poltava –81.2 %, Dnipro –59.26 %. At the same time, there are regions where waste volumes have increased: Ternopil region by 3.56 times, Cherkasy region by 17.2 %, Zakarpattia region by 16.18 %, and Kirovograd region by 5.98 %. This is due to increased manufacturing capabilities in certain regions of Ukraine as a result of business relocation, which is explained by their relative security, export orientation (proximity to the western border), and logistics. In particular, under a government programme, 840 companies from the east and south moved to the western regions of Ukraine. The most attractive regions were L'viv (199 enterprises), Zakarpattia (120), Chernivtsi (78), and Ivano-Frankivsk (70 enterprises). The least number of companies relocated to Kirovograd (17 companies), Zhytomyr (6), and Odesa (3 companies) regions [21].

According to the presented data, the ecological state of Ukraine's regions depends to a significant extent on the level of business activity, particularly in industry, agriculture, and energy. In some regions, there is a high level of soil, water, and air pollution due to the usage of the outdated technologies, non-observance of ecological standards and excessive consumption of natural resources.

Regions of Ukraine have suffered critical environmental impacts in addition to traditional environmental problems due to the hostilities. Environmental crimes are also part of war crimes under the Geneva Convention. Currently, nuclear power plants, seaports, hazardous waste storage facilities (mineral fertilizers, polyurethane foam, paints, lubricants, etc.), industry, including chemical and metallurgical enterprises, are in the area of active hostilities. There have been fires burning at oil depots, petrol stations, and garbage dumps, and there have been cases of damage to heat and water supply facilities (sewage pumping stations, filtering stations). Additionally, there is a direct impact on ecosystems through fires and the destruction of rare species and their habitats, as well as nature reserves and ecosystems of forests, plains, and seas. According to the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine, as a result of the Russian military invasion, 3,106 facts of environmental damage were recorded and documented in the amount of UAH 3.151 trillion. In particular, emissions of pollutants into the air due to: forest fires amounted to 59.8 million tones total UAH 614.6 billion; oil burning — 10.8 million tones total UAH 138.75 billion; destruction of facilities —

231.56 thousand tones total UAH 5.99 billion; unorganized emissions of other pollutants or a mixture of such substances into the air — 0.356 thousand tones total UAH 7.37 million. The explosions of missiles, artillery shells of various types, high-explosive and vacuum bombs, drones, and missiles have caused the pollution of soil resources by destroying the top fertile soil that has been formed over centuries. The damage caused by soil contamination amounts to UAH 1.17 trillion over a total area of 22,041,480 m², and soil pollution — UAH 19.98 billion over a total area of 1,130,218 m². Water resources have also suffered, with damage from water pollution amounting to UAH 40.85 billion and from water pollution — UAH 8.99 billion. Damage from illegally taken and/or used water is estimated at UAH 26.77 billion. Damage from marine pollution is estimated at UAH 8.03 billion [21].

In general, war's consequences are catastrophic for the environment and the national economy, thus suggesting that they are called ecocide. One of the acts of ecocide was the explosion of the Kakhovka hydroelectric power station, which had disastrous consequences for both the environment and the regional economy. In particular, there was a significant reduction in industrial production in Kherson, Zaporizhzhia, and Dnipropetrovsk regions in such economic activities as agriculture, electricity, fuel supply, fish farming and industrial fishing, and in such critical infrastructure as housing, drinking and technical water supply, irrigation systems, transport infrastructure, and bridges. The direct impact of this disaster on agriculture was manifested in the waterlogging of agricultural land and a reduced water supply to irrigation systems. The destruction of land reclamation systems will require farmers to change their planting patterns and diversify into other agricultural activities. According to current estimates, more than 1.5 million hectares will not be available for agricultural cultivation over the next 5—7 years. The consequences of the Kakhovka hydroelectric dam explosion are estimated at UAH 146.4 billion. This will require the search for additional resources for socio-economic development in the medium and long term, the nature and amount of which will depend, the nature and scope of which will depend on the strategy pursued to recover the region's economy, where the development of ecological entrepreneurship practices is promising (Fig. 1).

It is worth noting that Ukraine is already implementing ecological entrepreneurship practices, some of which are listed in Table 2.

According to these data, despite the difficult military-political and economic problems, various types of ecological entrepreneurship are spreading in Ukraine, with a positive impact on the socio-economic development of the regions. A rather popular type is organic production, characterized by green organizational and technological business processes related to: obtaining products of higher quality; using a special production technology that differs from the traditional one by the refusal to apply mineral fertilizers, chemical protection agents, growth regulators, etc. Thus, the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine data as of the

Fig. 1. Types of ecological entrepreneurship

Source: compiled by the authors based on data from [22].

Table 2. Successful practices of ecological entrepreneurship and directions of their growth in Ukraine

Type of ecological entrepreneurship	Successful practices in Ukraine	Directions for development
Organic production	1. Vertically integrated group of companies “GALEKS-AGRO” (Zhytomyr region), including “Organic Milk” LLC, “Domashnya Kurochka” farm, and “Organic Meat Product” LLC; 2. “Danube Agrarian” LLC (Odesa region) specialises in growing organic vegetables, fruits, cereals, melons, and root crops, including sweet potatoes. 3. LLC “Skvyra Plant of Bread Products” (Kyiv region), TM “Skvyryanka” has a certificate of compliance with organic international standards of the EU, “Bio Suisse”, HALAL, “Kashrof”.	1. Expansion of land for organic production. 2. Provision of subsidies, concessional loans, and grants for farmers switching to organic production. 3. Introduce tax incentives for organic enterprises. 4. Establishment of farmers’ markets and specialized shops for the sale of organic products. 5. Involvement of restaurants, hotels, and other establishments in cooperation with organic producers.
Ecotourism	1. <i>Active Ukraine</i> (Kyiv) specialises in active and ecological tours throughout Ukraine, offering hiking, cycling, and cultural tours. 2. <i>GoGreen Ukraine</i> (Lviv) offers environmentally responsible travel, including eco-tours to the Carpathians, kayaking, and exploring local culture and traditions. 3. <i>Carpathian Biosphere Reserve</i> Tours (Rakhiv) organises excursions and tours in the Carpathian Biosphere National Park, introducing tourists to the unique flora and fauna of the region. 4. <i>Greenways Ukraine</i> (Ivano-Frankivsk) offers routes for ecotourism (hiking and cycling tours). 5. <i>UnexploredCity</i> (Odesa) organises excursions and tours highlighting the ecological and cultural heritage of Ukraine’s regions.	1. Developing a modern transport infrastructure to enable visiting these tourist places. 2. A reasonable pricing policy accessible to a wide range of low-income people. 3. Effective organisation of ecological tours with the ongoing development of new routes to distant places of “wild” nature. 4. Conservation of attractive and unique natural objects, which contribute to the ecological and aesthetic education of tourists who will visit them.

Renewable energy solutions/Investing in solar, wind, and geothermal energy technologies	1. <i>Elementum Energy</i> (Kyiv) with 631 MW of renewable energy capacity. 2. <i>DTEK Renewables</i> (Kyiv) with a capacity of 1 GW, including solar and wind power plants. 3. <i>SunCapital</i> (Kyiv) is a Ukrainian company specializing in the construction and operation of solar power plants, capacity is 269 MW.	1. Complementing the legal, regulatory, and technical framework for renewable energy, considering the specifics of hydrogen energy. 2. Implementation of the framework of the government policy of economic incentives for renewable energy based on the implementation of a system of benefits for energy producers and consumers. 3. Implementation of investment protection mechanisms and development of public-private partnerships.	1. Complementing the legal, regulatory, and technical framework for renewable energy, considering the specifics of hydrogen energy. 2. Implementation of the framework of the government policy of economic incentives for renewable energy based on the implementation of a system of benefits for energy producers and consumers. 3. Implementation of investment protection mechanisms and development of public-private partnerships.
Disposal and recycling of waste	1. <i>UkrEcoProm</i> (Kyiv) provides a full range of waste disposal and recycling services using the most powerful facilities in the country. 2. <i>UtiVtorProm</i> specialises in the processing and disposal of various types of waste, ensuring environmental safety and responsibility. 3. <i>Altfather Kyiv</i> (Kyiv) collects, removes, and disposes of industrial and household waste, implementing modern waste management technologies. 4. <i>SIC ECODAR</i> (Kharkiv) provides services for the collection, transportation, and disposal of hazardous waste, complying with high environmental standards. 4. <i>Bresson Reenergy</i> (Kyiv region) specialises in the disposal of hazardous, medical, and other waste in accordance with European standards, ensuring environmental safety.	1. The process of forming the regulatory framework for waste management should be completed by supplementing the framework law with sectoral regulations enabling effective regulation of the waste management process. 2. Introduction of mandatory separate collection of solid waste. 3. Introduction of extended producer responsibility in close cooperation with local authorities. 4. Increasing control and responsibility in waste management by significantly raising fines and imposing zero tolerance for violators. 5. Increasing public awareness of waste management culture at the household level. 6. Development and implementation of regional and local waste management plans, which should become practical roadmaps for stimulating the development of the waste management sector. 7. Practical implementation and application of the waste management hierarchy. 8. Renewal and development of waste management infrastructure facilities. 9. Ensure transparency of data in the waste management sector.	1. The process of forming the regulatory framework for waste management should be completed by supplementing the framework law with sectoral regulations enabling effective regulation of the waste management process. 2. Introduction of mandatory separate collection of solid waste. 3. Introduction of extended producer responsibility in close cooperation with local authorities. 4. Increasing control and responsibility in waste management by significantly raising fines and imposing zero tolerance for violators. 5. Increasing public awareness of waste management culture at the household level. 6. Development and implementation of regional and local waste management plans, which should become practical roadmaps for stimulating the development of the waste management sector. 7. Practical implementation and application of the waste management hierarchy. 8. Renewal and development of waste management infrastructure facilities. 9. Ensure transparency of data in the waste management sector.

End of the table 2

Type of ecological entrepreneurship	Successful practices in Ukraine	Directions for development
Ecological fashion and accessories	1. <i>KSENIA SCHNAIDER</i> (Kyiv) is a well-known brand that creates clothes from recycled materials, specifically denim, upcycling in fashion. 2. <i>Zerno</i> (Lviv) is a brand that produces clothing and accessories made from natural materials such as cotton, emphasising folklore elements. 3. <i>Potrib</i> (Kyiv) is an upcycling brand of backpacks, bags, and wallets made from leftover fabric, contributing to the reduction of textile waste.	1. Creating public understanding of sustainable consumer behaviour. 2. Educational programmes and promotion of ecological awareness. 3. Supporting local brands and start-ups. 4. Stimulating the export of eco-friendly products through participation in international exhibitions and fairs. 5. Participation in international organisations and projects related to sustainable fashion.
Ecological packaging	1. <i>Ubi Pack</i> (Kyiv) offers a wide range of eco-friendly packaging solutions for various industries. 2. <i>Euroopttorg</i> (Lviv) is a company with one of the widest ranges of cardboard boxes in Ukraine, focusing on eco-friendly materials. 3. <i>Tetrapak Ukraine</i> (Kyiv) is an international manufacturer of packaging and container systems known for its environmental initiatives and sustainable solutions.	1. The use of biodegradable, compostable, and recyclable materials, development of alternative solutions based on natural components such as cellulose, corn starch, and plant fibres. 2. Develop an effective system of waste collection, sorting, and recycling. 3. Provision of government grants and concessional loans for projects that develop and implement eco-friendly packaging solutions.

Source: author's research.

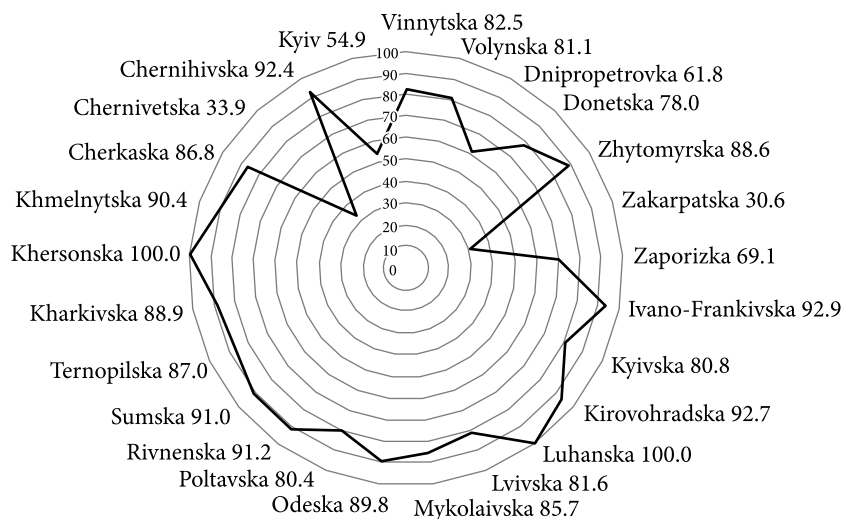

Fig. 2. Types of ecological entrepreneurship, % of the total number of employees in the region.
** Data in Zakarpattia and Chernivtsi regions exclude the share of employed workers in medium-sized enterprises. Data in Luhansk and Kherson regions exclude the share of employed workers in large enterprises*

Source: compiled by the authors according to the State Statistics Service [23].

beginning of 2024 showed that the total area of agricultural areas under organic production in accordance with the requirements of Ukrainian legislation amounted to 77 463 hectares, of which 71 728 hectares were certified as organic. The total number of certified organic market operators amounted to 152, including 134 agricultural producers.

The socio-economic development of a region requires a developed business sector, which forms the basis for economic growth, improved welfare, and social stability. Increasing the number of people employed in the business sector contributes to the growth of goods and services production, which increases the gross regional product and ensures the financial stability of the region (Fig. 2).

The number of people employed in the business sector has an impact on the regional socio-economic development: an increase in business jobs stimulates economic growth, improves the welfare of the population, develops infrastructure, and creates an innovative environment. The analysis showed that in 2023, the highest labour force participation in the entrepreneurial sector was in Ivano-Frankivsk (92.9%), Kirovohrad (92.7%), Chernihiv (92.4%), Rivne (91.2%), Sumy (91.0%), and Khmelnytskyi (90.4%) regions. The economic component of entrepreneurship development in the regions is characterised by the financial results obtained, which determine tax revenues, allowing for the financing of social programmes, infrastructure projects, and ecological programmes (investments in the greening of the region). For example, in those regions where successful prac-

tices of environmental entrepreneurship are developed (see Table 2), significant amounts of capital investment in environmental technologies are attracted. In particular, in 2023, the volume of capital investments in environmental technologies in Kyiv amounted to UAH 1,407.55 million, in the Kharkiv region — UAH 398.24 million; Lviv region — UAH 332.7 million; Kyiv region — UAH 213.28 million; Ivano-Frankivsk region — UAH 128.4 million; Zhytomyr region — UAH 47.74 million; and Odesa region — UAH 41.96 million. These figures demonstrate the unevenness of funding for environmental initiatives in different regions. In addition, there is a growing need for their implementation as a result of infrastructure and industrial facilities being damaged or destroyed, and environmental pollution caused by military operations. Green investment is also increasing due to the need to address strategic objectives to achieve energy independence and develop green energy; adapt Ukrainian enterprises to European environmental standards (ESG, Green Deal); and reconstruct cities and towns by implementing energy-efficient solutions in the construction of energy-efficient housing, which generally enhances the importance of supporting ecological entrepreneurship focused on waste recycling, eco-technologies and natural resource conservation.

At the same time, realities in Ukraine determine the specifics of doing ecological businesses. While in foreign countries, innovative approaches and strategies for sustainable development and environmental protection have already been implemented in regional development strategies, Ukraine is only updating them in accordance with European approaches. For example, Germany is actively promoting the concept of green entrepreneurship, which includes eco-friendly technologies, renewable energy, and sustainable development. One of the most illustrative examples is the development of renewable energy sources (wind and solar power plants) in the regions under the Energy Transition strategy (*Energiewende*), which enables the creation of new jobs, reduction of carbon dioxide emissions, and reduction of dependence on energy imports [24].

Successful experiences in Scandinavian countries include eco-tourism (Sweden, Norway, and Iceland), which preserves natural landscapes, strengthens local communities, and promotes regional development. For example, eco-friendly hotels and campsites are actively growing in Sweden, using renewable energy sources and offering eco-friendly services. Sweden was one of the first countries that developed an eco-tourism certification, supporting regional economies.

The Netherlands provides a successful example of supporting ecological entrepreneurship in rural areas, which has allowed it to become one of Europe's largest exporters of organic products. Subsidy programs for farmers, which start organic production and the development of green agribusinesses, create new jobs and protect the environment. Applying technologies for sustainable agriculture, combined with innovations in agribusiness, can preserve biodiversity while increasing productivity.

Denmark is actively implementing technologies that contribute to the recovery of ecosystems and reduce pollution. Ecological initiatives include the expansion of biogas plants, waste recycling, and the implementation of water and air purification technologies, which help reduce greenhouse gas emissions and stimulate the development of local economies through new jobs and technological innovations.

Italy is actively promoting agro-ecological initiatives, particularly in regions where there is a specialisation in organic agriculture, such as Tuscany and Sardinia. Support for organic farming enterprises allows for the development of the concept of a 'cultural landscape', where organic farmers combine farming traditions with ecological practices, which contributes to the development of sustainable tourism and local businesses.

Belgium is one of the leaders in Europe (79.2 % among EU countries) in waste recycling, including plastic and e-waste. To achieve this, the government promotes innovative projects that increase the efficiency of waste collection and recycling. Start-ups and businesses that process and convert waste into new, useful products are actively working in the country. Recycling facilities have high-tech sorting systems and complement a well-organised collection system for household and industrial packaging. As a result, it is expected that by the end of 2025, 75 % of plastic packaging produced in the country will be recycled. The high level of packaging recycling in Belgium is mainly due to the Extended Producer Responsibility Agreement, which was introduced in early 2008. This agreement, concluded between the Belgian federal government and regional governments, defines the responsibilities of producers in terms of packaging waste management. Compliance and implementation are controlled by the Interregional Packaging Commission, which consists of representatives of the three Belgian regions: Flanders, Wallonia, and the capital Brussels [25].

Overall, the European experience suggests that ecological entrepreneurship drives economic growth while preserving natural resources and promoting regional development. The key success factors are innovation in green technologies, support for sustainable business models, and cooperation between the state, business, and community.

However, in Ukraine, one of the problems in the development of ecological entrepreneurship, which partially restricts the possibilities of realising entrepreneurial potential, is its regulatory and legislative consolidation as a legal entity in the current Ukrainian law. In particular, the current regulatory framework does not define the types of ecological entrepreneurship entities, requirements for their legal status, including organizational and juridical forms of economic activity. According to G. Kupalova, the subjects of environmental entrepreneurship are entities regardless of organizational and legal forms of ownership, individuals engaged in entrepreneurial (economic) activity without establishing a legal entity, and other entities provided for by the laws of Ukraine that manufacture products,

perform works and services for environmental protection. At the same time, the author notes that neither at the international nor at the national level have clear uniform criteria been defined, the composition of environmental products, works and services by type, and their classification have not been developed [16, p. 38]. As such, ecological entrepreneurship is not distinguished as a category in the statistics.

Summarising the international and domestic experience of ecological entrepreneurship, it is necessary to distinguish the following promising directions for promoting its development in Ukraine.

1. *Green certification and ecological labelling*, including certification of products and services in accordance with international ecological standards (ISO 14001, EMAS, etc.); using ecological labels to identify ecologically safe products and services.

2. *Energy efficiency and renewable energy sources* through the installation of solar panels, wind turbines, and biogas plants for enterprises, which will optimise energy consumption through energy-efficient technologies and process automation.

3. *Environmental innovations and technologies* based on the adoption of innovative production processes that minimize environmental impact and involve the development of new products from recycled or organic materials.

4. *Waste management* through the establishment of separate waste collection, recycling, and disposal systems; development of closed production cycles for the re-use of materials.

5. *Investing in sustainable development* by attracting environmental funds, grants, and preferential financing for green projects; using green banking and green bonds.

6. *Education and raising awareness of environmental issues*: organizing trainings, seminars, and consultations on ecological entrepreneurship; developing and implementing internal and external educational programs for staff and customers.

7. *Cooperation with local authorities*, NGOs, and educational institutions; participation in national and international environmental programs and initiatives.

8. *Using digital platforms* to monitor the impact on the environment (e.g., IoT systems for emissions control, air quality monitoring, etc.); implementing software for ecological risk analysis and process optimization.

9. *Promote eco-friendly products* by developing strategies for promoting green goods and services through digital channels, highlighting the ecological benefits of products in marketing campaigns.

10. *Government incentives for ecological entrepreneurship* by providing tax incentives, subsidies, and grants; projects aimed at improving the ecological situation in the regions; cooperation with communities to jointly address environmental issues.

In our opinion, it is important to implement the proposed directions in the updated strategies of regional socio-economic development, which will help reduce the ecological burden, increase business competitiveness, and improve the socio-economic situation in the regions.

Conclusions and prospects of future studies in the field. As a result of the study, the possibilities of developing ecological entrepreneurship to ensure the resilience of Ukrainian regions are substantiated. It is determined that ecological entrepreneurship plays a crucial role in the socio-economic development of Ukrainian regions, ensuring the responsible usage of natural resources, reducing harmful ecological impact, and increasing the resilience of regional economies. The ecological indicators of the impact of entrepreneurship on the state of the environment in the regions of Ukraine are estimated, and the consequences of military actions are shown, which justifies the necessity of supporting sustainable development. Organic production is singled out as one of the priority areas of ecological entrepreneurship to recover entrepreneurial activity in the regions. Successful practices of ecological entrepreneurship in Ukraine and foreign countries are analyzed, which confirms the prospects of its implementation for sustainable regional development. Considering the European vector of Ukraine's development and its responsibilities within the framework of international ecological agreements, stimulating ecological entrepreneurship is a necessary element of government policy. It is noted that the effective development of this area requires solving a number of problems: improving the regulatory framework, creating incentives for business, supporting innovation, and ensuring access to resources for ecologically oriented enterprises.

Effective tools for promoting the development of ecological entrepreneurship are identified, including certification and eco-labelling, energy saving, renewable energy sources, waste management, green innovations, education, awareness raising, and digital platforms. Recommendations for regional authorities, enterprises, and investors on the incorporation of ecological entrepreneurship into renewed strategies of socio-economic development, taking into account the natural resource potential, economic specialization, and ecological state of the regions, are proposed.

Further research could be aimed at developing tools and measures to adapt regions to the global ecological and economic challenges, which will contribute to their sustainable development. An important area of future research should also be the substantiation of areas of support for sustainable business initiatives, based on the specifics of economic activity and socio-demographic characteristics of the regions.

Thus, the successful integration of ecological entrepreneurship into the economic structure of regions can become a powerful factor in the modernisation of local economies, contribute to their competitiveness in domestic and foreign markets, and attract investments.

REFERENCES

1. Daly, H., & Farley, J. (2004). *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington: Island Press. <https://islandpress.org/books/ecological-economics-second-edition#desc>
2. Hawken, P. (1993). *The Ecology of Commerce: A Declaration of Sustainability*. New York: HarperCollins Publisher.
3. Koshmanenko, N. (Trans.) (2020). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors* by Michael E. Porter. Kyiv: Nash Format, 424 p.
4. Lovins, A. (2022). Einstein of energy efficiency. *Guardian News & Media Limited*. <https://www.theguardian.com/environment/2022/mar/26/amory-lovins-energy-efficiency-interview-cheapest-safest-cleanest-crisis>
5. Hart, S. L. (forew. by H. F. Johnson) (2005). *Capitalism at the crossroads: the unlimited business opportunities in solving the world's most difficult problems*. Wharton School Publishing, Upper Saddle River, N.J., 241 p. https://www.goodreads.com/book/show/313728.Capitalism_At_The_Crossroads
6. Thierry, M., & Rouillard, L. (2021). Elinor Ostrom and the Design Principles as an epistemological disruption in ecological and development economy. *ESHET Conference 2021*. Sofia. https://www.researchgate.net/publication/383069874_Elinor_Ostrom_and_the_Design_Principles_as_an_epistemological_disruption_in_ecological_and_development_economy/citations
7. Gast, J., Gundolf, K., & Cesinger, B. (2017). Doing business in a green way: A systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research directions. *Journal of Cleaner Production*, 147, 44—56. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.01.065>
8. Sokurenko, P., Avramenko, I., & Tretiak, O. (2011). V. I. Vernadsky's doctrine of the noosphere in the context of the innovative development of the global economy. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*, 3 (3), 266—271. http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2011_3_3/266-271.pdf
9. Libanova, E. (2024). Resilience of the Socio-Economic System of Ukraine to the Shocks Caused by the War: Specifics of Formation and Response. *Demography and Social Economy*, 4 (58), 3—23. <https://doi.org/10.15407/dse2024.04.003>
10. Heyets, V. (2022). Ukraine's economy in the imperatives of low-carbon development. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 8—17. <https://doi.org/10.15407/visn2022.03.008>
11. Zharova, L., Kakutysh, Ye., & Khlobystov, Ye. (2009). *Environmental Entrepreneurship and the Greening of Entrepreneurship: Theory, Organization, Management*. B. M. Danilyshyn (Ed.). Sumy: University Book
12. Pyrozhekov, S., Bozhok, Y., & Khamitov, N. (2021). National resilience of the country: strategy and tactics of anticipation of hybrid threats. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 8, 74—82. <https://doi.org/10.15407/visn2021.08.074>
13. Kyzym, M., Khaustova, V., & Yaholnytskyi, O. (2024). Assessment and Ways to Improve the Resilience of Ukrainian Society. *Demography and Social Economy*, 4 (58), 24—44. <https://doi.org/10.15407/dse2024.04.024>
14. Pastushenko, P., Obikhod, H., & Khvesik, Y. (2022). Safe Guidelines for the Sustainable Socio-Ecological and Economic Development: Regional Aspect. *Social Kaleidoscope*, 2 (1—2), 102—112. <https://doi.org/10.47567/bomivit.2-5.2021.08>
15. Khaustova, V., & Reshetnyak, O. I. (2023). Resilience of Economy: Its Essence and Challenges for Ukraine. *Business Inform*, 7, 30—41. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-7-30-41>

16. Kupalova, H. (2011). Ecological entrepreneurship as an integral component of sustainable development of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special sciences*, 26, 35—39. http://nbuv.gov.ua/u/jrn/vknu_vsn_2011_26_10
17. Horoshkova, L. A., Khlobystov, I. V., & Maslova, O. V. (2020). Determinants of Sustainable Development: National Dimension of Environmental Kuznets Curve. *Man and Environment. Issues of Neoeology*, 33, 68—79. <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2020-33-06>
18. Melnyk, M., & Leshchukh, I. (2023). Diversified approaches to the policy of strengthening the resilience of Ukrainian regions in the face of global shocks. *Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine*, 162 (4), 3—11. <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2023-4-1>
19. Raimi, L. (2024). The Role of Entrepreneurship as Catalysts for Sustainability and a Green, Resilient Economy: Critical Discourse Analysis. Grigorescu, A. and Andrei, J.V. (Ed.) *Entrepreneurship and Development for a Green Resilient Economy (Lab for Entrepreneurship and Development)*, Emerald Publishing Limited, Leeds, 23—46. <https://doi.org/10.1108/978-1-83797-088-920241002>
20. State Statistics Service of Ukraine (2025). Regional statistics. Economic statistics. The environment. Waste. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
21. Official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine (2025). Damage Caused. Water Resources. EcoThreat. <https://ecoagroza.gov.ua/damage/water>
22. Poiasnyk, H. (2023). The Role of Ecological Entrepreneurship in the Conditions of Post-War Reconstruction. *Economy And Society*, 47. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-11>
23. State Statistics Service of Ukraine (2025). Number of Active Enterprises by Size (large, medium, small, and microenterprises) by Region. Regional Statistics. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
24. German Energy Transformation (2025). Heinrich Böll Foundation. <https://ua.boell.org/uk/2013/12/10/nimecka-energetichna-transformaciya-ekologiya-ta-energetika>
25. The circular economy for plastics. A European Overview (2022). Edition report. Plastics Europe. https://plasticseurope.org/wp-content/uploads/2022/06/PlasticsEurope-CircularityReport-2022_2804-Light.pdf

Стаття надійшла до редакції журналу 20.01.2025

Роман Чорний, д-р екон. наук, проф., директор
Нововолинський навчально-науковий інститут економіки та менеджменту
Західноукраїнський національний університет
46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11 (ЗУНУ Корпус 1)
E-mail: r.s.chornyi@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8614-9495
Scopus ID: 57821999600
Неля Чорна, д-р екон. наук, проф.,
кафедра бізнес-аналітики та інноваційного інжинірингу
Західноукраїнський національний університет,
46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11 (ЗУНУ Корпус 1)
E-mail: n.chorna@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9719-6043
Scopus ID: 36068878900

ЕКОЛОГІЧНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

У статті визначено можливості екологічного підприємництва для соціально-економічного розвитку регіонів України, яке формує свідоме та відповідальне споживання природних ресурсів з мінімізацією шкідливого впливу на довкілля, впровадження екологічної політики, спрямованої на органічне виробництво, циркулярну економіку та використання альтернативних джерел енергії в економічній діяльності. Метою статті є обґрунтування можливостей розвитку екологічного підприємництва для забезпечення стійкості регіонів України.

Дослідження проводилось з використанням теоретичних та емпіричних методів: контент-аналіз та узагальнення наукової літератури — для вивчення сучасних підходів до екологічного підприємництва; системний аналіз — для оцінки екологічного підприємництва як комплексного явища, що поєднує економічну, соціальну та екологічну складові; абстрактно-логічний — для встановлення логічних взаємозв'язків між екологічним підприємництвом та сталим розвитком; статистичний аналіз — для оцінки показників розвитку екологічного підприємництва в регіонах; функціональний аналіз — для аналізу нормативних актів, аналітичних звітів, програм підтримки екологічного підприємництва; бенчмаркінг — для порівняння передового досвіду екологічного підприємництва в різних країнах. Новизна дослідження полягає у комплексному аналізі ролі екологічного підприємництва як ключового чинника соціально-економічного розвитку регіонів України шляхом виявлення взаємозв'язків між підприємництвом, захистом навколишнього середовища та підвищенням стійкості регіональних економік з урахуванням кращого європейського досвіду. Оцінено основні екологічні показники підприємницької діяльності та визначено вплив бойових дій на довкілля в регіонах України. Виділено види екологічного підприємництва та обґрунтовано можливості розвитку органічного виробництва як одного з пріоритетних напрямків відновлення підприємницької діяльності в регіонах. У статті проаналізовано успішні практики екологічного підприємництва в Україні та визначено напрямки їх розвитку в різних видах економічної діяльності в регіонах. Узагальнено зарубіжний досвід різних видів екологічного підприємництва, що уможливило підтвердження гіпотези про перспективність його поширення для забезпечення стійкості регіонального розвитку в Україні. Обґрунтовано інструменти сприяння розвитку екологічного підприємництва в Україні, серед яких: сертифікація та екологічне маркування; енергозбереження та використання відновлюваних джерел енергії; зелені інновації та технології; управління відходами; інвестиції в зелені проекти; освіта та підвищення обізнаності; співпраця з органами місцевого самоврядування, широке залучення регіональних стейкхолдерів; розвиток цифрових платформ; просування екологічно чистої продукції тощо. Зроблено висновки щодо перспективних напрямків подальших досліджень у сфері економіки довкілля в регіонах: напрацьовано рекомендації регіональним органам влади, підприємствам та інвесторам щодо пріоритетності екологічного підприємництва в оновлених регіональних та місцевих стратегіях соціально-економічного розвитку з урахуванням їх природно-ресурсного потенціалу, економічної спеціалізації та екологічного стану, що сприятиме адаптації регіонів до глобальних еколого-економічних викликів.

Ключові слова: екологічне підприємництво, стійкість, регіони, відновлювані джерела енергії; органічне виробництво; регіональні стратегії, інструменти сталого розвитку.

ПАМ'ЯТІ
ОМЕЛЯНА ПАВЛОВИЧА РУДНИЦЬКОГО
(25 СІЧНЯ 1944 — 27 БЕРЕЗНЯ 2025)

27 березня 2025 року, у віці 81 рік, у власному домі в с. Тарасівка Фастівського району Київської області внаслідок інсульту помер видатний вчений-демограф Омелян Павлович Рудницький.

Народився Омелян Павлович 25 січня 1944 р. в с. Киданів Бучацького району Тернопільської області. Його дитинство не було легким. Батько Павло Петрович загинув на фронті у 1945 р., мати Ольга Федорівна до виходу на пенсію працювала у колгоспі. Відбувалось повоєнне відновлення, треба було допомагати матері, вчитися в школі. Семирічну школу закінчив у рідному селі,

середню освіту здобув у м. Бучач. Після закінчення школи рік працював учителем праці та фізкультури у с. Мартинівка.

Життя докорінно змінилося після вступу у 1962 р. до Львівського державного університету імена Івана Франка, в якому вчився до 1970 р. (з перервою на три роки через службу в армії). За відмінне навчання та активну громадську діяльність отримував ленінську стипендію, закінчив університет з відзнакою за спеціальністю «географія, економічна географія». Навчання Омелян Павлович продовжив в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР у секторі географії (1970—1974 рр.).

Після закінчення аспірантури з 1975 р. працював в Українській філії НДІ статистики ЦСУ СРСР на посаді молодшого, а з 1979 р. — старшого наукового співробітника. У 1987 р. перейшов на роботу до Інституту економіки АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника у відділ демографії та відтворення трудових ресурсів, очолюваний проф. Валентиною Стешенко, який у 2003 р. був перетворений у відділ демоекономіки. У 2004 р. відділ у повному складі переведено до новоствореного Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (нині — Інститут

Омелян Павлович з колегами в Інституті демографії та соціальних досліджень, 2009 р.

демографії та проблем якості життя). Потім Омелян Павлович працював на посаді наукового співробітника у секторі проблем тривалості життя і здоров'я населення відділу проблем якості демографічних процесів, а з 2012 р. і до останніх днів свого життя — у відділі демографічного моделювання та прогнозування.

Демографією почав цікавитись у 18 років після вступу до університету. Поступово цікавість переросла у любов, яка тривала усе життя. За таку відданість демографія віддячила йому поступово розкриваючи свої таємниці, а він з натхненням ділився ними з колегами. Дійсно, Омелян Павлович прожив довге та визначне наукове життя, залишив вагомий спадок у царині демографії. Він був плідним ученим, активно працював до самої смерті.

Сфера його наукових інтересів була надзвичайно широкою і охоплювала різні галузі демографії та статистики. Практично всюди він досяг нересічних результатів.

На початку наукової кар'єри досліджував актуальні проблеми демографічної статистики, удосконалював технологію обробки статистичної інформації: брав участь у проектуванні Автоматизованої системи державної статистики ЦСУ УРСР (підсистеми «Статистика населення» та «Статистика праці»). Вивчав організацію та порядок проведення обліків та переписів населення в Австро-Угорській та Російській імперіях, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщині, Чехословаччині. Це, а також чудове вміння працювати з архівними матеріалами, знаходити там різноманітну демографічну інформацію, формування статистичної бази даних стали фундаментом для подальших наукових

досліджень. У підсумку розробив методологічні засади та методичні підходи до відновлення історичної статистики населення України

Омелян Павлович дивовижним чином поєднував у собі знання й професійні якості демографа, статистика та історика. Історична демографія була одним із його головних наукових захоплень і пріоритетних напрямів досліджень.

Мріяв учений про відтворення і реконструкцію демографічної історії України у широкому контексті. Він часто наголошував на двох ключових тезах. По-перше, неможливо здійснити науково обґрунтовану оцінку наслідків соціальної катастрофи, зосередившись лише на одному демографічному процесі або вузькому часовому проміжку. Потрібне комплексне розуміння взаємодії різних демографічних процесів і чинників формування чисельності населення у глибокій історичній ретроспективі. По-друге, він завжди підкреслював важливість вивчення спадщини та напрацювань наших попередників — фундаторів української демографічної науки: Михайла Птухи, Юрія Корчака-Чепурківського, Арсена Хоменка, Сергія Томіліна та інших.

Омелян Павлович належить до тієї щасливої когорти вчених, які здійснили свою мрію: головним результатом його наукового життя є реконструйовані довготривалі ряди демографічної динаміки населення за період 1795—2013 рр. Йдеться про відновлення, оцінку та формування узгодженої бази даних демографічних показників для цього історичного періоду — чисельності та структури населення, природного і міграційного руху, шлюбів і розлучень, а також демографічних таблиць у розрізі статі, віку та місця проживання. Особливістю цієї розробки є: приведення усіх даних до сучасних кордонів України; врахування різних систем обліку населення у країнах, до складу яких входили українські землі у різні часові періоди, та асинхронності проведення обліків та переписів населення на різних територіях країни. За окремі історичні періоди реконструкція здійснена за тогочасними або сучасними регіонами України. Виконана робота поставила Україну в один ряд із провідними країнами світу у цій царині, результати дослідження є національною історичною цінністю.

Оцінка демографічних втрат унаслідок Голодомору 1932—1933 рр. стала ще одним із головних напрямів наукової діяльності О. П. Рудницького. У 1990—1991 рр. він опублікував свої перші дослідження про демографічні наслідки Голодомору та проблеми вивчення динаміки населення між переписами 1926 і 1939 років. У 2000-х рр. учений знову активно долучився до вивчення цієї тематики, коли в українському суспільстві розгорнулися наукові дискусії та поглиблені дослідження. Від Інституту демографії та соціальних досліджень Омелян Павлович був залучений до проведення судової науково-демографічної експертизи, результати якої було використано в Постанові Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 роках.

Черговий успіх. Публікація про Голодомор у книзі «Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered», 2015 р.

Його оцінка втрат населення України від надсмертності унаслідок Голодомору становила 3,9 мільйона осіб.

Період 2011—2020 рр. став одним із найпродуктивніших у роботі колективу дослідників Інституту демографії та соціальних досліджень, до складу якого входив і Омелян Павлович, що працювали над темою Голодомору у співпраці з американським демографом українського походження Олегом Воловиною. Він був справжньою «енциклопедією» цієї дослідницької групи — завдяки своїй феноменальній пам'яті й глибоким знанням статистики того історичного періоду. Настільки «горів» цією темою, що під час підготовки однієї з перших колективних доповідей залишався ночувати в кабінеті, аби не витратити час на дорогу додому, оскільки мешкав за межами Києва.

Колектив у складі О. Рудницького, О. Воловини, Н. Левчук, П. Шевчука та А. Ковбасюк уперше здійснив оцінку демографічних втрат від Голодомору в 1932—1934 рр. у розрізі областей та районів України. Ці результати лягли в основу Електронного Атласу Голодомору, створеного Українським науковим інститутом Гарвардського університету, та були опубліковані у низці вітчизняних і зарубіжних наукових видань. Також уперше було здійснено оцінку демографічних втрат від голоду 1932—1934 рр. для усіх республік колишнього СРСР на основі реконструкції демографічної динаміки між переписами 1926 і 1939 років. Це дослідження показало, що Україна посідає перше місце за абсолютним показником втрат серед республік тогочасного СРСР.

На основі результатів демографічної реконструкції Омелян Павлович разом з колегами вперше здійснив науково обґрунтовану оцінку демогра-

фічних втрат України від низки інших соціальних катастроф, якими так багата наша країна: Перша світова війна, визвольні змагання 1918—1921 рр., голод 1921—1923 рр., політичні репресії сталінського режиму 1937—1938 рр., Друга світова війна, депортація кримських татар та інших національностей з Криму у 1944 р., голод 1946—1947 рр. Ним також було оцінено втрати СРСР у розрізі союзних республік унаслідок Другої світової війни, що потребувало здійснення реконструкції за період 1939—1959 рр.

У ході робіт з реконструкції О. П. Рудницький багато уваги приділяв дослідженню зовнішніх міграційних переміщень населення. За період 1795—2014 рр. ним виокремлено 37 масштабних міграційних хвиль, визначено їх хронологічні межі, характер і напрями міграції, основні етнічні групи.

Іншим важливим напрямом його наукових пошуків були дослідження смертності й тривалості життя та аналіз тенденцій їх розвитку. Тривалий час він висвітлював питання медико-демографічної ситуації в Україні у щорічних доповідях МОЗ України про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України.

Результати його досліджень є основою для вивчення демографічної історії України, демографічного прогнозування в контексті демографічного та епідеміологічного переходів. Отримані напрацювання створили підґрунтя для інших інститутських досліджень та праць вітчизняних і закордонних учених.

Більшість його розробок є піонерськими, багато результатів отримані вперше і мають не тільки наукове, але й суспільно-політичне значення.

Друкувався О. П. Рудницький у провідних українських та закордонних журналах («Демографія та соціальна економіка», «Український історичний журнал», «Canadian Studies in Population», «Nationalities Papers»), брав участь у національних та міжнародних конференціях.

О. П. Рудницький відзначений відомчими нагородами: за значний особистий внесок у розслідування кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 роках нагороджений Нагрудним знаком «Хрест Пошани» Служби безпеки України (2010 р.); за досягнення в царині

З колегами у селищі Конча-Заспа, 2008 р.

демографічних досліджень — Почесною відзнакою «Трудова слава», яка призначалась Міжнародною Академією Рейтингових Технологій і Соціології «Золота Фортуна» та Національною академією наук України (2015 р.); за серію наукових праць з дослідження довготривалої демографічної динаміки України йому присуджено премію НАН України імені М. В. Птухи (2020 р.).

Омелян Павлович досконально знав праці та біографії видатних демографів та статистиків, які працювали в царині демографії. Значну кількість показників демографічної динаміки знав на пам'ять: у багатьох випадках відповідь від нього можна було отримати скоріше ніж знайти в комп'ютері. Він вільно володів українською, польською, російською, чеською мовами, читав німецькою (при цьому скаржився, що «нема з ким поговорити»).

Після себе залишив значний спадок, який буде використовувати не одне покоління демографів. Його особистий архів, який налічує десятки тисяч сторінок, очікує своїх дослідників.

Омелян Павлович був люблячим чоловіком Валентини Андріївни, щасливим батьком Олега, який з дружиною Лілією подарували йому онука Радомира та онучку Софію.

Він був дуже доброю і чуйною людиною, завжди пам'ятав про дні народження колег і, де б не був, обов'язково телефонував із привітаннями. Дуже любив солодощі та смаколики — мабуть, як усі діти, що виростили у післявоєнні часи. Завжди був надзвичайно оптимістичним і життєрадісним, любив спілкуватися й жартувати.

Омелян Павлович залишиться в нашій пам'яті як відданий демографії фахівець високого рівня, добрий колега та друг.

*Співробітники
Інституту демографії та
проблем якості життя
НАН України*

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Список **літератури** має складатися з REFERENCES/ЛІТЕРАТУРИ.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

REFERENCES/ЛІТЕРАТУРА. Українськомовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

REFERENCES/ЛІТЕРАТУРА має становити максимум **27 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але максимум на **3 роботи**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та проблем якості життя НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300—400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature maximum three times for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of next year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September of this year);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November of this year).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Institute for Demography and Life Quality Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CISA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*

Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*

Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 00.06.2025 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.

Тираж 000 пр. Зам. № 0000

Видавець і виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001